

Elçin Həsənov

ELEKTRON HÖKÜMƏTİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Tədris – Metodiki Şurasının
13 may 2019 – cu il tarixli qərarı ilə (protokol №3) təsdiq edilmişdir.

Bakı 2019

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyası

Elmi redaktor:

i.e.ü.f.d., dosent E. A. Abbasov

Rəyçilər:

f. r. ü. f. d., dosent A.K. Kazımsadə,

f. r. ü. f. d., dosent: O. Muxtarova

Həsənov E. Q.

Elektron hökumətin konseptual əsasları. Bakı, 2019, 252 səh.

Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Dövlət təhsil standartlarına, kredit sisteminin tələblərinə və “Elektron hökumət” fənni üzrə tədris proqramına uyğun yazılmışdır. Bu dərs vəsaitinə Azərbaycanda elektron hökumətin qurulmasına, onun inkişaf mərhələlərinə, bu sahədə mövcud durumun və problemlərin təhlilinə həsr olunmuş mühazirələr daxil edilmişdir. Kitabda e-imza, elektron sənəd dövriyyəsi məsələləri ilə bərabər e-xidmətlər, e-ticarət, e-bankçılıq kimi müasir mövzular da ətraflı araşdırılmışdır. Bu kitabdən ali məktəb tələbələri, dövlət idarəçiliyində İKT-nin tətbiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər istifadə edə bilərlər.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
MÖVZU 1. İNFORMASIYA İNQİLABI TARİXİNƏ QISA EKSKURS.....	8
MÖVZU 2. ELEKTRON HÖKÜMƏT HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT....	13
MÖVZU 3. ELEKTRON HÖKÜMƏT DÖVƏTİN İDARƏ OLUNMASININ YENİ ÜSULUDUR.....	28
MÖVZU 4. ELEKTRON HÖKUMƏTİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ.....	44
MÖVZU 5. BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ ELEKTRON HÖKUMƏT MODELLƏRİ.....	55
MÖVZU 6. ELEKTRON HÖKUMƏTİN XİDMƏTLƏRİ.....	68
MÖVZU 7. AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKÜMƏTİN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ.....	83
MÖVZU 8. ELEKTRON İMZA VƏ ONUN TƏTBİQLƏRİ.....	89
MÖVZU 9. MÖVZU ELEKTRON HÖKUMƏT ELEKTRON SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNDƏN BAŞLAYIR.....	115
MÖVZU 10. AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKUMƏT QURUCULUĞUNUN ÇAĞDAŞ DURUMU VƏ BU SAHƏDƏ MÖVCUD OLAN PROBLEMLƏR.....	135
MÖVZU 11. ELEKTRON TİCARƏTİN ŞƏBƏKƏ İQTİSADİYYATINDA YERİ VƏ ROLU.....	152
MÖVZU 12. AVTOMATLAŞDIRILMIŞ BANK İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	180
MÖVZU 13. İNFORMASIYA, BİLİK VƏ ŞƏBƏKƏ CƏMİYYƏTLƏRİ.....	231
ƏDƏBİYYAT.....	244

GİRİŞ

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı bugün dünya birliyinin vacib həyat faktorudur. Onların geniş yayılması müasir reallığın simasını dəyişir, həyatın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

İnformasiya texnologiyaları, xüsusilə də elektron hökumət mövzusu müasir qlobal tendensiyalar içərisində öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Bununla əlaqədar aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir.

Birincisi, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinin hərəkətverici qüvvəsi kimi informasiya texnologiyalarından məqsədyönlü istifadə prosesləri bir neçə onillik öncə bir sıra qərb və şərq ölkələrində praktik olaraq eyni zamanda başlamışdır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları qloballaşma üçün əsas faktorlardan biri olaraq ictimai inkişafa getdikcə daha çox təsir edir.

İkincisi, İnternet istifadəçilərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə (il ərzində təqribən 1,5 dəfə) artmaqdadır.

Üçüncüsü, müasir şəraitdə həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş strukturlar ətraf mühitdə baş verən ciddi dəyişikliklərə zəruri olan sürətlə reaksiya vermək iqtidarında deyillər. Buna görə də dövlət xidmətlərinin çevikliyinə və mobilliyinə tələblər artır.

Nəhayət, dördüncüsü, qloballaşma proseslərinin güclənməsi şəraitində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri səviyyəsini təmin etmək və dəstəkləmək üçün milli hökumətlər yeni texnologiyaların müasir tələblərinə reaksiya vermək məcburiyyətindədirlər.

İnformasiya Cəmiyyəti bütövlükdə funksiyalarının dəyişməsi mənasında və struktur dəyişikliklərinin baş baş verməsi planında siyasi institutların və dövlət idarəçiliyinin qaçılmaz transformasiyasını nəzərdə tutur.

Xarici dövlətlərdə toplanmış çoxşaxəli təcrübələrdən istifadə etmək və ümumiləşdirmək yolu ilə Azərbaycan da informasiya kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli addımlar ata bilər. Bu zaman birinci növbədə başa düşmək lazımdır ki, elektron hökumət sahəsində lider dövlətlər dövlət idarəçiliyinin transformasiyası prosesində müxtəlif prinsipal siyasi strategiyalardan istifadə etmişlər. Azərbaycan öz ərazisində, öz şəraitinə və məqsədlərinə uyğun olaraq adaptasiya etmək üçün onlardan ən adekvat olanını seçə bilər. Digər tərəfdən Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinin və yerli özünüidarəetmənin strukturu, dövlət xidmətinin bir sıra mədəni və professional xarakteristikalara malikdir. Dövlət idarəçiliyi hələ vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına tam xidmət edən sistemə çevrilməmişdir. Bu səbəbdən də bəzən dövlət xidmətinin informatlaşdırılması və rasionallaşdırılması proseslərinin bir-birinə qarışması halları müşahidə olunur. Ölkədə həyata keçirilən inzibati islahatlar həm dövlət aparatının innovasiya fəaliyyəti üçün şərait yartmalı, həm də onun professional keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Bu halda elektron hökumət bir tərəfdən məqsəd, digər tərəfdən isə inzibati innovasiyaların vacib faktoru kimi çıxış edir.

Təqdim olunan dərs vəsaiti Dövlət İdarəçilik Akademiyasında tədris olunan elektron idarəetmə ixtisaslarının fənn proqramlarına uyğun tərtib olunmuşdur və aşağıdakı mövzuları əhatə edir.

Birinci mövzuda bəşər tarixinin keçdiyi aqrar, sənaye və informasiya epoxaları nəzərdən keçirilərək, informasiya inqilabının baş verdiyi taixi şərait araşdırılır, göstərilir ki, bu inqilab XX əsrin ortalarında bəşəriyyətin həyatında baş vermiş böyük sıçrayışın qanunauyğun nəticəsidir.

İkinci mövzuda elektron hökumət haqqında ümumi məlumat verilməklə bərabər, onun əsas fəaliyyət prinsipləri, əhəmiyyətli, qurulma mexanizmləri ətraflı araşdırılır. Elektron hökumət quruculuğunda meydana gələn texniki və təşkilati

problemlər nəzərdən keçirilir və bu problemlərin həlli zamanı qarşıya çıxan məsələlər tədqiq olunur.

Üçüncü mövzuda elektron hökumətin təyinatı və strukturu haqqında ətraflı məlumat verilir, onun ənənəvi hökumətlərdən əsaslı fərqli cəhətləri və üstünlükləri göstərilir. Bu mövzuda həmçinin, elektron hökumət quruculuğunun çətinlikləri və qarşıya çıxan problemlər və onların həlli yolları da araşdırılır.

Dördüncü mövzuda bütün dünya miqyasında elektron hökumətin inkişaf səviyyələrini təyin etmək üçün qəbul olunmuş qiymətləndirmə kriterilərindən danışılır onun inkişaf mərhələləri ətraflı nəzərdən keçirilir. Bu mövzuda elektron hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələlərinə də baxılır.

Beşinci mövzu elektron hökumət sahəsində dünya təcrübəsinə həsr olunmuşdur. Burada elektron hökumət konsepsiyasını uğurla həyata keçirən dövlətlərin təcrübəsi ətraflı təhlil olunur, istifadə olunan modellər və onların hər birində olan üstün cəhətlər nəzərə çatdırılır.

Elektron hökumətin əsas vəzifələrindən biri olan vətəndaşlara, biznes strukturlarına və dövlət orqanlarına keyfiyyətli elektron xidmətlər göstərməkdir. Altıncı mövzuda elektron xidmətlərin mahiyyətindən, onların üstünlüklərindən bəhs olunur. Bu mövzuda həmçinin, sosial innovasiyalar sahəsində Azərbaycan brendi hesab olunan “ASAN xidmət” mərkəzlərindən və onların fəaiyyətindən danışılır.

Yeddinci mövzuda Azərbaycanda elektron hökumət quruculuğunun əsas məsələləri nəzərdən keçirilir, bu məsələlərin həlli üçün vacib olan infrastrukturdan və onun əsas komponentlərindən danışılır, 2012-ci ildə yaradılmış “e-gov.az” elektron xidmətlər portalı və həmin portaldan istifadə etmək üçün autentifikasiya vasitələri haqqında məlumat verilir.

Səkkizinci və doqquzuncu mövzular elektron hökumətin əsas atributlarından olan e-imza infrastrukturuna və elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinə həsr olunmuşdur. Bu mövzularda elektron imzanın yaranma tarixi, onun mahiyyəti və hüquqi qüvvəsi haqqında, elektron imzanın riyazi və texniki təminatı barəsində, elektron imzanın tətbiq sahələri haqqında, elektron sənəd dövriyyəsinə keçməyin zəruriliyi və dövlət idarəçiliyində elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin tətbiqindən bəhs olunur.

Onuncu mövzuda Azərbaycanda elektron hökumət quruculuğunun çağdaş durumun vəziyyəti ətraflı təhlil olunmuş və bu sahədə mövcud olan problemlərin mümkün həll yolları göstərilmişdir. Bu mövzuda həmçinin, Azərbaycanda elektron hökumətə hazırlıq üzrə BMT hesabatının (E-Government Readiness Report) məlumatları müzakirə olunmuşdur.

On birinci və on ikinci mövzular müasir dövrün ən aktual problemərindən olan elektron ticarətə və elektron bankçılığa həsr olunmuşdur. Bu mövzularda elektron ticarət və elektron bankçılıq anlayışları verilməklə bərabər Azərbaycanda bu sahələrin çağdaş durumu ətraflı təhlil olunmuşdur.

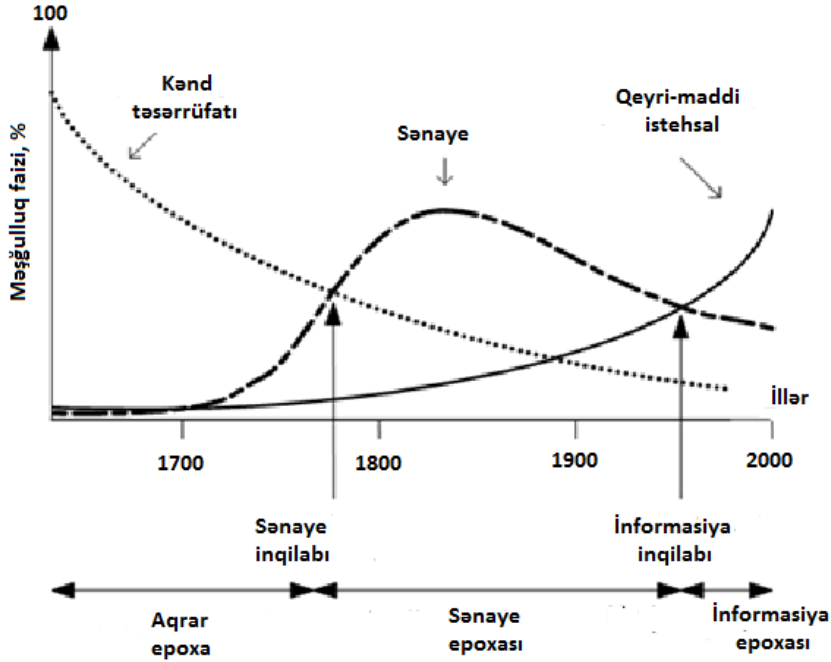
Sonuncu on üçüncü mövzuda ölkədə elektron hökumətin bərqərar olması üçün zəruri olan informasiya, bilik və şəbəkə cəmiyyətləri və onların yaranması haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir.

MÖVZU 1. İNFORMASIYA İNQİLABI TARİXİNƏ QISA EKSKURS

Hal-hazırda yaşadığımız dövr İnformasiya Cəmiyyəti olduğu üçün onun əsaslandığı yeni informasiya texnologiyalarının iki qolu olan kompüterlər və yeni rabitə vasitələrinin meydana gəldiyi tarixi və iqtisadi şəraiti nəzərdən keçirək.

KOMPÜTER İNFORMASIYA İNQİLABININ QANUNAUYĞUN NƏTİCƏSİDİR

Tarixin bütün gedişatı ərzində isbat olunmuşdur ki, böyük kəşflər və ixtiralar yalnız onlara ictimai zərurət yarandıqda baş tutur. Bu mənada kompüterin ixtira olunması da istisnalıq təşkil etmir. Onun XX əsrin ortalarında meydana gəlməsi bəşəriyyətin həyatında baş vermiş və informasiya inqilabı adlanan böyük sıçrayışın qanunauyğun nəticəsidir. Bunun şişirtmə olmadığını və bizim həqiqətən yeni informasiya dövrünə daxil olduğumuzu sübut etmək üçün ictimai istehsalın üç əsas

sektorunda: kənd təsərrüfatında, sənaye və qeyri-maddi istehsal sahəsi hesab olunan idarəetmə sferasında və informasiyanın işlənməsi industriyasında sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üzrə məşğul əhalinin zamandan asılılıq qrafikini nəzərdən keçirək.

Orta əsrlər dövründə əhalinin əsas hissəsi aqrar sektorda işləyirdi, sənaye manufakturaları inkişaf etməmişdi, həyatın mənəvi sahəsi zadəganlarla, azsaylı məmurlarla və kilsə xadimləri ilə təmsil olunurdu.

Başlanğıcını XVII əsrin ortalarında baş vermiş ingilis burjua inqilabından götürmüş yeni era sənaye istehsalının gür inkişaf tempi ilə xarakterizə olunur.

Kapitalist istehsal üsulu XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş böyük kəşflər Avropanı çoxsaylı dəmir yolları, teleqraf və sürətli poçt rabitəsi ilə təmin olunmuş fabriklər və zavodlar çarlığına döndərmişdi. Sənayedə işləyənlərin sayı, qabaqcıl ölkələrin aqrar sahə işçilərinin sayına nisbətən durmadan artırdı. Qrafikdə uyğun iki əyrinin kəsişmə nöqtəsi tamamilə obyektiv olaraq sənaye inqilabı ilə eyniləşdirilə bilər. Bu inqilab nəticəsində bəşəriyyət aqrar dövrdən sənaye dövrünə adlandı.

Əlbəttə ki, sənaye inqilabı ani vaxtda və müxtəlif ölkələrdə eyni zamanda baş verməmişdir, lakin onun XIX əsrin sonları ilə bağlı olması heç bir şübhə doğurmur.

Maddi sferada əmək məhsuldarlığının kəskin surətdə yüksəlməsi hərtərəfli sənayeləşmə ilə nəticələnmişdi. Əgər aqrar dövrdə kənd əhalisi özünü güclə dolandırırıdısa, XX əsrin sonunda qabaqcıl ölkələrdə əhalinin cəmi 5–10 faizi qida məhsullarına olan tələbatı ödəyirdi. Həmin şeyi sənaye sahəsi haqqında da söyləmək olar, istehsal həcmnin durmadan artması ilə işləyənlərin sayı azalırdı. Digər tərəfdən

elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətdə dövr edən informasiya miqdarının artmasına gətirib çıxarır, uyğun olaraq onun toplanması, ötürülməsi, işlənməsi və paylanması ilə məşğul olan işçilərin sayının artması müşahidə olunur. Qeyri-maddi istehsal sferası (idarəetmə, elm, mədəniyyət, incəsənət, təhsil və s.) əksər ölkələrdə daha yüksək tempə inkişaf edirdi. XX əsrin sonunda bütün məşğul əhali arasında “ağ köynəklilərin” payı üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu fakt “ikinci sənaye” və ya daha dəqiq, informasiya inqilabının başladığını və bəşəriyyətin sənaye dövründən postsənaye dövrünə keçməsinə göstərir. Lakin sadəcə olaraq işçilərin sayını artırmaqla artan informasiya axınının öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, informasiya miqdarının zamandan asılılığı xətti deyil, eksponensial qanunauyğunluqla təsvir olunur. Məsələn, elm və texnika sahəsində əldə olunmuş biliklər hər il iki dəfə çoxalır və bu yeniləşmənin sürəti durmadan artır. Hələ XVIII əsrdə bir ensiklopedik alim özündən əvvəlki alimlərin bütün elmi əsərlərini oxuyub öz yaddaşında saxlaya bilirdisə, indi cəmi 2-3 il ərzində bütün əvvəlki tarix ərzində toplanmış həcmdə yeni biliklər yaradılır. Alimlər bu fenomeni informasiya partlayışı adlandırırlar. Əgər informasiya sferasında əmək məhsuldarlığı dəyişməz qalsaydı, onda məşğul əhalinin hamısı qeyri-maddi istehsal sahəsinə keçməli olardı və insanları geyindirmək və yedirtmək üçün adam qalmazdı. Bəşəriyyətə obyektiv olaraq insanın düşünə bilmək imkanlarını kəskin artırmağa qabil olan bir alət tələb olunurdu, necə ki, birinci sənaye inqilabı dövründə insanın fiziki imkanlarını dəfələrlə artıran maşınlar ixtira olunmuşdu. Belə bir alət rolunu hesablama maşını-kompüter oynamağa başladı.

RABİTƏ İNFORMASIYA İNQİLABININ İKİNCİ VASİTƏ VASİTƏSİDİR

Kompüter informasiya inqilabının zəruri, lakin yeganə vasitəsi deyildir. O informasiyanı emal edə və saxlaya bilər, onu məsafəyə ötürə bilməz.

Birinci sənaye inqilabına qayıdaraq hökm etmək olar ki, əgər maşınların əmələ gəlməsi mexaniki nəqliyyatın inkişafı ilə müşayiət olunmasaydı, çətin ki, bu inqilab mümkün olardı. Şaxta və zavodların məhsullarını daşımaq mümkün deyildirsə, onların istehsal olunmasının nə əhəmiyyəti vardır? Bundan başqa sənaye dövründə nəqliyyatın inkişafı ayrı-ayrı dövlətlərin gücünün göstəricisidir. XVIII əsrdə ən üstün nəqliyyat növü gəmiçilik idi. Bu zaman dünyanın ən güclü dövləti, dənizlərin sahibi olan, Böyük Britaniya sayılırdı. XIX əsrin ortalarında əsas nəqliyyat növü dəmir yolları olmağa başlayanda özləri üçün inkişaf etmiş dəmir yol şəbəkəsi qurmuş Fransa və Almaniya Avropanın aparıcı dövlətləri oldular. XX əsrdə nəhəng avtomobil sənayesini yaratmış və bütün qitəni avtomobil yollarının sıx hörümçək toru ilə bürümüş Amerika dövləti liderliyi ələ keçirdi.

Rabitə elə həmin nəqliyyatdır, lakin bu informasiya üçün olan nəqliyyatdır. Yeni informasiya dövründə onun əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, elektron rabitə şəbəkəsinin ümumiləşdirici göstəricisi olan, əhalinin hər 100 nəfərinə düşən telefonların miqdarı Beynəlxalq valyuta fondu tərəfindən ölkənin iqtisadi səviyyəsini təyin edən altı əsas kriteriyadan biri kimi qəbul olunmuşdur. ABŞ-da bu göstərici 40, Rusiyada 28, Türkiyədə 17, Azərbaycanda 19-dur.

Kompüter və rabitə informasiya inqilabının iki bərabər əhəmiyyətli vasitələridir. Uzun müddət onlar bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf edirdilər, lakin 80 və 90-cı illərdə onların intensiv olaraq yaxınlaşması prosesi başlandı. Bir tərəfdən elektrik rabitəsi kompüterlərə lokal və qlobal şəbəkələrdə birləşmək imkanı verdi. Digər tərəfdən bütün müasir rabitə vasitələri (istər telefon stansiyası, istərsə də studiya televiziya kompleksi olsun) mahiyyət etibararı ilə mürəkkəb proqramla idarə olunan mikroprosessor sistemləridir.

Kommunikasiya və kompüter texnologiyalarının inteqrasiyasının texniki və sosial nəticələri o qədər əhəmiyyətlidir ki, mütəxəssislər bu prosesi nüvə yükünün iki hissəciyinin atom bombasında birləşməsi ilə müqayisə edirlər. Nəticədə biz son illərdə görünməmiş informasiya partlayışını müşahidə edirik. Mobil telefonlar, İnternet, plastik pul kartları, elektron ticarət, distant təhsil bu qeyri-adi fenomenin ilk nümunələridir.

Rabitənin (telekommunikasiyaların) və informatikanın ayrılmaz vəhdətinin simvolu olaraq yeni “telematika” (telematics) termini meydana gəlmişdir. Bu söz hətta müxtəlif tətbiq sahələrinə nüfuz edərək “tibbi telematika”, “avtomobil telematikası” və s. söz birləşmələrinin də əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

MÖVZU 2. ELEKTRON HÖKUMƏT HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Son illər inkişaf etmiş ölkələrdə demokratiyanın inkişafına təsir edən amillərdən biri də "Elektron hökumət" in (ingilis dilində e-Government) formalaşdırılması hesab edilir. "Elektron hökumət" müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. Yaradılan yeni imkanların əsas məqsədi xidmətlərin göstərilməsi üçün dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafəni" maksimum azaltmaq, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi vacibdir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının daha rahat və münasib şəkildə təşkili üçün dövlət orqanlarının göstərdiyi elektron xidmətlərin bir məkanda cəmləşdirildiyi "elektron hökumət" portalı "bir pəncərə" prinsipi əsasında yaradılır. Ölkəmizdə "elektron hökumət" in formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)" təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı, "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və digər normativ-hüquqi aktlarla fəaliyyət üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi bu sahədə görülən işlərin əlaqələndiricisi olaraq "elektron hökumət" in formalaşdırılması üzrə digər dövlət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir və müvafiq infrastrukturun yaradılması üzrə fəaliyyət göstərir. Artıq elektron imzaların istifadəsi üçün Milli Sertifikasiya

Xidmətləri Mərkəzi yaradılmışdır, dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında informasiya mübadiləsini təmin edən infrastruktur qurulmuşdur, "Elektron hökumət" portalı hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Bütün dövlət qurumları bunlardan bəhrələnərək vətəndaşlara elektron xidmətlərin göstərilməsini təmin edə bilərlər.

Elektron hökumət üzrə əsas fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılar hesab olunur:

- Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi;
- İnformasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət və milli maraqların qorunması;
- İstifadəçilərə təqdim olunan məlumatların tamlığının, həqiqiliyinin, aktuallığının, təhlükəsizliyinin, mühafizəsinin, sadə və operativ şəkildə əldə edilməsi imkanlarının təmin olunması;
- Dövlət qurumları arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünün və onun icrasının təmin edilməsi;

Elektron hökumətin əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, həyata keçirilən fəaliyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə etmə qaydalarının sadələşdirilməsi;
- Dövlət qurumlarının və yerli özünü idarəetmə orqanlarının işinin səmərəliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi;

- İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;
- İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq, təqdim olunan elektron xidmətlərdən ölkənin bütün ərazisində istifadənin mümkünlüyü.

Elektron hökumət virtual məkanı müasir texnologiyaların imkanlarından, dövlət orqanlarında informasiyalaşdırmanın yüksək səviyyəsindən istifadə edərək ölkə vətəndaşlarına göstərilən xidmətlərin keyfiyyətə yeni formada təqdim edilməsinə xidmət edir.

ELEKTRON HÖKUMƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN QURULMA MEXANİZMİ

Dərhal qeyd edək ki, bu kitabda və ümumiyyətlə, azərbaycan dilində işlənən “elektron hökumət” termininin daxil olunmasında bir qədər yanlışlığa yol verilmişdir. Belə ki, ingilis dilində “electronic government” məfhumunun ruslar tərəfindən ilkin olaraq “электронное правительство” kimi tərcümə olunması bizdə də, yəni Azərbaycanda da bu yanlışlığın təkrar olunmasına səbəb olmuşdur. Əslində isə bu termini Azərbaycan dilinə “elektron dövlət” kimi tərcümə etmək daha düzgün olardı, çünki “elektron dövlət” anlayışı “elektron hökumət” anlayışından daha genişdir və “elektron dövlət” sonuncunu bir element kimi özündə ehtiva edir.

Elektron dövlət dövlət fəaliyyətinin informasiya aspektlərinin İKT sistemlərindən istifadə olunmaqla həyata keçirilməsi üsuludur. Elektron dövlət həm icra hakimiyyətinin (“elektron hökumət”), həm parlamentin (“elektron parlament”) və həm də məhkəmə orqanlarının (“elektron məhkəmə”) fəaliyyətlərinin İKT vasitəsi ilə dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Uyğun idarəetmə metodlarının təsviri zamanı bəzən “elektron dövlət” anlayışı ilə bərabər “rəqəmli idarəetmə” terminini də işlədirlər. Elektron dövlət elektron iqtisadiyyatın subyektidir.

Azərbaycanda “elektron dövlətin” yaradılması üzrə fəaliyyət “Azərbaycan Respublikasının İnkişafı naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün milli strategiya, “Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” və nəhayət, “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” çərçivəsində həyata keçirilərək dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini yüksəltməyə yönəldilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, elektron dövlətin yaradılması istiqamətlərindən biri elektron hökumət konsepsiyasının reallaşdırılmasıdır. Elektron hökumət (ingiliscə, e-Government) vətəndaşlara, biznesə, dövlət hakimiyyətinin digər qollarına informasiyanın çatdırılması və artıq oturuşmuş dövlət xidmətlərinin elektron formada göstərilməsi üsuludur. Bu zaman dövlətlə müraciət edən arasında şəxsi (verbal) əlaqələrin minimallaşdırılması, informasiya texnologiyalarından maksimal olaraq tam istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Elektron hökumət ölkə miqyasında idarəetmə proseslərinin bütün məcmusunun avtomatlaşdırılmasına əsaslanaraq dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin mühüm dərəcədə artırılmasına və cəmiyyətin hər bir üzvü üçün sosial kommunikasiya xərclərinin aşağı salınmasına gətirib çıxaran elektron sənəd dövriyyəsi sistemidir. Elektron hökumətin yaradılması ictimai idarəetmənin elə bir ümumdövlət paylanmış sistemin qurulmasını nəzərdə tutur ki, orada sənədlərin idarə olunması və onların

emalı ilə əlaqədar olan tam məsələlər spektrinin həllinin reallaşdırılması mümkün olsun.

İnformasiya texnologiyalarının dövlət idarəçiliyinə tətbiqi praktikasının onun intensivliyini artırır, hakimiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin keyfiyyətə dəyişməsinə şərait yaradır. İnformasiya texnologiyaları hakimiyyətin və cəmiyyətin maraqlı olduğu hallarda siyasi fəallığın yüksəldilməsinə şərait yarada bilər. Belə ki, İnternet cəmiyyət üzvləri üçün sosial fəzanın genişləndirilməsinə və bu fəzaya yeni aktor və istifadəçilərin cəlb olunmasına imkan yaradır. Yeni dövlət menecmentinin məşhur tədqiqatçılarından biri yazıçı K. Şedler hesab edir ki, “elektron hökumət konsepti siyasi-inzibati sistemdə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi üçün yeni bir imkandır”. Beləliklə, “elektron hökumət” termini İKT-nin daha yaxşı və səmərəli idarəetməyə nail olmaq üçün bir alət kimi istifadə olunmasını ifadə edir. Yeni İKT sosial-hakimiyyət idarəetməsinin və hakimiyyət-cəmiyyət ilə münasibətlərinin daxili daxili strukturunu dəyişdirir. Bu zaman müxtəlif variantlar mümkündür. Məsələn, əgər ənənəvi cəmiyyətdə hakimiyyət əsasən hökumətlər, bürokratiyalar, parlamentlər (yəni kifayət qədər ənənəvi siyasi institutlar) tərəfindən həyata keçirilirdisə, İnformasiya Cəmiyyətində sosial hakimiyyətə daha çox komissiyalar, forumlar, demokratik təşkil olunmuş qruplar cəlb olunurlar. Bu halda əgər əvvəllər hakimiyyətin idarəetmə fəaliyyəti haqqında informasiya daha çox mərkəzləşdirilmiş və məxfiləşdirilmiş formaya malik idisə, İnformasiya Cəmiyyətində o paylanmış və açıq formada mövcud olur. İnterfeyslər və protokollarla əlaqədar olan informasiya prosesləri isə şəbəkə formasında həyata keçirilərək özlərində şəbəkə forumlarını və təhsil sistemlərini ehtiva edirlər.

Hal-hazırda vətəndaş cəmiyyəti ilə hakimiyyət orqanları arasında münasibətlərdə və dövlətin daxili strukturunda baş verən dəyişikliklər “governance”

anlayışı xarakterizə olunur. Hesab olunur ki, yeni sosial idarəetmə sistemində yaradılmış təşkilatlararası şəbəkələr bürokratik idarəetmə sistemlərində olan analogi şəbəkələrdən fərqlənirlər. Belə ki, birgə müəssisələr, strateji alyanslar, işgüzar qruplar, xüsusi hüquqlara malik müəssisələr, tədqiqat konsorsiumları, müqavilə münasibətləri və sahələrarası qurumlar kimi institutlar məhz şəbəkə formalı strukturlarda fəaliyyət göstərib inkişaf edə bilirlər, çünki bürokratik strukturlarda istənilən dəyişiklikərə müqavimət göstərilir. İnternetdən və İKT vasitələrindən istifadə isə onların səmərəli fəaliyyəti üçün əlavə bazis yaratmış olur.

Dövlət hakimiyyət orqanları elektron vasitələrdən istifadə etməklə əhaliyə və biznes təşkilatlarına göstərdikləri xidmətləri daha operativ və səmərəli həyata keçirə və müxtəlif hakimiyyət strukturları arasındakı münasibətləri təkmilləşdirə bilirlər. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, bu zaman dövlətin hakimiyyət və cəmiyyət üçün ümumi olan aşağıdakı məqsədləri həyata keçirilmiş olur:

- cəmiyyət və dövlət arasında əməkdaşlıq formaları möhkəmlənir və genişlənir;
- cəmiyyətin və vətəndaşların iqtisadi və sosial inkişafı daha yaxşı inkişaf edir;
- hakimiyyətin sosial problemlərə reaksiyasının səmərəliliyi artır;
- əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyəri aşağı düşür;
- dövlət idarəçiliyinin kadr potensialı inkişaf edir;
- dövlət qulluqçularının məsuliyyəti artır, onların təşəbbüskarlığı stimullaşdırılır və ümumilikdə dövlət idarəçiliyinin şəffaflıq səviyyəsi yüksəldilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, elektron hökumət konsepsiyası “hökumətin İnternetdə yerləşdirilməsi” yolu ilə, yəni dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətlərinin açıqlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi yolu ilə inkişaf edir.

Elektron hökumət – fiziki, hüquqi şəxslərə, dövlət orqanlarına informasiya texnologiyalarından istifadə edərək ictimai xidmətlərin çatdırılması və bundan istifadəni təmin edən sistemdir. Müasir dövrdə cəmiyyətimizin iki əsas istiqamətdə: qloballaşma və sürət kimi anlayışların hər bir keçən gündə yeni bir sahəyə nüfuz etdiyini açıq-aşkar görürük. Yaşadığımız dövr “İnformasiya dövrü” adlanır. Bunu söyləməyə bizi sövq edən “kompüter” və “İnternet” kimi texnoloji faktorların informasiyanın paylanılması və dövr etməsində tarixin heç bir dövründə olmadığı qədər artması faktıdır. Texnoloji baxımdan inkişaf, yeni bir ictimai quruluşun yaranmasına gətirib çıxarır. İnformasiya Cəmiyyəti adlandırılan bu yeni quruluş informasiyanın əhəmiyyətinin yüksək olduğu, informasiyadan həyatın hər bir sahəsində məntiqli və tez-tez istifadə olunduğu bir şəraitdə baş verir.

İnformasiya Cəmiyyəti anlayışı məlumatın və kommunikasiya texnologiyalarının gündəlik həyatda, inkişafa doğru istifadə etmək mənasını daşıyır. İnformasiyanın azad olduğu cəmiyyətlərdə “informasiya” və “analitik düşüncə” anlayışları daha çox istifadə olunur. Bəli, artıq dünya kiçilmiş, informasiya həyatın hər bir sahəsində fundamental, təyinedici rolunu oynayır. İnkişaf edən texnologiya ilə həyatımızda dəyişən və yaranan yeni ehtiyaclara yeni həll yollarını tapa bilirik. Ticarət, bank əməliyyatlarını və ünsiyyət ehtiyaclarını İnternet vasitəsilə reallaşdıran insanlar, dövlət xidmətlərini də eyni yol ilə alma niyyətlərini artıq tələb şəklində meydana gətirmişlər. İnternet rahatlığının dövlət xidmətlərində də istifadə olunması artıq zamanın əsas tələbinə çevrilmişdir. Bu cür bir tələbin təzahürlərindən biri Elektron hökumət (E-hökumət) konsepsiyasının yaranması və onun həyata keçirilməsidir. E-hökumət ilk anlamda nə qədər ictimai xidmətlərin elektron mühitə daşınması fəaliyyətinin bir nəticəsi olaraq görünsə də, əslində daha dərin mövzudur.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları dövlətin elektronlaşmasında, əsas vasitə rolunu oynayır. Əsas hədəf isə, informasiya emalının tutumunu artırmaq, sürətlə qərar verə bilən və ehtiyacları cavablayan bir dövlət quruluşunun yaradılmasıdır. Elektron hökumət anlayışının mahiyyətində əsas güc dövlət-xalq birliyindədir. Bu birlik nəticəsində və informasiya texnologiyalarının yaratdığı rahatlıq sayəsində ölkə vətəndaşları istədikləri an, istədikləri nöqtədən dövlət tərəfindən təşkil olunan elektron xidmətlərdən istifadə edə biləcəklər. Elektron hökumət anlamı vətəndaş - dövlət münasibətlərini elektron formada quran müəyyən bir veb saytının qurulmasından ibarət olan prosesdən çox-çox irəlidə olub, siyasi-sosial, vətəndaş - dövlət əlaqələrini yeni, böyük siyasi və ictimai gücə malik olan bir texnoloji inqilab vasitəsilə bu əlaqələri tam mənada online şəkildə çevirməkdir. E-hökumətin yaranması ilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadə edilməsi ilə dövlət hakimiyyəti informasiya cəmiyyətinin tələblərinə cavab verə biləcək, vətəndaş və fəaliyyət göstərən təşkilatlar ilə elektron mühitdə əlaqə qura biləcək və bu sahədə yüksək məhsuldarlığı, şəffaflığı təmin edə biləcəkdir. Cəmiyyətimizin inkişaf etdiyi, iqtisadi çətinliklərin aradan qalxdığı, informasiya texnologiyalardan istifadənin sürətlə artdığı bir zamanda Azərbaycanda da digər inkişaf etmiş ölkələr kimi, hədəf olaraq ən çox “e-xidmətlərin” genişləndirilməsi seçilmişdir. E-hökuməti meydana gətirən amillər isə e-şirkət, e-təşkilatlar, e-vətəndaşlar və sairələrdən ibarətdir. Son onilliyə nəzər salsaq, dünya ölkələrinin elektron hökumət ilə bağlı təşəbbüslərinin həyata keçirilməsində əldə olunan uğurlar sayəsində, elektron hökumət dünya fenomeni halına gəlmişdir. Hər bir dövlət elektron hökumətin inkişaf siyasətini həyata keçirmək üçün öz strategiyasını işləyib hazırlamışdır. Buna baxmayaraq, bu işi tamamlanmış iş hesab etmək olmaz, çünki elektron hökumət hələ də inkişaf etməkdədir və informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə e-hökumət strategiyaları, modelləri də tez-tez yenilənir.

Elektron hökumətin ən önəmli faydası bürokratik prosedurların azaldılaraq vətəndaşa lazım olan məlumatların ən qısa müddətdə maneəsiz çatdırılmasıdır. Qısa desək, elektron hökumət sayəsində, dövlətdə mövcud olan informasiyanın tələbə uyğun olaraq ən yüksək səviyyədə dəyərləndirilməsidir. Ancaq bu məqamda dövlətin ictimai xidmətlərini elektron mühitə daşınmasıyla birlikdə vətəndaşın da bu elektron mühitə çatması vacibdir. Buna görə kompüter və İnternetdən istifadənin genişlənməsi əhali arasında elektron hökumətdən istifadə imkanlarını daha da artıracaq.

İnternet texnologiyalarının ictimai xidmətlərin tətbiqi üçün istifadə edilməyə başlaması ilə birlikdə, dövlət üçün bu günə qədər uzaq olan “səmərəlilik” anlayışını da eyni zamanda işlək hala salır. İnformasiyanın kompüter mühitində qiymətləndirilməsi səmərəliliyin artmasına, səmərəliliyin artması isə qənaəti inkişaf etdirir. Bu sistem sayəsində illərdir ki, həyata keçməyən “dövlət şəbəkəsinə sürətlə çatdırılma” prosesi inkişaf edəcək və daha anlaşılıqlı şəkildə desək, dövlət vətəndaşa “bir klik” qədər yaxın olacaq. Sonrakı inkişaf mərhələlərində bu sistem dövlət xidmətlərindən istifadə etməkdən başqa elektron səsvermə və elektron vergitutma xidmətlərini də tətbiq edəcək. XXI əsrin başlanğıcı təkcə il baxımdan yeni eranın başlanğıcı deyil, bu həm də yeni idarəetmə növünün “Elektron hökumət” (Electronic Government) erasının başlanğıcıdır. Bu dövlətin və onun strukturlarının informasiya – kommunikasiya vasitələri ilə vətəndaş və biznes strukturlarının qarşılıqlı yardımı ilə idarə olunmasıdır. “Elektron hökumət” konsepsiyasında bütün idarəetmə orqanları vətəndaşlara xidmət edən vahid orqan kimi fəaliyyət göstərir. Hökumətin fəaliyyəti çox açıq və aşkar olmalıdır. Əsas diqqət göstərilən xidmətlərin sürəti və keyfiyyətinə yönəldilir. Bütün bunlar həm vətəndaşa yüksək xidmət, həm də hökumət idarəetməsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. E–hökumət – informasiya cəmiyyətinə xas olan dövlət idarəciliyidir. O informasiya–telekommunikasiya texnologiyalarının (İKT) imkanlarına və vətəndaş cəmiyyətlərinin dəyərlərinə əsaslanır, vətəndaşların

tələbatlarına, iqtisadi effektivliyə, vətəndaş nəzarəti üçün açıq olmasına və təşəbbüsünə yönəli olması ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif ölkələrdə və ilk növbədə ABŞ-da və Böyük Britaniyada e-hökumətə ümumilikdə dövlətin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasına yönəlmiş bir konsepsiya kimi baxılır. Başqa sözlə desək, e-hökumətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif pilləli dövlət strukturları müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edərək istehlakçılara bilavasitə informasiya və xidmət təklif edir. E-hökumətin təklif etdiyi xidmətlərin istehlakçıları vətəndaşlar, qeyri-dövlət təşkilatları və ya dövlət strukturlarıdır.

Elektron hökumət təkcə dövlətlə vətəndaşlar və ya biznes arası əlaqə ilə bitmir. O, həmçinin, dövlətin daxili əlaqələrilə də əhatə olunub. Elektron hökumətin funksional əhatə dairəsini əsas 3 hissəyə ayırmaq olar: idarəedici dövlət orqanı ilə hökumət (hökumətin fəaliyyəti üçün həmin idarəedici orqanlar üçün imkanların yaradılması), vətəndaşlar ilə hökumət (hökumət xidmətlərinin əhali üçün təqdim edilməsi) və biznes ilə hökumət (hüquqi subyektlər üçün hökumət xidmətləri).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi elektron hökumət informasiya – kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə dövlətin idarə olunmasıdır və bu 3 formada təzahür olunur:

- Elektron idarəedici orqan
- Elektron parlament
- Elektron məhkəmə

Mütəxəsislər, ümumilikdə, e-idarəetmənin 4 sahəsini fərqləndirirlər:

1. Elektron xidmətlər (e-services). Göstərilən termin altında dövlətin elektron məlumat, program, strategiya və xidmətləri nəzərdə tutulur. Onlar həftədə 7 gün,

sutkada 24 saat işləkdirlər. Bura həmçinin, xidmətlərin elektron təqdimi, elektron administrasiya və “bir pəncərə” daxildir.

2. Elektron menecment (e–management). Buna daxili informasiya sistemini idarə edən, departamentlər arası elektron sənəd mübadiləsini həyata keçirən dövlət hakimiyyət sistemləri daxildir. Elektron idarəetmə köhnə idarəetmə üsulundan imtina etməklə vətəndaşlar üçün daha təkmil və bitərəf sistem yaradılmasını tələb edir.

3. Elektron demokratiya (e–democracy). Elektron hökumətin bu növünü təmin etmək və saxlamaq daha çətinidir. Elektron demokratiya özündə elektron vasitələrdən istifadə etməklə dövlət siyasətini daha təkmil idarə etməyə və vətəndaşların dövlət işlərində elektron vasitələrin köməyi ilə iştirak etməyə imkan verir (elektron səsvermə və s.)

4. Elektron kommertiya (e–commerce). Elektron kommertiya vətəndaşlara öz vəsaitləri ilə dövlətdən mal və xidmət almağı təklif edir. Məsələn vətəndaşlara vergi borcunu, mənzilinin kommunal xərclərini ödəməyə, nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyat məsələləri ilə bağlı əməliyyat aparmağa imkan verir. Dövlət də öz növbəsində vətəndaşlardan özünə lazım olan xidmətləri ala və tender müqavilələrini bağlaya bilər.

Dövlətin elektron sistemlə idarə olunması üçün müəyyən şərtlərin ödənməsi zəruridir. Bu şərtlərə aşağıdakıları aid etmək olar: İnternetləşmənin müəyyən səviyyəsinin (ölkə əhalisinin 30%–dən çoxu və bütün idarəetmə orqanları) olması, lazımi informasiya–texnologiya vasitə və formalarının yaradılması (elektron sənəd, elektron imza və s.), maliyyə təminatı, mövcud hökumətə uyğun kadr hazırlığı, cəmiyyətin inkişaf ənənəsi və forması, xarici təcrübənin tətbiqi mexanizmi.

Elektron hökumət vətəndaşlar üçün daha rahat, effektiv xidmətləri təmin etmək məqsədi ilə müəyyən informasiya–kommunikasiya texnologiyaları göstəricilərindən istifadə edir. Bu göstəricilərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İnternet vasitəsilə tam informasiyaya sahiblik (qanunlar, normativ–hüquqi aktlar, lazımlı sənədlər, iqtisadi–elmi biliklər və s.);
- Elektron kanallardan istifadə etməklə vətəndaşların dövlət işlərində iştirakı və məmurlarla qarşılıqlı əlaqə (elektron şəkildə sənədin alınması);
- Əməliyyatların mümkün qədər açıq formada aparılması yolu ilə hökumətin hesabatlarının aşkarlığının artırılması. Bu da öz növbəsində korrupsiyaya qurşanmaq riskərini azaldır.

Elektron hökumət quruculuğunun dövlət orqanları və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **Elektron hökumət iş qabiliyyətini artırır.** İKT kütləvi informasiyanın emalı və dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllinin effektivini artırır.
2. **Elektron hökumət xidmətlərin keyfiyyətini artırır.** Xidmət istehlakçıya doğru yönəlməlidir. Ona görə də xidmət sahəsində təkmilləşdirmə istehlakçının tələbləri üzərində qurulur və online rejimdə olan xidmətlər digər xidmətlərdən fərqlənir. İnternet bu işdə hökumətə kömək göstərməklə fasiləsiz online xidmətləri təqdim edir.
3. **Elektron hökumət konkret nəticələrə çatmağa kömək edir.** İnternet bütün maraqlı şəxslərə informasiya, ideya yaymağa və ya konkret siyasi nəticələri almağa kömək göstərir. Məsələn, online informasiya təhsil və təlim proqramlarının öyrənilməsi; səhiyyə sektorunda xəstələrin qəbul rejiminin asanlaşdırılması və s.

4. **Elektron hökumət hakimiyyət və vətəndaşlar arasında etibarın təmin edilməsinə kömək edə bilər.** Bu cür etibarın təmini hökumətin əsas hədəflərindən biridir. İKT buna vətəndaşları siyasi, iqtisadi proseslərdə işlərdə iştirakını təmin etməklə yardımçı ola bilər.

Elektron hökumətin uğurlu inkişafı üçün 10 əsas prinsip göstərmək olar:

1. **Liderlik və öhdəlik.** İşə cavabdeh liderlər dəyişiklikləri daima nəzərə almaqla uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün daima çalışmalıdırlar.

2. **İnteqrasiya.** Elektron hökumət yeni fürsət açan mexanizm olsa da əsas hədəf deyil. Elektron hökumət siyasətə, hökumətin xidmət sektoruna və hökumətin idarəetməsində vətəndaşların iştirakını təmin edən sahələrə inteqrasiya olunmalıdır.

3. **Hökumətdaxili əlaqə.** Elektron hökumət o zaman effektiv olur ki, vətəndaşların marağı üçün müxtəlif strukturlar eyni qrupda birləşirlər.

4. **Maliyyəlaşdirmə.** Bəzən İKT-yə sərf olunmuş xərclər investisiya kimi nəzərə alınmalıdır. Maliyyələşdirmənin baza proqramı innovasiyaları və nümayişkar layihələri stimullaşdırmalıdır.

5. **İmtiyaz.** Öz siyasətində dövlət xidmətlərindən online rejimdə təqdim edilməsini təkmilləşdirməlidir. Çünki online rejimdə təqdim olunan xidmətlərdən offline rejimdə istifadəçiləri istifadə edə bilmir.

6. **Seçim.** Vətəndaşlar görəcəyi fəaliyyətləri həyata keçirtmək üçün hansı xidmətlərdən istifadə edəcəyini sərbəst seçməlidirlər.

7. **Vətəndaşları cəlb etmə aktivliyi.** Elektron hökumətin təqdim etdiyi xidmət yüksək keyfiyyətə malik olmalıdır və vətəndaşları siyasətin formalaşmasında iştirakını elə təmin etməlidir ki, vətəndaşların bura qoşulmağa və iştiraka marağı olsun.

8. **Məxfilik.** Elektron hökumət fiziki və hüquqi şəxslərin kommersiya sirlərini qorumaq üçün onlar tərəfindən təqdim edilən məlumatların qorunmasını və yayılmamasına təminat verməlidir.

9. **Şəffaflıq, aşkar fəaliyyət.** Vətəndaşlarının etibarının qazanılması üçün vacib amildir.

10. **Monitorinq və qiymətləndirmə.** Vacib məsələlərin həlli zamanı xərcin, gəlirin, istehlakın həcmnin nəzərə alınması əhəmiyyətli rol oynayır.

Ümumilikdə isə elektron hökumətin digər üstünlüklərini aşağıdakı cədvəldən görə bilərik. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə e-xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə www.e-gov.az elektron hökumət portalı yaradılıb və 2012-ci ilin aprel ayından istifadəyə verilmişdir. Portalın əsas məqsədi dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan “məsafəni” maksimum azaltmaq, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflığı təmin etməkdən ibarətdir.

Ənənəvi və elektron hökumətlərin müqayisəli təhlili

Xarakteristika	Sənaye erası dövləti	Elektron hökumət
İdarəetmə	Bürokratik	Vətəndaşlara şəffaf xidmət
Xidmət forması	Kağız işi	Elektron forma
Vaxt	Böyük vaxt İtkisi	Birbaşa cavablandırma
İdarəetmə	Birbaşa və İmtiyazlı	Dolayısıyla və imtiyazsız
Vəsaitlərin köçürülmə vasitləri	Maliyyə əməliyyatları əl ilə aparılır	Vəsaitlərin elektron Hesablanması
Hesabatın Qurulması	Böyük vaxt İtkisi və əmək sərfi	Qısa vaxt itkisi və rahatlıq
Rabitə sistemi	İnformasiya texnikasının zəifliyi	İntegrasiya olunmuş kompüter şəbəkəsi

Elektron hökumətin nəzərdə tutulmuş məqsədlərinə çatmaq üçün dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğu vacib amillərdəndir.

MÖVZU 3. ELEKTRON HÖKUMƏT DÖVƏTİN İDARƏ OLUNMASININ YENİ ÜSULUDUR

ELEKTRON HÖKUMƏTİN QURULMASININ ƏSAS MƏQSƏDİ

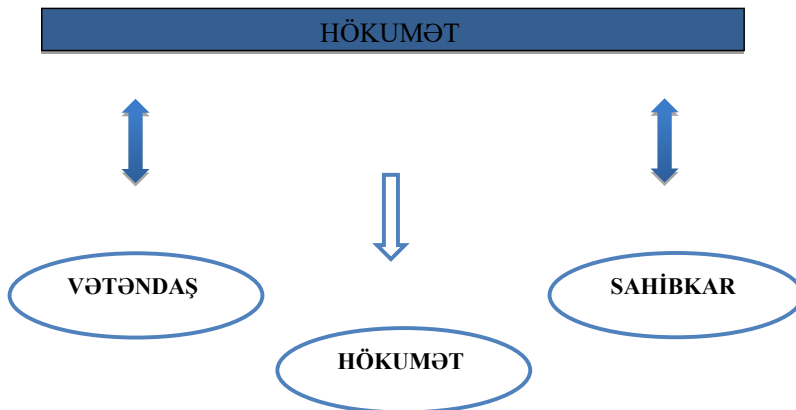
Elektron hökumətin qurulmasında əsas məqsəd dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın, informasiya azadlığının təmin olunması, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının təmin olunması, vətəndaşların fiziki imkanlarından asılı olmayaraq dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirakı, online mühitdə dövlət xidmətlərinin göstərilməsidir.

Demokratik prinsipləri, bazar iqtisadiyyatını qəbul etmiş, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət yolu seçmiş ölkələr üçün universal xüsusiyyətlərə malik konseptual model mövcuddur. E–hökumətin konseptual modeli e–icra hakimiyyəti, e–qanunvericilik hakimiyyəti, e–məhkəmə hakimiyyəti, e–bələdiyyədən ibarətdir. Yeni model idarəçiliyində əqli cəhət istisna edilməklə, hətta məhdud imkanlı şəxslər də dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında fəaliyyət göstərmək imkanlarına malik olacaqlar. Elektron hökumətin qurulması üçün qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq təqdirəlayiqdir. Bu istiqamətdə kompleks problemlərin (texnoloji, normativ–hüquqi baza, kadrların təhsili və s.) həlli zəruridir. E–hökumətin kommunikasiya–şəbəkə infrastrukturunun yaradılmasında e–hökumətin tərkibinə daxil olan hər bir qurumun fəaliyyət planı olmalı, bu prosesin menecmenti həyata keçirilməli, fasiləsiz və ya müəyyən dövrlər üzrə monitorinqi aparılmalı, eyni zamanda e–hökumətin baza və spesifik indikatorlar sistemi işlənilməlidir. Şəbəkə mühitində qərarların qəbulu, ictimai rəylərin öyrənilməsi, referendumların və seçkilərin keçirilməsi texnologiyalarının işlənilməsi və tətbiqi, e–dövlətin tərkibinə daxil olan hər bir qurumun situasiya mərkəzinin yaradılması vacibdir. Ölkə üzrə vətəndaşların e–hökumət orqanlarına çıxışını təmin etmək üçün yaşayış

məntəqələrində ictimai İnternet mərkəzləri və məntəqələri infrastrukturunun formalaşdırılması (bankomatlar şəbəkəsi kimi) zəruridir. Əhalinin kompüter biliklərinə yiyələnməsi (e-vətəndaş) e-hökumətin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Bu istiqamətdə dünyada mövcud olan təcrübələrdən istifadə edərək yeni tədris mexanizmlərinin işlənilməsi zəruridir.

ELEKTON HÖKUMƏT SUBYEKTLƏRİ ARASINDAKI ƏLAQƏLƏR

Əksər ölkələrin e-hökumət portalları aşağıdakı subyektlər arasındakı münasibətlərə əsaslanır: hökumət, vətəndaş, sahibkar. Bu münasibətləri sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Bu baxımdan elektron hökumət 5 növ qarşılıqlı əlaqəni özündə birləşdirir: 1. Hökumətdən-vətəndaşa; 2. Hökumətdən-sahibkara; 3. Hökumətdən-hökumətə; 4. Vətəndaşdan-hökumətə; 5. Sahibkardan-hökumətə.

İndi də bu münasibətlərə konkret olaraq hansı məsələlərin daxil olduğunu göstərək.

	Hökumət	Biznes	Vətəndaş
Hökumət	<p>1.Mərkəzi və yerli hakimiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə.</p> <p>2. Hökumət qurumları və idarələr arasında münasibətlər.</p> <p>3. Hökumət və dövlət qulluqçuları arasında əlaqələr.</p>	<p>1.İnformasiya xidmətləri: qayda və əsasnamələr, qanunvericilik, fərmanlar, sərəncamlar.</p> <p>2. Biznes xidmətləri: lisenziyalar, sertifikatlar, nəzarət.</p> <p>3. Binesin inki-şafı, xırda sahibkarlığa dəstək.</p>	<p>1.İnformasiya xidmətləri.</p> <p>2.Qeydiyyat xidmətləri: doğum, nikah, sürücülük vəsiqəsi, nəqliyyat vastələri və.s.</p> <p>3. Məktəblər, xəstəxanalar, kitabxanaların ünvanları və.s.</p>
Biznes	<p>1.Müxtəlif vergilər, formalar, statistikalar.</p>		

	<p>2. Dövlət layihələri, müqavilələr, mal və xidmətlər üçün tenderlər.</p> <p>3. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın qurulması.</p>		
<p>Vətəndaş</p>	<p>1. Vergilər, ödəmələr, cərimələr, siyahıyaalınma və s.</p> <p>2. Dövlət siyasətinin formalaşdırılması və qərar qəbul etmədə iştirak.</p>		

Elektron hökumət konsepsiyasının təşəkkülündə İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses kompüterləşmə, informasiyalaşdırma və ictimai məlumatlılığın artmasına, son nəticədə isə elektron hökumətin təşəkkülünə gətirib çıxarır. Elektron hökumət ənənəvi hökumətin təklif

etdiyi xidmətlərin elektron formada təqdim olunması üsuludur və onun bir sıra üstünlükləri mövcuddur. E-hökumət kağıza əsaslanan sistemdən rəqəmsal sisteme keçidi özündə ehtiva edir. Belə ki, dövlət qurumlarında olan informasiyanın və formaların əldə edilməsi, sənədlərin təqdim olunması, dövlət qurumlarına rəsmi müraciət və yazışmaların aparılması, xüsusi icazə və lisenziyaların alınması və. s. kimi xidmətlər e-hökumətdə vahid portal üzərindən həyata keçirilir və bununla da vaxta və əməliyyat xərclərinə qənaət edilir. E-hökumət hökumət və biznes strukturları arasında da əlaqələrin inkişafına şərait yaradır. Məsələn, elektron satınalmalar hökumətdən-hökumətə və sahibkardan-sahibkara səviyyəsində əlaqələrin inkişafına kömək edir. Bu isə tenderlərin əldə olunmasında xırda sahibkarlara daha böyük biznes strukturları ilə rəqabətə girməyə imkan verir və nəticə etibarilə, daha güclü iqtisadiyyat və bazar münasibətlərinin inkişafına təkan verir.

Digər tərəfdən, e-hökumət istifadəçilərinə fiziki yerləşmə yerindən və zamanından asılı olmayaraq, dövlət qurumlarına getmədən və bürokratik əngəllərlə qarşılaşmadan istənilən vaxt təklif olunan xidmətlərdən istifadə imkanı yaradır ki, bu da vətəndaş məmnunluğu və dövlət idarəetməsinə inamın artmasına, dövlətin vətəndaş qarşısında vəzifə və öhdəliklərini layiqincə yerinə yetirməsinə səbəb olur. Elektron hökumətin üstünlüklərini onun ənənəvi hökumətlə müqayisəsi cədvəlində aydın şəkildə görmək mümkündür.

Ənənəvi və elektron hökumət arasındakı fərqlər

	ƏNƏNƏVİ HÖKUMƏT	ELEKTRON HÖKUMƏT
Əməliyyat prinsipi	Bürokratik prinsip (telefon, faks)	İT-dən istifadə (kompüter, İnternet)
Xidmət saatları	Həftəiçi, iş saatları daxilində	7/24
Məkan	İdarə, ofis	İnternetə çıxışın olduğu istənilən yer
Vəsitələr	İş yerinə ziyarət, faks, telefon	Web portal

Göründüyü kimi, elektron hökumət müxtəlif səviyyələrdə həm hökumətin, həm vətəndaşın, həm də hüquqi şəxslərin mənafələrini qorumağa istiqamətlənmişdir. Lakin bununla bərabər, elektron hökumətin reallaşdırılması uzun müddət, resurs və vəsait tələb edildiyindən onun tətbiqi prosesində bir sıra problemlər meydana çıxır.

Azərbaycanda e-hökumətin tətbiqi prosesində meydana çıxan problemlər və onların həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər: E-hökumətin effektivliyi prioritet hesab olunan iki kriteriya fonunda formalaşır:

1. Dövlətin təklif etdiyi əsas elektron xidmətlərdən onlayn istifadə imkanları;
2. İstifadəçilər tərəfindən bu xidmətlərdən istifadə dərəcəsi.

Bu nisbətə müəyyən edilməsi elektron hökumətin tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan maneə və çətinliklərin dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dünya təcrübəsində istənilən dövlətdə elektron hökumətin implementasiyası ilə bağlı bir sıra texniki, maliyyə, təşkilati və sosial maneələr özünü büruzə verir və bu problemlər elektron hökumətin Azərbaycan modelində də müəyyən səviyyədə özünü göstərir.

Texniki çətinliklər. E-hökumətin üzləşdiyi texniki maneələrdən başlıcası müvafiq İKT infrastrukturunun çatışmazlığı və ya onun zəif inkişafı, ümumi standartların olmaması, gizlilik və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı meydana çıxan çətinliklərdir. Məlumdur ki, telekommunikasiya və İnternet şəbəkələri ilə nisbətən zəif təmin olunan regionlarda əhalinin İnternetə çıxışı da çətinləşir. Regionlarda bu göstərici şəhərlərlə müqayisədə aşağıdır. Bu baxımdan, Azərbaycanda elektron hökumətin reallaşması və ya bütövlükdə, Azərbaycanın elektronlaşmasının ilkin texniki şərtləri hələlik tam olaraq ödənməsə də, bu istiqamətdə tədbirlər görülür.

Azərbaycanda və bütövlükdə, dünyanın bir çox yerində e-hökumətin tətbiqi ilə bağlı başlıca maneələrdən biri də gizlilik siyasəti və informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Gizlilik və ya konfidensiallıq fərdlərlə bağlı informasiyanın qorunmasına zəmanət verilməsini tələb edir. Elektron hökumət xidmətlərindən istifadə etməsi üçün vətəndaşın inamının artırılması və şəxs barəsində istənilən şəxsi məlumatın dövlət orqanları ilə paylaşılmasında vətəndaşın razılığının əldə edilməsi e-hökumətin tətbiqində mühüm məsələlərdəndir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 12-ci maddəsində fiziki və hüquqi şəxslərin özləri barəsində informasiyaya buraxılmaq hüququ tanınır və bu maddənin tələblərinə əsasən, şəxsin informasiyadan kimlərin və hansı məqsədlə istifadə etdiyini bilmək hüququ vardır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər normativ-hüquqi sənəd “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” 1981-ci il tarixli Avropa Şurası Konvensiyasıdır və onun əsas məqsədi şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna hörmət edilməsini təmin etmək kimi müəyyən olunmuşdur. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (2010) da məlumatın toplanması, işlənməsi və mühafizəsi ilə bağlı dövlət tənzimlənməsinin qayda və tələblərini müəyyən edir. Göründüyü kimi, konfidensiallığın qorunması

sahəsində Azərbaycanda kifayət qədər möhkəm hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bu normativ-hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan prinsipləri rəhbər tutan elektron hökumətin gizlilik siyasəti vətəndaşların şəxsi toxunulmazlıq hüququnu qoruyur və şəxsi məlumatların yalnız qanuni məqsədlər üçün toplanması və istifadəsinə təminat verir. Buna baxmayaraq, hakerlər tərəfindən həyata keçirilən kiber hücumların qarşısının alınması və sistemə göndərilən viruslardan müdafiəyə zəmanət olmadığından informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələ elektron hökumətin qarşısında duran əsas problemlərdən biri olaraq hələ də öz aktuallığını saxlayır.

Təşkilati məsələlər. Elektron hökumətin tətbiqi ilə bağlı problemlər daha çox təşkilati xarakterə malikdir. Dünya təcrübəsində təşkilati məsələlərlə bağlı olan problemlərə elektron hökumətin qurulması və inkişafına hökumət nümayəndələrinin dəstək verməməsi, elektronlaşmaya qarşı müqavimət göstərən təbəqənin mövcudluğu, hökumət qurumları, dövlət və özəl sektor arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın zəif olması, bu sahədə ixtisaslaşmış mütəxəssislərin olmaması və. s. misal göstərmək olar. Məlumdur ki, İKT-nin inkişafı istiqamətində ən mühüm addımlardan biri ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamına əsasən, "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003—2012-ci illər)"- nın qəbul olunmasıdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)" qəbul edilməsi və 2013-cü il "İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili" elan olunması elektron hökumətin Azərbaycan modelinin qurulmasına dövlət dəstəyinin güclü olduğunu bariz nümunəsidir.

Bununla belə, yeni fenomen kimi elektron hökumət ənənəvi üsullardan elektron mühitə keçidi özündə ehtiva etdiyindən onun müqavimətlə qarşılaşması da təbii hal

hesab olunmalıdır. Belə ki, dövlət müəssisələrində çalışan qulluqçu və məmurların bir qismi elektron hökumətin gətirdiyi yenilikləri öz mövqeləri üçün təhdid hesab edir və iş yerlərini itirmək qorxusu ilə üz-üzə qalırlar. Qəbul etmək lazımdır ki, İKT-nın inkişafı daim innovasiya və dəyişikliklər etməyi tələb edir və dövlət qulluqçuları e-hökumətin yeniliklərinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq dəyişən rollarına adaptasiya olmalıdırlar. Bunun üçün isə istənilən dövlət qulluqçusunun dövlət idarəetməsinin elektronlaşmasına tutduğu vəzifə prizmasından deyil, vətəndaş statusu ilə yanaşması üçün sosial-psixoloji mühit yaradılmalı və bütövlükdə, cəmiyyətin yeni münasibətlərə transformasiyası həyata keçirilməlidir. E-hökumət sahəsində ixtisaslaşmış kadrların az olması da onun tətbiqinə mane olan əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün təhsil proqramlarının hazırlanması və təlimlərin təşkil olunması prioritet istiqamət kimi müəyyən olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən maarifləndirmə kurslarının təşkil edilməsi təqdirəlayiq hal hesab olunmalıdır.

Sosial və maliyyə çətinlikləri. E-hökumətin konsepsiyasının həyata keçirilməsində ən böyük sosial problemlərdən biri gəlirlərin aşağı olması, lazımi İT biliklərinin və ya İnternetə çıxışın olmaması kimi səbəblərdən əhalinin e-hökumət xidmətlərindən istifadə edə bilməməsidir. Lakin problem təkcə əhalinin kompüter və texniki avadanlıqlar ilə təmin olunması səviyyəsi ilə bağlı deyil. Elektron hökumətin təklif etdiyi xidmətlərdən faydalanmaq üçün ictimaiyyət arasında İKT ilə bağlı məlumatlılığın artırılması və əhalinin informasiyaya çıxışının əldə olunmasında marağı e-hökumətin effektivliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda elektron hökumətin qurulması prosesi öz inkişafının ilkin mərhələsində olduğundan əhalinin böyük əksəriyyəti elektron hökumətin mahiyyəti, təklif etdiyi xidmətlər və üstünlükləri barədə çox az məlumata malikdirlər. Təkcə onu qeyd etmək

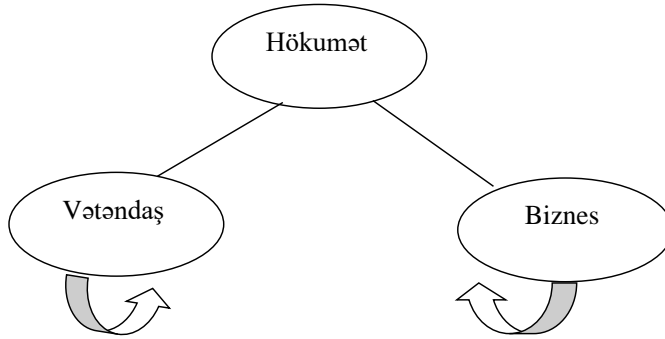
lazımdır ki, İnternet şəbəkəsindən istifadənin məqsədləri və xarakterinə dair DSK-nın 2012-ci il üçün məlumatına əsasən, hakimiyyət orqanları ilə əlaqə yaratmaq məqsədilə İnternetdən istifadə ölkə üzrə cəmi 12 % təşkil edir. Bu isə elektron hökumətlə bağlı ictimai məlumatlılığın aşağı səviyyədə olması və əhəlinin əksər hissəsinin ənənəvi üsullardan istifadəyə üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur. Bu qəbildən olan maneələrin aradan qaldırılması milli İT infrastrukturuna ciddi şəkildə investisiya qoyulmasını tələb edir. İctimai yerlərdə, kitabxanalarda, universitet və məktəblərdə, ticarət mərkəzlərində kompüterdən istifadəni genişləndirmək isə bu problemin həllində mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə kifayət qədər ciddi addımlar atılmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində ölkənin ümumtəhsil məktəbləri İKT ilə təmin edilmiş, hər 20 şagirdə bir kompüter nisbəti təmin olunmuşdur. Bir nəticə olaraq respublikada elektron hökumət quruculuğunun uğurla başa çatması üçün aşağıdakı məsələlərin daim gündəmdə saxlanması və bu istiqamətlərdə geniş fəaliyyət proqramları həyata keçirilməlidir:

- Dövlət orqanlarında müasir İKT-dən istifadəni genişləndirməklə idarəetmə metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflığın təmin edilməsi;
- İctimai qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların iştirakına şərait yaradılması və hökumət orqanları ilə əlaqələrin daha sadə və münasib olan elektron üsullarla həyata keçirilməsi.

ELEKTRON HÖKUMƏTİN STRUKTURU

Elektron hökumət dövlət idarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar və kommersiya fəaliyyəti subyektləri arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr kompleksi olub əsasən üç istiqaməti əhatə edir:

- G2B/B2G - government to business, dövlət-biznes/biznes-dövlət;
- G2G - government to government, dövlət-dövlət;

- G2C/C2G - government to citizens, dövlət-vətəndaş/ vətəndaş –dövlət.

Bu cür bölgü müəyyən mənada şərtidir, çünki bəzən adı çəkilən funksiyalar eyni bir elektron hökumət strukturları tərəfindən də yerinə yetirilə bilər. Lakin bu istiqamətlərin məqsədləri müxtəlifdir. G2B/B2G istiqamətinin inkişafı qanunvericilik informasiyasına (qanunvericilik aktları, standartlar, təlimatlar) açıq onlayn-giriş hesabına kommersiya strukturları ilə hökumət arasında qarşılıqlı əlaqələri yüngülləşdirəcək, İnternet vasitəsilə nəzarətedici orqanlara hesabat vermək imkanını təmin edəcəkdir. G2G istiqamətinin əsas təyinatı hakimiyyətin dövlət və yerli

orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdırmaqdır. G2C/C2G istiqaməti isə vətəndaşlara informasiya və xidmətlərə rahat və cəld çıxış imkanlarını təmin etməlidir. Başqa sözlə, elektron hökumət bir tərəfdən normativ hüquqi informasiyaya girişi açır, digər tərəfdən isə vətəndaşlara və kommmeriya strukturlarına İnternet vasitəsilə kommunal hesabların ödənilməsindən başlamış dövlət orqanlarına hesabat verməyədək bütün əməliyyatları həyata keçirməyə imkan verir.

Bəzən elektron hökumətin strukturunu aşağıdakı cədvəl formasında təsvir edirlər:

	Vətəndaş	Hökumət	Biznes	Üçüncü sektor	Biliklər
Vətəndaş (C)	C2C	C2G	C2B	C2N	C2K
Hökumət (G)	G2C	G2G	G2B	G2N	G2K
Biznes (B)	B2C	B2G	B2B	B2N	B2K
Üçüncü sektor (N)	N2C	N2G	N2B	N2N	N2K
Biliklər (K)	K2C	K2G	K2B	K2N	K2K

Hər bir dövlət bu sahədə uğur qazanmaq üçün ilk növbədə e–hökumətin strateji strukturunu yaratmalıdır. Bu struktur e–hökumət strategiyasına ümumi abstraksiya kimi xidmət edir.

Elektron hökumət strategiyası dedikdə, dövlətin elektron hökumət sistemlərini dəstəkləyən, təşkilati məqsədlərinin idarəçilik qabiliyyətini artıran infrastruktur planı hesab etmək olar. Bu plan – strateji istiqamətlər, məqsədlər, prinsiplər və onların həyata keçirilmə qaydaları haqqında bəhs edən sənədlər toplusundan ibarətdir. Bu sahədə aparılan strategiya tez–tez istinad olunaraq istifadə ediləcək bir baza hesab

olunduğu üçün, tam anlaşılıqlı olmalıdır. Bəzi ölkələr öz strategiyalarına müvafiq diaqramları daxil etsələr də, bu e–hökumətin strateji struktur nəzəriyyəsini həyata keçirmək kimi hesab edilə bilməz. Bu strukturun adekvat şəkildə e–hökumətin strategiyasından uzaqlaşması mümkünsüzdür. Çünki struktur komponentlərinin görülebilen, hərəkət nöqtələri və əsas təminatçıləri var. E–hökumət strateji strukturunu daxil edən və bu istiqamətdə qəbul edilmiş prinsiplərə cavab verən ölkələlərə aşağıdakıları misal göstərmək :

1. Sinqapur. Sinqapurun elektron hökumət sisteminin tətbiqindəki əsas məqsədi hər cür ictimai xidmətlərdəki bürokratiyanı ortadan qaldıraraq idarəetməni İnternet vasitəsilə həyata keçirməkdir. Dövlət tərəfindən hazırlanan və xüsusi sektorda çalışan “Sinqapur–One” adlı şəbəkəyə bütün xidmətlər üçün yüksək sürətlə çalışan, İnternetlə təmin olunmuşdur. Məktəblərdə İnternet təhsilini önə çıxarmaq məqsədilə işlər görülmüş, yaşlı, işsiz və əlillər üçün pulsuz İnternet təhsilləri verilir. 5 yaşından yuxarı hər vətəndaş pulsuz elektron poçt ünvanları ilə təmin olunur. Ümumi olaraq baxdıqda, Sinqapurun yeni iqtisadiyyat yarışında geri qalmaq istəməməsi açıq–aydın görünür.

2. İngiltərə. İngiltərə demək olar ki, bütün dövlət xidmətlərini İnternet mühitində reallaşdırmışdır. Sağlamlıq, turizm, iqtisadiyyat kimi mövzularda online məsləhət xidməti verən saytda bütün xidmətlər əlifba sırası ilə düzölmüşdür. Ölkədə bu veb sayta İnternet çıxışı olmayan vətəndaşların telefon vasitəsilə dövlət xidmətləri haqqında məlumat əldə etməsi üçün xüsusi qaynar xətlər mövcuddur.

3. Avropa Birliyi ölkələri. İlk növbədə Avropa birliyi haqqında məlumat almaq istəyən hər kəs üçün 1995–ci ildə xüsusi bir sayt yaradılmışdır. Yarandığı zaman cəmi 1,5 milyon sənədin araşdırması ilə məşğul olan portal, hər gün yenilənir. Portal 11 dildə xidmət verməkdədir. Portalda e–ticarətin gücləndirilməsi üçün, ağıllı kart

sistemi ilə etibarlı girişin təmini, əlillər üçün bütün xidmətlər və kağız vasitəsilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlara dair xidmətlər tam fəaliyyət göstərir.

Elektron hökumət artıq günün reallığı kimi XXI əsrdə dünya dövlətlərinin fəaliyyətini təmin edən, onun səmərəliliyini artıran mexanizmlərdəndir. Dünyanın bir sıra ölkələrində elektron hökumət artıq qurulub, bir sıra ölkələr isə bu nadir imkanın atributlarından hələ yenincə istifadə etməyə başlayıblar. Keçmiş sovet respublikalarında elektron hökumətin əsasını təşkil edəcək layihələr reallaşdırılır: gömrük, maliyyə, vergi sahələrində korporativ sistemlər geniş istifadə edilməyə başlayır; əhəlinin reyestri formalaşdırılır; digər kadastr və reyestlər yaradılır.

Elektron hökumət konsepsiyasının həyata keçməsi təkcə dövlət aparatının işinin səmərəliliyini artırmır, mahiyyət etibarilə prinsipal yeni demokratiya modelinin – rəqəmsal demokratiyanın formalaşmasına şərait yaradır. Burada nəzərdə tutulur ki, vətəndaşlar dövlətin idarə edilməsində, müxtəlif məsələlərin həllində birbaşa, yəni online səsverməsi yolu ilə iştirak edirlər. Elektron hakimiyyət vətəndaşların dövlətin idarə edilməsindəki rolunu yüksəltməklə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini daha da artırır.

Elektron idarəetmə ölkə vətəndaşlarının dövlətin idarə edilməsindəki iştirakını təmin edir. Artıq yeni cəmiyyət tipi – informasiya cəmiyyəti, yeni idarəçilik tərzini – elektron hökumət formalaşır. Elektron idarəetmə dövlətdə şəffaflığı artırmaq, korrupsiyanı azaltmaq və qərar qəbul edən icraedici və qanunverici dövlət orqanlarında vətəndaşların aktiv iştirakına imkan yaradaraq demokratik prosesləri inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Elektron hökumət quruculuğu sahəsində uğur qazanmış ölkələr sırasında Kanada, ABŞ, Sinqapur, Böyük Britaniya, Finlandiya, İrlandiya, Estoniya, Almaniya, Türkiyə, Danimarka, Tayvan, Cənubi Koreya və Rusiya xüsusilə seçilirlər.

Dünya təcrübəsində dövlət orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq məqsədilə “pəncərə” sxemindən istifadə olunur. Hal hazırda e-hökumətin 4 modelindən istifadə edilir:

1. Dövlət təşkilatları ilə vətəndaşlar (fiziki şəxslər) arasında (*G2C – government to citizen*);
2. Dövlət təşkilatları ilə sahibkarlar (hüquqi şəxslər) arasında (*G2B – government to business*);
3. Müxtəlif dövlət orqanları arasında (*G2G – government to government*);
4. Dövlət təşkilatçıları ilə onların işçiləri arasında (*G2E – government to employee*).

Bu modellər praktiki olaraq ABŞ, Avropa, Asiya–Sakit okean hövzəsi ölkələrində tətbiqini tapmışdır. Onları şərti olaraq belə adlandırırlar: Kontinental-avropa modeli, İngilis-amerikan modeli və Asiya modeli.

Elektron hökumətin **kontinental–avropa modeli** aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- Dövlətə təsir edəcək institutların (Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası, Avropa məhkəməsi) mövcud olması və onların tövsiyələrinin Avropa Birliyi üzvləri üçün keçərli olması ilə;
- Avropa xalqlarının və dövlətlərinin yüksək inteqrasiya səviyyəsi ilə (vahid valyutanın, vahid informasiya fəzasının olması ilə, yeni vahid Konstitusiyasının hazırlanması ilə, kapitalın, enerjinin, informasiyanın sərbəst hərəkəti ilə);
- Avropa informasiya fəzasında cərəyan edən informasiya axınları və informasiya münasibətlərini tənzimləyən sərt qanunlarla.

İdarəetmənin bu növü istehlakçıya (seçiciyə, vətəndaşa, ictimaiyyətin nümayəndəsinə) imkan verir ki, real vaxt rejimində dövlətə məxsus informasiyalardan xəbərdar olsun, özünün vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək elektron səsvermədən, vergi və cərimələrin ödənilməsinin dövlət xidmətlərindən istifadə etsin.

İngilis–amerikan modeli ABŞ–da, Kanadada və Böyük Britaniyada inkişaf etmişdir. ABŞ–da əsas diqqət informasiya supermagistrallarının yaranmasına yönəlmişdir. Onlar vətəndaşları bu sahədə universal xidmətlərlə və dövlət idarəçiliyi problemləri ilə əlaqədar məlumatlarla təmin edirlər. Burada hakimiyyət məmurları ilə vətəndaşlar arasında dialoq xidmətlərinin qurulmasına üstünlük verilir, şəffaflıq, açıqlıq və cavabdehlik ön plana çəkilir. Böyük Britaniyanın elektron hökumətinə gəldikdə isə onun fəaliyyətini qısa olaraq bu cür xarakterizə etmək olar: elektron vətəndaş, elektron biznes, elektron dövlət, cəmiyyətə xidmət. Proqramda e–hökumətin həll edəcəyi əsas məsələlər bunlardır:

- Dövlət tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi;
- Dövlət idarəçiliyində sosial informasiyalardan daha səmərəli istifadə edilməsi;
- əhəlinin bütün təbəqələrinin dövlət xidmətləri ilə əhatə etmək üçün texniki və təhsil xarakterli şəraitlərin yaradılması.

Böyük Britaniyada əsas diqqət məmurların yorucu işlərdən azad olunmasına yönəlmişdir.

Asiya modeli idarəetmənin ierarxik piramida prinsipinə əsaslanan xüsusi tərzinə, korporativ mədəniyyətin asiya tipinə və çoxsəviyyəli sistemə əsaslanır. Məsələn, Cənubi Koreyada e–hökumətin yaranmasında əsas diqqət əhəlinin informasiyaya olan tələbatlarının ödənilməsinə, İKT–nin mədəniyyət və təhsil sistemində tətbiqinə yönəldilmişdir. Bu ölkənin vətəndaşları özlərinin malik olduqları

dəyərləri, dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsində rollarının vacibliyini dərk edirlər. Demokratiyanın əsası olan “xalq – hakimiyyətin mənbəyi və daşıyıcısıdır” prinsipi dövlətin mövqelərini m hk ml dir.

MÖVZU 4. ELEKTRON HÖKUMƏTİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İNFÖRMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Elektron hökumətin inkişaf səviyyələrini təyin etmək üçün müəyyən qiymətləndirmə kriterilərindən çıxış etmək lazımdır. Qeyd edək ki, United Nations Division for Public Economics & Public Administration, American Society for Public Administration cəmiyyəti ilə birlikdə elektron hökumətin aşağıdakı mərhələlərini təyin etmişdir:

1. Dövlətin Şəbəkədə iştirakını formalaşdırmaq (emerging web presence): istifadəçilərə statik informasiya vermə və dövlətin ictimaiyyətlə əlaqə aləti kimi ölkədə bir və ya bir neçə rəsmi hökumət saytlarının yaradılması.
2. Dövlətin Şəbəkədə gücləndirilmiş iştirakı (enhanced web presence): hökumət saytlarının sayı artırılır, təqdim olunan informasiya daha dinamik xarakter daşıyır. Eyni zamanda istifadəçilər dövlət informasiyasına daxil olmaq üçün daha çox imkanlar əldə edirlər.
3. Dövlətin Şəbəkədə interaktiv iştirakı (interactive web presence): istifadəçi ilə hökumət orqanları arasında formal informasiya mübadiləsi həyata keçirilir (formaların doldurulması və ərizələrin göndərilməsi onlayn yerinə yetirilir).
4. Dövlətin Şəbəkədə tranzaksiyalar səviyyəsində iştirakı (transactional web presence): istifadəçilər özlərinin istədiyi verilənlərə asan girişləri, tranzaksiyaların onlayn mövcudluğu təmin olunur (vergilərin, qeydiyyat və gömrük rüsumlarının ödənilməsi).

5. Dövlətin Şəbəkədə tam inteqrasiya səviyyəsində iştirakı (fully integrated web presence): dövlətin bütün İnternet resurslarının tam inteqrasiyasının vahid portal formasında başa çatdırılması.

ABŞ ictimai xadimi, Stenford universitetinin professoru Lourenq Lessiq göstərir ki, sosial aktivliyin istənilən sahəsində olduğu kimi informasiya texnologiyaları sferasında da dörd növ məhdudlaşdırıcı amil mövcuddur: qanunlar, bazar, əxlaq normaları və arxitektura. Bu zaman şəbəkənin arxitekturası, İKT üçün texnoloji həllər həlləedici rol oynayır. Başqa sözlə, problemin hökumət tərəfindən təqdim olunan texnoloji həlli öz növbəsində bu problemin məzmununa təsir edə bilər. Bu halda saytın yaradılması məsələsi təkcə texniki deyil, həm də siyasi məsələ olur. Ona görə də saytların yaradıcıları bu və ya digər arxitektura həllərini təqdim etdikdə onun siyasi nəticələri haqqında da düşünməlidirlər.

Deyilənlərdən çıxış edərək elektron hökumətin inkişaf mərhələlərini lakonik olaraq aşağıdakı kimi strukturlaşdırılmış formada göstərə bilərik.

BİRNCİ MƏRHƏLƏ

Mərhələnin adı: İnformasiyanın yerləşdirilməsi

Dövlətin İnternetdə iştirakının təsviri: Hakimiyyət orqanlarının İnternetdə baza iştirakı. Bu zaman dövlət orqanlarının vizit kartoçkası olan İnternet səhifələrində əsasən məzmunu yenilənməyən məlumatlar yerləşdirilir. Səhifələrdə informasiya broşürləri, ictimaiyyətlə əlaqə şöbələri üçün nəşr olunur.

Mərhələnin təsviri: Müxtəlif nazirlik, komitə və digər dövlət orqanlarının missiyası və fəaliyyət istiqamətləri haqqında məlumatlar yerləşdirilir. Dövlət orqanlarının WEB

səhifələri bir qayda olaraq məəzələşdirilmiş qaydada dəstəklənmir və vahid bir portalda birləşdirilmir.

*Bu mərhələyə elektron hökumətin məlumatlandırma (**Information**) mərhələsi deyilir. Bu zaman təxminən 20 % - li Veb-iştirak təmin olunur ki, bu da requlyar təzələnən hökumət saytlarında əsasən normativ aktlar, sərəncamlar, qərarlar və s. və, nazirlik və dövlət idarələrinə (təhsil, səhiyyə, maliyyə və s.) istinadların yeləşdirilməsini nəzərdə tutur.*

İKİNCİ MƏRHƏLƏ:

Mərhələnin adı: Əks əlaqə

Dövlətin İnternetdə iştirakının təsviri: Elektron poçt vasitəsilə Vətəndaşlarla qarşılıqlı interaktiv əlaqə (sorğu məlumatlarının və informasiyanın alınması). Vətəndaşlar tərəfindən doldurulmaq üçün elektron formaların (vergi deklarasiyaları, digər sənəd formaları) yüklənməsi. Saytların yeni informasiya ilə tamamlanması dövlət orqanlarının cari fəaliyyətləri haqqında məlumatlandırmanın birinci elementidir.

Mərhələnin təsviri: Bu mərhələdə interaktivliyin ilkin elementləri (məsələn, vətəndaşların e-mail vasitəsilə sualların göndərilməsi və cavabların alınması) yaradılır, müəyyən sorğu materiallarının və formalarının alınması nəzərdə tutulur.

*Bu mərhələyə passiv birtəfli interaktiv (**One way interaction**) mərhələsi də deyilir. Bu mərhələ İnternetdə müştərilər və hökumət arasında 40 % -li Veb-iştirakı nəzərdə tutur. Hesab olunur ki, müştərilər və hökumət arasında qarşılıqlı əlaqə üçün tələb olunan müxtəlif sənəd formulyarlarına elektron formada çıxış olmalıdır. Lazım olan formanı çap etmək olar, lakin onu İnternet ilə yox, ənənəvi poçtla göndəriirlər. Bu*

mərhələdə həmçinin, dövlət orqanlarında olan vakansiyaların istifadəçi tərəfindən verilən kriterilər üzrə axtarışı da həyata keçirilir.

ÜÇÜNCÜ MƏRHƏLƏ:

Mərhələnin adı: Tranzaksiyalar

Dövlətin İnternetdə iştirakının təsviri: Dövlət orqanları nüayəndələrinin vətəndaşlarla onlayn rejimində qarşılıqlı əlaqələri. Hökumət saytlarının səhifələrində ödənişlərin kredit kartları vasitəsilə həyata keçirilməsi. Ayaloji imkanları olan İnternet saytları şəhər və bələdiyyə orqanları səviyyələri üçün də yaradılmalıdır.

Mərhələnin təsviri: Real interaktivliyin əmələ gəlməsi bəzi əməliyyatları artıq onlayn rejimdə həyata keçirilməsinə imkan yaradır (cərimələrin ödənməsi, pasportların sifariş edilməsi, bəzi lisenziyaların və patentlərin vaxtının uzadılması və s.). Elektron hökumətin işinin bu cür konkretləşdirilməsi artıq təkcə məlumatlandırmadan deyil, həm də xidmət göstərməkdən ibarətdir. Bu cür xidmətlər servisinin dəstəklənməsi məqsədilə təkcə mərkəzi orqanlar üçün yox, həmçinin, hakimiyyətin şəhər və rayon orqanları üçün də xüsusişdirilmiş saytlar yaradılır.

İkitərəfli interaktiv (Two way interaction) adlanan 60% -li Veb-iştirakı nəzərdə tutur. Bu mərhələdə onlayn servislər interaktiv xarakter daşıyır və bu və ya digər çıxış və müzakirələr üzrə sorğular göndərməyə, onlayn diskusiyalarda iştirak etmək, məlumat lıvhələrində şərhlər yerləşdirmək və s. imkanlar yaradılır.

DÖRDÜNCÜ MƏRHƏLƏ

Mərhələnin adı: İnteraktiv inteqrasiya olunmuş xidmətlər

Dövlətin İnternetdə iştirakının təsviri: İstənilən növ ödənişlərin hakimiyyətin mərkəzi və regional orqanlarının portalları vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət və qeyri-dövlət sektorunun xidmətlərini özündə birləşdirən regional portallar yaradılır.

Mərhələnin təsviri: Müxtəlif müəssisə və xidmətlərin birləşdirilmiş portallarının yaradılması əvvəllər fiziki olaraq yalnız konkret idarələrə müraciət yolu ilə mümkün olan tranzaksiyaların həyata keçirilməsi. Regional portallar vasitəsilə müəssisələrin qeydiyyatı alınması, maliyyə sənədlərinin tərtibatı, xarici sənədlərin leqallaşdırılması və s. kimi bir çox əməliyyatların aparılması mümkün olur. Dövlət sektorunun bütün spektrlərini özündə birləşdirən regional portallara elektron kommərasiya və İnternet bankçılıq sistemləri də qoşulurlar.

Tranzaksiya (Transaction) mərhələsi bütün mərhələlərdə onlayn yerinə yetirilən xidmətlərin təqdim olunmasını təmin edən tranzaksiya qarşılıqlı əlaqələri ilə xarakterizə olunaraq 80 % -li Veb iştirakı nəzərdə tutur. Misal olaraq professional fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya ərizələrinin elektron formada verilməsini, vergi deklarasiyalarının verilməsini, sənədlərin dəyişdirilməsində sifarişlərin verilməsini və s. göstərmək olar. Bu mərhələdə ən ciddi problemlərdən biri işin təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır.

BEŞİNCİ MƏRHƏLƏ

Mərhələnin adı: Hökumətin transformasiyası

Dövlətin İnternetdə iştirakının təsviri: Vahid standartlar əsasında dövlət idarəçiliyinin elektron infrastrukturunun yaradılması. Həm vətəndaşlar, həm də biznes strukturları üçün bütün xidmətlərə vahid giriş nöqtəsi olan hökumət portalının yaradılması.

Mərhələnin təsviri: Dövlət idarəçiliyinin vahid standartlar əsasında elektron sisteminin və dövlət orqanları, vətəndaşlar və biznes strukturları üçün bütün xidmətlərə vahid giriş nöqtəsi olan hökumət portalının yaradılması.

Beşinci mərhələyə proaktiv (Targetisation) mərhələ də deyilir. Bu mərhələ hökumətin İnternetdə 100 % -li Veb- iştirakını nəzərdə tutur. Bu mərhələ əvvəlkilərdən onunla fərqlənir ki, bu mərhələdə əhaliyə və kommərsiya strukturlarına təkə servis xidmətləri göstərmir, həmçinin, interaktiv servislər bazası əsasında vətəndaşları dövlət qərarlarının qəbul edilməsinə və ikitərəfli dialoqa cəlb edir

ELEKTRON HÖKUMƏTİN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

“E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyi” anlayışının dəqiq və tam açılması infomasiya təhlükəsizliyinin vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə, bu sahədə siyasəti düzgün qurmağa, təşkilatlanmağa, resursları qiymətləndirməyə və müvafiq potensialı inkişaf etdirməyə, beynəlxalq əməkdaşlığın prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir.

İnformasiya təhlükəsizliyi kifayət qədər mürəkkəb və geniş anlayışdır, onun vahid, birmənalı elmi tərifı yoxdur. “İnfomasiya təhlükəsizliyi” anlayışı ayrı–ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür müəyyən edilir, bu terminlər bir–biri ilə uzlaşmır və metodoloji işin nəzəri əsaslandırılması üçün yararsız olur. İnfomasiya təhlükəsizliyinin predmeti çox zaman infomasiyanın konfidensiallığının, tamlığının və əlyetərliliyinin təmin edilməsi kimi başa düşülür. Lakin infomasiya təhlükəsizliyinin predmeti daha genişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi təkə kompüter təhlükəsizliyindən və şəbəkə təhlükəsizliyindən ibarət deyil. Müasir cəmiyyətdə

informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin bütün sosial proseslərinə nüfuz edir, istənilən dövlətin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Elmi ədəbiyyatın icmalı göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində işlərin əksəriyyəti iki əsas yanaşma ətrafında qruplaşır.

Birinci yanaşmanı texnoloji yanaşma kimi müəyyən etmək olar. Bu yanaşmada dövlətin informasiya sferasında təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yalnız informasiyanın və informasiya-kommunikasiya sistemlərinin mühafizəsi bucağından baxılır.

İkinci yanaşma dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqlarının informasiyanın zərərli təsirlərindən qorunması zəruriliyindən çıxış edir. Məsələn, bəzi rəsmi sənədlərdə təhlükəsizlik – “şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati vacib maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən mühafizəlilik vəziyyəti” kimi müəyyən edilir. Lakin “təhlükəsizlik” termininə “mühafizəlilik” vasitəsilə tərif vermək qüsurludur, çünki bu sözlər müəyyən mənada sinonimdir və buna görə də bu təriflər tautologiyadır .

“İnformasiya təhlükəsizliyi” anlayışının “idarəetmə” (menecment) anlayışı ilə əlaqəsinin aydınlaşdırılması “E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyi” anlayışının məzmununa daxil olan əsas əlamətlərin aşkarlanmasına imkan verir .

İnformasiya təhlükəsizliyi termini həmişə müəyyən şəraitdə (mühitdə) olan konkret idarəetmə obyektinə bağlı olur. Təhlükəsizlik obyektinə müəyyən vəziyyətdir və onu müvafiq keyfiyyət xüsusiyyətlərini göstərməklə müəyyən etmək olar. Təhlükəsizlik haqqında danışarkən obyektin varlığının müəyyən məqsəd funksiyası

nəzərdə tutulur və təhlükəsizlik subyektin bu funksiyanı reallaşdırma qabiliyyəti kimi başa düşülür.

Beləliklə, idarəetmə nəzəriyyəsi baxımından informasiya təhlükəsizliyi e–hökumətin normal fəaliyyətini pozmağa yönəlmiş məqsədyönlü daxili və xarici təsirlər şəraitində e–hökumətin normal rejimdən yolverilən kənarlaşmalar çərçivəsində dayanıqlı idarə edilməsi prosesi kimi müəyyən etmək olar.

E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi modeli. İdarəetmə konsepsiyasının müəyyən edilməsi zamanı praktikada yaxşı yoxlanılmış elmi idarəetmə metodologiyalarına əsaslanmaq məqsədəuyğundur.

E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə üç müxtəlif səviyyədə baxmaq olar: strateji, taktiki və operativ. Strateji səviyyədə e–hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin müxtəlif məsələləri üzrə strateji siyasət müəyyən edilir. Taktiki səviyyə təhlükəsizliyin idarə edilməsi üçün istifadə edilən proseslərə və metodologiyalara aiddir. Operativ səviyyə informasiya təhlükəsizliyi vəziyyətinin dinamik monitorinqi, informasiya təhlükəsizliyi insidentlərinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə operativ koordinasiya məsələlərini əhatə edir.

E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi adaptiv olmalı və proses, sistemli və situasiya idarəetmə yanaşmalarını birləşdirməlidir.

Proses yanaşması idarəetməyə qarşılıqlı əlaqəli idarəetmə funksiyalarının fasiləsiz ardıcılığı kimi baxır.

Sistemli yanaşmada təşkilata dəyişən xarici mühit şəraitində müxtəlif məqsədlərə çatılmasına yönəldilən insanlar, struktur, məsələlər və texnologiyalar kimi qarşılıqlı əlaqəli elementlərin toplusu kimi baxılır.

Situasiya yanaşması o fikirdən çıxış edir ki, müxtəlif idarəetmə metodlarının yararlılığı situasiya ilə müəyyən edilir. Situasiya verilmiş konkret zamanda obyektin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən hadisələrin (şəraitin) konkret toplusudur. Həm obyektin daxilində, həm də onu əhatə edən mühitdə mövcud faktorların sayı o qədər çoxdur ki, obyektin idarə edilməsinin vahid “ən yaxşı” üsul yoxdur.

Adaptiv idarəetmə yanaşması o fərziyyəyə əsaslanır ki, idarə edilən obyektin giriş parametrləri çoxluğunu çıxış parametrləri çoxluğuna inikas etdirən ötürmə funksiyasının dəqiq formasını qurmaq olar. Belə idarəetmə metodlarının tətbiq sahələri yaxşı formallaşdırılan, yəni xassələri aşkar olan sadə idarəetmə obyektləridir. E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyi isə pis formallaşdırılan idarəetmə obyektləri sinfinə aiddir. Bu sistemlər üçün müxtəlif elementlərin qarşılıqlı təsiri, daha mürəkkəb səbəb–nəticə əlaqələri xarakterikdir. Onların xassələrini analitik təsvir etmək cəhdləri riyazi modellərin katastrofik mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır.

Əgər idarəetmə obyektinin və ya ətraf mühitin məlum parametrləri idarəetmə obyektinin davranışını tam və birqıymətli müəyyən etmək üçün kifayət deyildirsə, onda yalnız giriş parametrlərini bilməklə idarəetmə obyektinə idarəetmə təsiri haqqında qərar qəbul etmək olmaz. İdarəetmə obyektin parametrlərinə görə deyil, onun vəziyyətlərinə görə həyata keçirilirsə, obyektin davranışını daha yaxşı müəyyən etmək olar.

Sistemin vəziyyəti hər bir zaman anında sistemin malik olduğu əhəmiyyətli xassələrin toplusuna deyilir. Sosial–texniki sistemlərdə çox zaman "zəif bənd" insan olur, buna görə də e–hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin vəziyyətini insan faktorunu nəzərə almadan qiymətləndirmək olmaz. E–hökumətin informasiya təhlükəsizliyi vəziyyətinin informasiya təhlükəsizliyini və onun əlaqələrini

xarakterizə edən faktorların bütün müxtəlifliyini əhatə edən indikatorlar sistemi əsasında kəmiyyət və keyfiyyət səviyyələrində adekvat qiymətləndirilməsi olduqca çətinidir və bu sistemin qiymətləndirilməsini vəziyyət sinifləri müəyyən etmək və bu siniflər üzrə aparmaq daha məqsədəuyğundur.

Elektron hökumətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. Elektron hökumət infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının zəruriliyi informasiya–kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafına müvafiq olaraq özünü daha qabarıq biruzə verməkdədir. Elektron xidmətlərin göstərilməsi prosesində böyük həcmdə həm şəxsi, həm də dövlət orqanlarına aid olan informasiya toplanır. Bu mərhələdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi səthi nəzərdən keçirilir və elektron hökumət sisteminin göstəricilərindən biri kimi təqdim olunur. Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə şəxsi və xidməti informasiyaların emalı qaydaları tam rəqləmləşdirilməmişdir. Nəzərə alsaq ki, elektron hökumət sistemində bütün informasiyalar vahid şəbəkədə mövcud olur, informasiya təhlükəsizliyinin tələb olunan səviyyədə təmin olunmaması kifayət qədər ciddi fəsadlara səbəb ola bilər. Belə ki, dövlət orqanlarına aid olan informasiyaların qeyri–qanuni istifadəsi həmin orqanlara və cəmiyyətə böyük miqyaslı zərər gətirə bilər.

Elektron hökumət sistemində emal olunan informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ilk öncə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və informasiya–kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bundan başqa, əksər dünya ölkələrində informasiyanın qorunması və elektron hökumət sistemində dövr edən informasiyalara qarşı təhlükələrin qiymətləndirilməsi üçün vahid dövlət siyasəti həyata keçirilir. Elektron hökumət sistemində informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində ayrı–ayrı dövlət orqanlarının öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi diqqət mərkəzində olur.

Belə ki, elektron xidmətlər təklif edən ayrı-ayrı idarəetmə strukturları onlara aid olan informasiya infrastrukturuna qeyri-qanuni müdaxilələrin qarşısının alınması istiqamətində prevent tədbirlər həyata keçirirlər. Elektron hökumətin informasiya resurslarının lazımi səviyyədə qorunması üçün informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının kompleks sisteminin yaradılması vacibdir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması sistemi qorumanın hüquqi, texnoloji, təşkilati, texniki və fiziki metodlarını özündə əks etdirməlidir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində mövcud və potensial təhlükələr nəzərə alınmaqla düşünülmüş, uzunmüddətli siyasət reallaşdırılmalıdır. Hüquqi müstəvidə problemlər yanaşı, elektron xidmətlərin göstərilməsini məhdudlaşdıran texnoloji və sosial problemlər də mövcud olmaqdadır. Rusiyalı tədqiqatçı A.Tedeyev elektron hökumət konsepsiyasının inkişafının aşağıdakı problemlərini göstərir:

- telekommunikasiyanın aşağı inkişaf səviyyəsi;
- əhəlinin və dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin kompüter mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması;
- cəmiyyətin psixoloji hazırsızlığı.

Vətəndaşların əksəriyyəti hələ də elektron xidmətlərə və ya informasiyaya tam etibar etmirlər və informasiyanın əvvəlki kimi kağız üzərində təqdim edilməsini daha məqbul sayırlar. Bu reallıq həm elektron hökumət sisteminin inkişafını müəyyən qədər ləngidir, həm informasiya təhlükəsizliyinə etinasızlığı şərtləndirir. Elektron hökumət sistemində informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində ciddi keyfiyyət dəyişikliyinə nail olmaq üçün ilk öncə normativ hüquqi aktlar sistemini müvafiq istiqamətdə hazırlamaq tələb olunur. Normativ hüquqi aktlar sistemi dövlətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı informasiya əlaqələrini səmərəli tənzimlədiyi təqdirdə

informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması problemini də daha səmərəli həll etmək mümkündür.

MÖVZU 5. BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ ELEKTRON HÖKUMƏT MODELLƏRİ

E-hökumət quruculuğunda dövlətin siyasi strategiyası bu sahədə müəyyən edilən ümumi siyasətin tərkib hissəsidir. Dövlət öz məqsəd və funksiyalarını - ictimai siyasətini işləyib hazırlayaraq həyata keçirməklə reallaşdırır. Dövlət siyasəti (ictimai siyasət) vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakı ilə dövlət, yaxud bələdiyyə orqanları tərəfindən işlənilib hazırlanan və həyata keçirilən məqsədlər, məsələlər, prinsiplər, strateji proqramlar, planlı tədbirlər kompleksidir. Dövlət orqanlarının bu məqsədyönlü fəaliyyəti müəyyən ictimai problemlərin həllinə imkan verir. Bu fəaliyyət zamanı dövlət onun ixtiyarında olan ehtiyatlardan, hüquqi, iqtisadi, administrativ və digər metod və vasitələrdən istifadə edir. E-hökumət texnologiyaları dünyanın 200-ə qədər ölkəsində tətbiq edilir.

Hazırda elektron hökumətin formalaşmasında dövlət siyasətinin ümumiyyətlə 2 modeli mövcuddur: **Qərb və Şərqi** modeli.

E-hökumətin Qərb modelləri. “Accenture” şirkəti 23 ölkənin müdafiə, təhsil, xidmətlər, ədliyyə və ictimai təhlükəsizlik, poçt rabitəsi, maliyyə, nəqliyyat kimi sahələri əhatə edən onlayn xidmətini öyrənmişdir. Tədqiqatçılar tranzaksiyaların imkanlarını, interaktivliyini və informativliyini qiymətləndirmişlər. İki il ardıcıl birinci yeri Kanadanın dövlət portalı tutmuşdur. Ona görə də **Qərb modeli dedikdə ABŞ və Kanadanın, Şərqi modeli dedikdə isə Sinqapurun və Cənubi Koreyanın e-hökumət sferasında dövlət siyasəti başa düşülür.**

Kanadanın e-hökumət sferasında dövlət siyasəti iki mərhələni – 1) ictimai problemlərin və siyasətin məqsədinin təyini; 2) siyasətin işlənilib hazırlanması və onun həyata keçirilməsinə başlanılması və legitimləşməsinə əhatə edir və o, bu mərhələləri

keçib qurtarmaqdadır. 1990-cı illərin ortalarında bu ölkə “cəmiyyətin problemləri → dövlət və dövlət → siyasi strategiya” kimi qarşılıqlı əlaqədə olan iki həlqəni keçmişdir. Lakin, üçüncü mərhələyə - dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsi prosesinə monitorinqə Kanada birdən-birə keçməmişdir. Əvvəlcə, hökumət əlaqələr şəbəkəsinin qurulması qərarına gəlmişdir. 1994-cü ildə “e-Government” şərti adı altında layihə planlaşdırmışdır: ölkə miqyasında vergi ödəyicilərinə xərcləri azaltmağa imkan verən, eyni zamanda əhaliyə xidməti sürətləndirən və sadələşdirən dövlət aparatının elektron informasiya şəbəkəsinə yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu gün Kanadada nazirlikləri və təşkilatları özündə birləşdirən minlərlə inter-səhifəyə malik güclü veb-portal yaradılmışdır. İstənilən şəxs bu portalda bütün Kanada hökumətinin işini görməklə bərabər, onunla birbaşa əlaqəyə girə bilər. Hazırda Kanada e-hökumət sferasında dövlət siyasətinin inkişafında problemlərin müəyyən edilməsindən dövlət siyasətinin tənzimlənməsindən bütöv bir dövrü keçmişdir. Nəticədə bu ölkə İKT-nin tətbiqi və e-hökumət quruculuğu sahəsində lider dövlətə çevrilmişdir.

Kanadanın hökumət portalı G2C və G2B funksiyalarını özündə birləşdirən ən böyük portallardan biridir - www.canada.gc.ca. Sayt ingilis və fransız dillərində olub həm Kanada vətəndaşları, həm də bu ölkədə daima yaşayanlar üçün nəzərdə tutulan bölmələrdən ibarətdir. Saytda bir neçə istiqamətlər üzrə bölmələr vardır. Məsələn: “Biznesin başlanğıcı” bölməsi bu ölkədə öz biznesinə başlamaq istəyənlər üçün interaktiv rəhbərlik olmaqla bərabər, artıq öz biznesini quranlar üçün də sorğu məlumatı verir (Business Start Up). “Vergilər” (Tax) bölməsində Kanada vergi agentliyi ilə qarşılıqlı əlaqə üçün elektron servislər vardır və həmçinin, bu bölmədə Kanadada vergi barədə çoxlu normativ və hüquqi sənədlər haqqında informasiya verilir. Bütövlükdə Kanada dövlətinin bu portalı demək olar ki, 1000-ə qədər dövlət proqramı və xidmətinə çıxışa imkan verir. Beləliklə, “Kanada saytı” “kanadalılara

onlar üçün münasib olan yerdə və vaxtda açıq dövlət informasiyalarına və çoxsaylı xidmətlərə elektron çıxışa imkan verir”.

Kanadanın e-hökuməti yaradılarkən başlıca prinsip kimi informasiya və xidmətlərin əhalinin tələbatına və istəyinə uyğun yaradılması nəzərdə tutulduğundan hökumət çalışır ki, e-hökumət xidmətləri hamıya çatan, istifadə üçün sadə və kanadalıların prioritetlərinə uyğun olsun, böyük xərc və vaxt tələb etməsin, keyfiyyətli və hərtərəfli, təhlükəsiz və məxfi olsun, əhalinin tələblərinə cavab versin. “Onlayn Kanada Hökuməti” (Canadian Government On-line-GOL) özünün 2005-ci il hesabatında göstərir ki, bütün dövlət tranzaksiyalarının 30%-dən çoxunu dialoq xidmətlər təşkil edir. Əgər 2001-ci ildə federal portal vasitəsilə hökumətlə vətəndaşlar arasında 150 milyon qarşılıqlı əlaqə aparmışdısa, 2004-cü ildə onların sayı 600 milyondan çox olmuşdur.

ÜDM-nin 40%-nə bərabər olan ixracın təşkilində biznes strukturlara kömək məqsədilə 20 departament və agentlik yaradılmışdır. **Kanadada** biznesə başlamaq istəyənlərə köməklik göstərən vahid onlayn informasiya portalının 40000-dən çox veb səhifəsi mövcuddur. Ümumiyyətlə, GOL təşəbbüsü 30 departament və agentliyin 130-dan çox informasiya və tranzaksiya servisini əhatə edir.

Kanada hökumətinin veb-portalında (Introduction to the Government of Canada Official web-site|Canada site -<http://canada.gc.ca/home.html>) 1000-ə yaxın dövlət proqramı və xidmətinə çıxış vardır.Kanadanın e-hökuməti 23 istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

Kanada e-hökumət sferasının siyasi strategiyası elə formalaşdırılıb ki, o, praktik olaraq bir “**demokratik model**” kimi dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasına vətəndaşları və ictimai təşkilatları cəlb edə bilər. Dövlət əhalinin fikrinə operativ

reaksiya verir, vətəndaş təşəbbüsləri təqdir olunur. Təkliflərə və təşəbbüslərə həssaslıqla yanaşılır, vətəndaş cəmiyyətinin aktivliyinin artması üçün şərait yaradılır, sanki “ictimai siyasət” formalaşdırılır. Bu “ictimai siyasətin” formalaşmasında müxtəlif fərdlər və vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif institutları iştirak edir. Belə yanaşma tərzində xüsusi ilə ictimai bölmə, ictimai maraqlar və tələblərlə, xüsusi maraqlar və tələblər arasında aydın sərhəd xətti olur. Onlayn xidmətlərin göstərilməsində əsas diqqət həm vətəndaş cəmiyyətinə, həm də fərdlərə qeyri-mərkəzləşmiş yolla göstərilir.

E-hökumətin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi sahəsində dövlətin siyasi strategiyasının “demokratik modeli” olan amerikan e-hökumətinin yaradılmasının vacibliyini nəzərə alaraq bu sahədə layihənin işlənilməsinə 1998-ci ildən başlanılmışdır. ABŞ-da “Birinci hökumət” adlı portalı www.firstgov.gov 2000-ci ilin sentyabrında açıldı. Hazırda portal həm mərkəzi, həm də yerli hökumət orqanlarının olmaqla 10 minlərlə sayt – səhifədən ibarətdir. Portal G2G, G2B və G2C mövzuları üzrə dəqiq bölünmüş və vətəndaşa istənilən hökumət informasiyasını almağa imkan verir. ABŞ-da 2001-ci ildən maliyyə portalı ildə büdcəyə daxil olan 80 milyon ödənişlərini səmərəli surətdə aparır. Həmçinin, ildə 450 milyard dollaradək cərimələri həyata keçirən layihə artıq reallaşdırılaraq fəaliyyət göstərir. Hazırda federal təşkilatların 20 min saytlarını özündə cəmləşdirən vahid hökumət portalı mövcuddur (<http://www.firstgov.gov>).

İKT sahəsində ABŞ hökumətinin ümumi prinsiplərinin analizləri hökumətin bu sahədə ciddi nəticələr gözlədiyindən məlumat verir: hökumət vətəndaşlarının dövlət təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətlərində rahatlıq yaradılmasında maraqlıdır, dövlət iqtisadiyyatın elektronlaşdırılmasında, o cümlədən, elektron kommersiyanın inkişafında aparıcı rolu öz üzərinə götürür, vətəndaşlar tərəfindən özünün fəaliyyətinə

nəzarəti milli təşəbbüslər çərçivəsində yenidən qurur. Eyni zamanda e-hökumət sferasında dövlət siyasəti vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və **yerli hakimiyyət orqanlarının aktiv iştirakı ilə aşağıdan formalaşmağa başlayır**. Bu siyasətin məqsədi isə cəmiyyətin əksər sosial qruplarının və təbəqələrinin mənafeyi nəzərə alınmaqla ümummilli xarakterli problemləri həll etməkdir.

ABŞ-ın federal hökumətinin xüsusi diqqət yetirdiyi sahələr bunlardır: dövlət bölməsində elektron ticarət, dövlətin ehtiyaclarını ödəmək üçün malların gətirilməsi və xidmətlərin göstərilməsinin müsabiqəli elektron ticarəti, əhəlinin hökumət və administrasiya informasiyasına çıxışı, smart-kartlardan istifadə (hətta federal hökumət səviyyəsində), müxtəlif növ məsələlərin (hökumət veb-saytlarından rəsmi sənədlərin alınması, vergilərin ödənilməsi, dövlət aparatının əhali ilə işinə dair statistik məlumatların alınması və s.) həlli, tibbdə İKT-nin tətbiqi. ABŞ-ın bu sahədəki hökumət strategiyası elektron servis növlərinin inkişafını və tətbiqini nəzərdə tutur: xidmətlər mobil əlaqə, rəqəmsal tv, İnternet və çağırışlara xidmət mərkəzləri vasitəsilə göstərilə bilər. ABŞ mobil hökumət (m-hökumət) proqramı çərçivəsində 300-dən artıq mobil hökumət xidmətləri göstərilir.

E-government strategiyası ABŞ-da federal hökumətin işinin səmərəliliyini artırmaq məqsədini güdür: informasiya servisinin sadələşdirilməsi, bir-birini təkrarlayan və artıq səviyyəli dövlət idarələrinin ləğvi, vətəndaşların, sahibkarların, hökumət və federal qulluqçuların informasiya axtarışlarının və onun federal hökumətdən alınmasının asanlaşdırılması, hökumət strukturlarının vətəndaşların ehtiyaclarının daha tez ödənilməsinə çalışması. Bu strategiyada əsas məqsəd kimi federal səviyyədə vətəndaşların hökumət agentliklərinə çıxışını asanlaşdırmaq, artıq xidmət və təşkilatların saxlanılmasına çəkilən xərcləri azaltmaqdır. E-hökumət sferasında Qərb strategiyasının əsas ideyalarından biri də odur ki, e-hökumət

demokratiyanın inkişafına kömək edən bir alət kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən də qərbdə “e-hökumət” və “e-demokratiya” terminləri sinonim kimi də işlədilir. Demokratiyaya çatmağın daxili inqilabi dəyişikliklər və xaricdən güc təsiri ilə yanaşı hazırda dünyada gedən informasiya inqilabı üçüncü bir yolun mövcudluğunu da göstərir: dövlət səlahiyyətlərinin və bir sıra idarəetmə funksiyalarının könüllü surətdə cəmiyyətin xeyrinə onunla bölüşdürülməsi.

E-demokratiya əsas demokratik dəyərlərin qorunmasına, ilk növbədə vətəndaşların dövlət orqanları tərəfindən qərarların qəbulu prosesində-siyasi proseslərdə iştirakına daha yaxşı şərait yaradır. Belə olan halda vətəndaş özünün siyasətdə iştirakını və söylərinin nəticəsini aydın görə bilir. Bu iştirak “demokratik rejimin qəbulu və dəstəklənməsi mənasında demokratiyanın legitimliyini artırmalıdır”. İKT-nin gündəlik tətbiqi demokratik proseslərə və hökumətin işinə təsiri ABŞ-da Açıq Hökumətin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır və demokratik proseslərə müsbət təsir göstərmişdir. ABŞ-da yaradılmış Data.gov-a 2010-cu ilin dekabr ayınadək federal hökumətin 300.000-dən çox məlumat topluları daxil edilərək siyasətdə “analoqu olmayan şəffaflıq” təmin edilmişdir⁶⁷. Son illər ABŞ-da İnternetdən seçki kampaniyalarında maliyyə vəsaitlərinin toplanmasında geniş istifadə edilir.

İKT-dən istifadə etməklə vətəndaşların dövlət tərəfindən qəbul edilən qərarlarda iştirakı demokratiyanı daha da inkişaf etdirməklə bərabər, əhalinin əvvəllər siyasi passiv hissəsini də dövlət idarəçiliyinə cəlb edir. Avropa e-hökumət modelinin fərqli cəhəti e-hökumətin qurulması zamanı cəmiyyətdəki mövcud sosial mədəni və dil çoxçalarlılığını nəzərə almasıdır. Avropa İttifaqı səviyyəsində bu ittifaqa daxil olan ayrı-ayrı ölkələrdəki e-hökumət vətəndaşlara 12 və biznesə isə 8 elektron xidmət göstərir. Fransada e-hökumətin inkişafını nəzərdə tutan “Rəqəmsal Fransa 2012”

planı 2008-ci ilin oktyabrından həyata keçirilir. Lakin dövlət portalı öz vətəndaşlarına on ildən çoxdur ki xidmət göstərir. Hazırda bu portaldan 53 milyon nəfər istifadə edir. Fransada ildə 10 milyon vergi deklarasiyası İnternetdə doldurulur və ölkə vətəndaşları, lazımı sənədlərin 80%-ni elektron variantda alırlar.1 milyondan çox fransız öz vacib sənədlərini “elektron seyfə” saxlayırlar. Hazırda Fransada 700-dən çox hökumət portalı fəaliyyət göstərir. Fransa hökuməti iki yeni layihəni işə salmışdır: Etatlab milli platforması və Datapublica.

Niderlandda e-hökumət quruculuğuna 1994-cü ildə qəbul edilmiş elektron magistrallar sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının qəbulu ilə başlanılmışdır. 1998-ci ildə e-hökumət sahəsində Fəaliyyət Proqramı və 1999-cu ildə isə “Elektron delta” proqramları qəbul edilmişdir. E-hökumət proqramının reallaşmasına 1999-2002-ci illərdə Niderland hökuməti 12 milyon dollar maliyyə vəsaiti sərf etmişdir. Yeni nəsil sənədlərin (şəxsiyyət vəsiqəsi, xarici pasport və s.) hazırlanması məqsədilə kiçik miqyaslı layihələr həyata keçirilir. Bundan sonra isə bu sahədə daha iri miqyaslı layihələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. “Dövlət qulluğunun İnternet şəbəkəsi”nə (RYX) 150 min dövlət qulluqçusu qoşulmuşdur.

Beləliklə, Qərb dövlətlərinin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dövlət orqanlarının e-hökumət modelinə müvafiq reformasiyası prosesi dövlət orqanlarının reorqanizasiyası və innovasiyalı menecment texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx əlaqədardır. Bütün bunlar isə kommertiya və qeyri-kommertiya sektorları ilə müqayisədə dövlətin göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətini artıraraq rəqabətə dözümlü etməlidir. Bu tədbirlər isə kommertiya sektorunda işlədilən və “dövlət menecmenti” (yaxud “yeni dövlət idarəçiliyi”) adlanır: audit, nəzarət, informasiyalaşdırma, məqsəd-məsrəf-nəticə xərclərinin hesablanması və s.

E-hökumətin Şərq modelləri. Rəsmi parlamentli respublika, başçısı prezident olan **Sinqapur** İT-yə görə nəinki Yaponiyadan, hətta, Cənubi Koreya və Tayvandan geri qalır. Müasir polis dövləti olan Sinqapurdakı mövcud siyasi rejim avtoritara daha çox yaxındır və burada dövlət xidməti rəasional bürokratiya prinsiplərinin reallaşması nöqtəyi-nəzərindən nümunəvi qurulmuşdur. Bu ölkədə siyasi tərəkürdə, fikirlərdə və real fəaliyyətdə məhdud nəzarət və müxalifətin olması ilə barışırlar. Bu ölkədə çox ciddi qanunlar vardır. Məsələn, küçəni icazə verilməyən yerdə keçməyə görə 500 ABŞ dolları, ictimai yerdə siqaret çəkməyə görə 1000 ABŞ dolları qədər cərimə və s.

Sinqapur İT-nin biznes sahəsinə və informasiya-kommunikasiya nailiyyətlərinin, vətəndaşların gündəlik həyatına tətbiqində misli görünməmiş nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu ölkədə e-hökumət dünyada ABŞ və Kanada ilə yanaşı, ən inkişaf etmiş bir səviyyəyə çatmışdır. Sinqapurda e-Citizen (e-vətəndaş) portalı dövlət miqyasında informasiya ehtiyatlarının klassik bir nümunəsi və e-hökumətin əsas proqramlarından biri kimi əvvəllər müxtəlif hökumət təşkilatlarının təqdim etdikləri xidmətləri inteqrasiya olunmuş bir xidmət zərfi kimi əhaliyə təqdim edir. Vətəndaşlar onlar üçün daha münasib vaxtda ev, yaxud iş kompüterlərindən istifadə etməklə e-hökumət xidmətlərindən istifadə edirlər. Sinqapurda əvvəllər müxtəlif nazirliklərin və təşkilatların göstərdikləri xidmətlər birləşdirilərək inteqrasiya olunmuş şəkildə “E-hökumət” portalı çərçivəsində hökumət portalında cəmləşdirilmişdir

2000-ci ildən isə «Sinqapurun e-hökuməti» Dövlət Proqramının reallaşmasına başlanılmışdır. 1,5 milyard dollar həcmində büdcəsi olan bu layihə çərçivəsində «Singapore Government Online» («Dövlət Portalı») və «e-Citizen («Elektron vətəndaş»)» servis mərkəzi yaradılmışdır. Təhsil, sosial və mədəni sahələr üzrə bütün

təşkilatlar dövlət portalında interaktiv xidmət göstərirlər. Sinqapurda özəl biznes bir neçə saata elektron formatda qeydiyyat alınır.

2001-ci ildə Sinqapur 10 ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan yeni “İKT-21 üzrə əsas plan”ın reallaşmasına başlamışdır. 2001-ci ildə qəbul edilmiş “InfoCom 21” və “E-Government Action Plan” İT-nin hökumətin praktik olaraq bütün fəaliyyət sahələrində tətbiqinin genişlənməsini nəzərdə tuturdu. Hər iki plan “Sinqapur ODİN” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Bu layihə bütün ölkə əhalisini əhatə edən yüksək istehsalı informasiya şəbəkələri kompleksindən ibarət dövlət infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Əhalinin kompüter üzrə savadını artırmaq üçün 2001-ci ildən əhalinin İT-savadlılığı Milli Proqramı çərçivəsində 30 mln. dollar büdcə hesabına 3 il müddətində 350 min sosial cəhətdən aşağı durumu olan ixtisası olmayan fəhlələr, evdar qadınlar və pensiyaçılar kompüter sahəsində biliklərə və əməli vərdişlərə yiyələnmə bilmişdir. Onlayn Biznes Lisenziya xidməti 80 növdən artıq lisenziya ödənişləri üçün vahid pəncərəli xidmət göstərir və yeni yaranmış müəssisələrin 80%-dən çoxu bu xidmətdən istifadə edir. 2003-cü ildən icrasına başlanılmış “Birləşmiş Sinqapur” və “E-hökumət tətbiqi üzrə plan-II” kimi proqramların məqsədi Sinqapuru 2010-cu ilədək XXI əsrin İKT mərkəzinə çevirmək idi. iGov2010 strategiyası sayəsində Sinqapur hökumətin tam inteqrasiyasına nail oldu.

Bu proqramların həyata keçirilməsində həlli vacib əsas məsələlər kimi texnologiyaların aparıcı sferasına investisiyalar qoyuluşu, dövlət sektoru qulluqçularının yeni informasiya sistemləri və vasitələrilə işləməyə hazırlanması, administrativ və sistemin yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət idarəçiliyində, biznesdə, təhsildə, səhiyyədə, elmi tədqiqatlarda və digər sahələrdə İT-nin təkmilləşdirilməsinə Sinqapur ildə 400 milyon ABŞ dollarından çox

vəsait xərcləyir. Məhz buna görə də vətəndaşların kompüterlə təmin olunmasına görə bu ölkə dünyada dördüncü yeri tutur. Sinqapurun hər bir vətəndaşı “Elektron vətəndaş” (eCitizen) www.ecitizen.gov.sg portalına daxil olaraq bu və ya digər dövlət təşkilatları barədə informasiya almaqla bərabər qısa müddətdə həyati vacib əməliyyatlar da apara bilər. Uşaq bağçalarından tutmuş universitetlərdə kompüter texnikası və şəbəkə texnologiyalarından geniş istifadə olunan Sinqapurda sosial karakter daşıyan xüsusi tibbi xidmətin təşkilində və göstərilməsində də elektron-sistemin İnternet-girişi geniş yayılıb.

Sinqapur hökuməti İnternet proqramına ildə 0,5 milyard ABŞ dolları sərmayə qoymaqla həyatın bütün sahələrini - dövlət idarəçiliyini, biznesi, təhsili, elmi, səhiyyəni və əyləncə sənayesini İnternet vasitəsi ilə birləşdirə bilmişdir.

E-hökumət sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə uğurlar qazanan ölkələrdən biri də **Cənubi Koreyadır**. Avtoritar xarakterli olan bu ölkə uzun müddət inkişaf etmiş Yaponiya və ABŞ-dan asılı olmuşdur. Lakin, 1990-cı illərin ortalarından praktik olaraq ölkədə müasir elmi bazanın yaradılmasına sıfırdan başlanılmışdır. Artıq 2001-ci ildə dövlət bu sahəyə 12 milyard dollar vəsait ayıra bilmişdir. Yüksək sıçrayış 2002-ci ildə 50 milyon dollarlıq elmi eksporta imkan vermişdir. 2005-ci ildə bu səviyyənin 100 milyon dollara çatacağı və sonrakı illərdə daha da artacağı gözlənilirdi.

Cənubi Koreyada İT sahəsində 1980-ci illərdə işlənib hazırlanmış «Baza Milli İnformasiya Sistemi» (National Basic Information System - NBİS) adlı birinci Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə 1987-ci ildən başlanılmışdır. Bu proqrama yenidən baxılaraq 1994-cü ildə «National Information Super Highway» («Milli İnformasiya Super Magistralı») layihəsi qəbul edilmiş və 1995-ci ildən bu layihə “Korea Information Infrastructure-KII” Koreya İnformasiya İnfrastrukturunu

adlandırılmışdır⁸². İnkişaf etmiş dövlət iqtisadiyyatına keçməyə imkan verən bu Proqramda 2 yüksək sürətli milli informasiya şəbəkəsinin yaradılması nəzərdə tutulur:

- Dövlət şəbəkəsi. Bu şəbəkə mərkəzi və yerli dövlət orqanlarını, məktəbləri, kitabxanaları və müxtəlif ictimai təşkilatları birləşdirəcəkdir.
- Xüsusi sektor şəbəkəsi. Bu şəbəkə şirkətlərə və sırası vətəndaşlara interaktiv multimedia genişzolaqlı şəbəkə xidməti göstərəcəkdir.

1999-cu ildən isə üç mərhələli “Vision 2025” layihəsi qəbul edilmişdir.

2000-2001-ci illərdə dövlət müəssisələrinin 50%-ə qədəri İnternet vasitəsi ilə satınalma əməliyyatları aparmışlar. Ölkədə 2002-ci ilin sentyabrında dövlət satınalmaları üçün vahid Portal yaradılmışdır. Elektron iqtisadiyyatın inkişafı sayəsində 2001-ci ildə ölkədə elektron ticarətin həcmi 80 milyard dolları aşmışdır.

2000-2010-cu illərdə “Biotech 2000” proqramına 1,8 milyard dollara yaxın vəsaitin qoyulması hesabına biotexnologiyalar bazarının həcmi 6,5 milyard dollara çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur.

2001-ci ildə e-hökumət quruculuğunda 45-ci yeri tutan Cənubi Koreyada 2002-ci ilin noyabrından «www.egov.go.kr» Portalının fəaliyyətə başlaması ilə bu ölkə bu sahədə dünya liderlərindən birinə çevrildi. Özündə vətəndaşlara göstərilən 400-ə yaxın xidməti və 4 min kateqoriya üzrə informasiyanı cəmləşdirən bu Portal G4C («Hökumət vətəndaş üçün») e-xidməti və informasiya xidməti iki servisin birləşdirilməsi hesabına yaradılmışdır.

«Rəqəmsal uçurum»u aradan qaldırmaq məqsədi ilə «KiberKoreya» (1999-2002) proqramı həyata keçirilmiş, ölkədəki bütün məktəblər kompüterlə və İnternetə

pulsuz çıxışla təmin edilmişdir. Evdar qadınlara, pensiyaçılara, hərbiçilərə, əlillərə və dustaqlara rəqəmsal xidmətin göstərilməsi təşkil edilmişdir. 2 milyard dollarlıq maliyyə vəsaiti hesabına başa gəlmiş peyklə yayımlanan televiziya verilişləri 2006-cı ildə 2,5 milyon əhalini əhatə etmişdir. İT texnologiyaları sahəsində milli informasiya infrastrukturunun yaradılmasına görə Cənubi Koreya hətta Yaponiyanı ötə bilmişdir. 2002-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində hökumət administrasiyası və Daxili İşlər Nazirliyi e-hökumət sisteminin reallaşmasını tamamlamış və həmin il noyabrın 1-dən “Korean Electronic Government” veb-saytları fəaliyyətə başlamışdır.

“Korean Electronic Government” və www.korea.go.kr saytları bütün administrativ təşkilatları əhatə edən informasiya sistemindən istifadə edir. İnternet vasitəsilə 393 əsas məsələ barədə sorğu vermək və 4 min kateqoriya üzrə lazımı məlumatlar almaq olur. Daxili İşlər Nazirliyinin inteqrasiya olunmuş İnternet xidməti dünyada bu sahədə birincidir.

Regionda e-hökumət sahəsində liderliyə iddialı olan Cənubi Koreyanın təşəbbüsü və lobbiçiliyi ilə paytaxtı Seulda yerləşən Cənubi-Şərqi Asiya, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreyanın (ASEAN Plus 3) birgə regional e-hökumət planı işlənib hazırlanır. Beləliklə, e-hökumət sahəsində dövlət siyasətinin işlənib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin Şərq modeli-**“mərkəzləşdirilmiş model”** bu siyasəti bürokratik aparatın köməyiylə formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. “Mərkəz-regionlar və yerli hakimiyyət” və “elektron demokratiya” çərçivəsində “yuxarıdan aşağıya” modeli işləyir. Belə ki, hakimiyyətin yuxarı eşalonunda qəbul edilmiş qərarlar aşağılara və konkret olaraq yerli idarəçilik orqanlarına çatdırılır. Bu axırıncılar isə dövlət siyasətinin və proqramlarının sadəcə icraçılarına çevrilirlər.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirirək e-hökumətin quruculuğunun strategiyasını, mərhələlərini, e-hökumətin strukturunu, onun inkişaf etmiş ölkələrdəki fəaliyyətini dünya təcrübəsinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Nəzəri cəhətdən İnformasiya Cəmiyyəti konsepsiyasına söykənən e-hökumət quruculuğu dövlət idarəçiliyində müvəqqəti, “dəbdə olan” bir layihə olmayıb, hər bir ölkənin dövlət idarəçiliyində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edən və zamanın tələblərindən doğan bir idarəetmə üsuludur.

- E-hökumət quruculuğu dinamik bir proses olub, bir neçə mərhələdə həyata keçirilir.

- E-hökumət dövlət idarəçiliyində İKT-nin potensial üstünlüklərindən istifadə etməklə reformalar aparmağa imkan verir.

- E-hökumət layihəsinin reallaşması ənənəvi inzibati proseslərə xas olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqla dövlət idarəçiliyini keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qaldırır.

- Ənənəvi dövlət strukturu baxımından e-hökumətdə siyasi və inzibati komponentlər ayırd edilir.

- Yuxarıda qeyd etdiyimiz komponentlər baxımından dünya çapında e-hökumət quruculuğunun Qərb və Şərqi modelə formalaşmışdır.

- Hər bir ölkədə e-quruculuğu üçün müəyyən vacib şərtlərin olması vacibdir.

E-hökumət yaratmaq üçün hər bir ölkənin öz strategiyası olur. Bu strategiya daxili, yaxud xarici fəaliyyətə istiqamətlənmiş olur. Ekspertlərin fikrincə, e-hökumət strategiyasının səmərəliliyi daxili siyasi istiqamət, problemlərin tam görünməsi, e-hökumətin yaradılması üçün səmərəli layihənin olması, bu layihənin səmərəli idarə olunması, lazımi səlahiyyətin olması və adekvat texnoloji infrastrukturun olması kimi bir sıra şərtlərdən asılıdır.

Səmərəli fəaliyyət göstərən e-hökumətin qurulması dövlətin ali rəhbərliyinin siyasi iradəsi və bu prosesdə iştirakı, texniki təchizatın kifayətedici səviyyəsi və əhəlinin kompüter savadlılığının qanəedici səviyyəsi kimi bir sıra şərtlər tələb edir. Bu vacib şərtlərdən biri də davamlı və stabil maliyyə mənbələrinin olmasıdır.

MÖVZU 6. ELEKTRON HÖKUMƏTİN XİDMƏTLƏRİ

ELEKTRON XİDMƏTLƏRİN FƏLSƏFƏSİ

Elektron formada göstərilən dövlət xidmətləri nədir? Bu işin prinsip və mexanizmi nədən ibarətdir? Bu suallara cavab tapmaq üçün əvvəlcə dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin nədən ibarət olduğunu tam təsvir etmək lazımdır. Dövlət və bələdiyyə xidmətləri – dövlətin, hakimiyyətin regional və bələdiyyə orqanlarının, büdcədənkənar dövlət fondlarının və digər təşkilatların bu orqanlar üçün qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət dairəsidir. Xidmətlərin konkret adlarına gəldikdə isə, onlar yuxarı təşkilatlarda elektronlaşdırılması nəzərdə tutulan maksimal sayda dövlət xidmətləri özündə ehtiva edən siyahılarda öz əksini tapırlar. Həmin xidmətlərin həyata keçirilməsi proseduru aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: xidmət haqqında informasiya dövlət və bələdiyyə xidmətləri reyestrində və vahid portalda yerləşdirilməli; həmin portalda xidmətlərin elektron formada göstərilməsi və nəticələrin alınması təmin olunmalıdır. Elektron formada dövlət xidmətlərinin göstərilməsi və xidmətin göstərilmə prosesinin təmin olunması informasiya texnologiyalarından aktiv şəkildə istifadə olunmasına əsaslanır. Burada texnologiyalar müxtəlif ola bilər: dövlət xidmətləri portalı, infomat (elektron kiosk) və s. Dövlət xidməti alıcısı çoxfunksiyalı xidmət mərkəzinə şəxsən də müraciət edə bilər. Bunun özü də xidmətin elektron formada göstərilməsinin bir növüdür. Burada əsas vacib olan odur ki, xidmətin icra prosesi elektron formada həyata keçirilsin. Verilənlərin hər hansı bir yoxlanılması tələb olunarsa, bu əməliyyatın özü də dövlət xidmətinin iştirakı olmadan avtomatik rejimdə həyata keçirilməli və elektron əməliyyatın məmura yalnız nəticəsi təqdim olunmalıdır. Bundan əlavə, xidmətin göstərilməsi prosesinə, xidmətin göstərilməsində zəif yerlərin axtarılmasına və optimallaşdırma aparılmasına, mümkün qayda pozulmalarının aradan qaldırılmasına şəffaf nəzarət mexanizmi olmalıdır.

Dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması zamanı ifrata varmaq lazım deyildir. Kağız sənədlər hələ çox “yaşayacaqlar”. Bəzi hallarda onlar zəruri olacaqlar. Bundan başqa bəzən xidmətin nəticəsəni əldə etmə üçün şəxsən müraciət tələb oluna bilər. Buna görə də “100% - elektron xidmət”in sayı bir o qədər də çox deyil. Xidmətin alıcısı nöqtəyi-nəzərindən “dövlət maşınının” daxilində kağız və ya elektron prosesin getməsinin o qədər əhəmiyyəti yoxdur.

Dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılmasında İKT aşağıdakı məsələlərin həllində istifadə olunmalıdır:

- İşlərin gedişatı və göstəricilərin alınmasında;
- İnformasiya mübadiləsində və uzaq məsafədə ünsiyyətdə;
- İnsan fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə ideyaların, məsələlərin, planların, müraciətlərin, insidentlərin qeydiyyatına alınmasında.

Texnologiyanı isə hər şeyin məhək daşı hesab etmək lazım deyildir. Belə bir arzu keçən əsrin ikinci yarısının romantikası idi. Hesab olunurdu ki, xoşbəxtlik mütləq baş verəcək, yəni vaxt gələcək ki, hər yerdə insanın əvəzinə robotlar işləyəcək.

Elektron hökumət dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin və dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinin eyni üsuludur ki, bu zaman hər hansı xidməti almaq istəyənlə dövlət arasında şəxsi kontakt minimumlaşdırılır və informasiya texnologiyalarından maksimal olaraq məhsuldar istifadə olunur.

Elektron hökumətdə vətəndaş və biznes nöqtəyi-nəzərindən birinci dərəcəli xidmətlər hesab olunan pasport alınması, tibbi xidmətlərə qoşulmaq, vergi hesabatlarını vermək və s. kimi məsələlərə tələbat çox böyük olur.

Digər tərəfdən dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsində elektron polisin yaradılması, dövlət işlərinə xarici müdaxilələrin qarşısının alınması, dövlət əmlakının keyfiyyətli qorunması və s. məsələləri yaddan çıxarmaq olmaz. Düzdür, bu məsələlər hələlik layihə formasında mövcuddurlar, lakin buna gedilir.

Elektron hökumət eyni zamanda dövlət xidmətlərinin elektron formada işlənməsi, müəssisə daxili elektron qarşılıqlı əlaqələr və müəssisə daxili kağızsız sənəd dövriyyəsi deməkdir.

Əgər xidmət alıcıları nöqteyi-nəzərindən diqqət dövlətin vətəndaşlarla və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı əlaqələrinin elektron formada olmasına yönəldilirsə, məmur nöqteyi-nəzərindən dövlət idarəetmə sisteminin transformasiyasına gətirib çıxaran İKT dövlət fəaliyyətinin bütün sferalarında geniş tətbiq olunmalıdır.

İstənilən halda dövlət xidmətinin elektron formada göstərilməsi “elektron hökumətin” vacib (bəzi mütəxəssislərin fikrincə, ən vacib) məsələsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Prinsipcə, e-government konsepsiyasının yaradılması ideyasının və onun funksiyalarının məğzi elə bundan ibarətdir.

İKT-nin tətbiqi yeganə məqsəd kimi qoyulmamalıdır. İKT insan fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün yalnız vasitə olmalıdır.

Hökumət fəaliyyətinin xarici təzahürü olan dövlət xidmətlərindən fərqli olaraq “elektron hökumət”i daxili mətbəx adlandırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin elektronlaşdırılmasının standartlaşdırılması hələlik sənədlərin elektron mübadiləsi məsələsində baş tutmuşdur. Özü də bu sahədə vəziyyət bütün dünyada eynidir. Bu sahənin özündə də müəyyən çatışmayan cəhətlər də vardır. Aşkardır ki, elektron texnologiyaların dövlət idarəetməsində tətbiqinin müasir mərhələsi

qoyulan məsələlərə uyğun deyildir. Obrazlı desək, bu sahədə işlərin səmərəliliyi paravozun səmərəliliyini aşmır. Şəhər və regionlarda bir çox istiqamətlərdə səmərəlilik faizi berrəqəmli ədədlərlə ifadə olunur. Bir çox hallarda elektronlaşdırma kağız sənədin skanə olunmuş surətlərinin mübadiləsinə gətirilib çıxarılır. Elektronlaşma hələ ki, məsələnin idarəetmə mahiyyətinə toxunmur. Qərar qəbul etmə prosesinin cansıxıcı əməliyyatları hələ ki, əvvəlki metodlarla həyat keçirilir.

Добавлено примечание (u1):

Kağız sənədləşmə dövründə qərarqəbuletmənin (idarəetmənin) sürəti həyatın tələblərinə uyğun idisə, indi idarəetmə obyektlərinin dəyişmə müddəti çox vaxt idarəetmə sisteminin reaksiya müddətindən aşağı olur. Sənədi oxumaqla onu başa düşə düşmək, sənəd müəllifinin nəyi nərdə tutduğunu yalnız insan müəyyən edə bilər. Sonra yeni sənədin yaradılmasına başlanır ki, nəticədə mövcud sənədlərlə ziddiyyət əmələ gəlir. Deməli, neqativ momentləri yadda saxlamaq və periodik olaraq onları aradan qaldırmaq lazımdır.

Elektron dövlət xidmətləri deyəndə adətən G2C (“government to sitizen” – dövlət-vətəndaş), G2B (“government to busines” – dövlət-biznes) qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutulur. Əlbəttə ki, dövlət xidməti altında birinci növbədə dövlət-vətəndaş münasibətləri nəzərdə tutulmalıdır. Dövlət-biznes münasibətləri isə daha çox dövlət xidməti deyil, dövlət funksiyası (akkreditasiya, lisenziyavermə, icazəsi verilən iş və s.) hesab olunmalıdır. Elektron hökumət çərçivəsində bunların hər ikisi mövcud olmalıdır. Dövlət xidmətinin elektron formada göstərilməsinin ən mürəkkəb və ən vacib növü G2C hesab olunur, ona görə ki, indiyədək onun tam işlənmiş reqlamenti yoxdur. Problem ondadır ki, G2C və G2B tamamilə müxtəlif istiqamətlərdir. G2B az-çox ənəvi dövlət və biznes qarşılıqlı əlaqələrinə bənzəyir, bu əlaqələri çoxdan “elektron relsə” qoymağa çalışırlar. Dediylimizə misal olaraq vergi

deklarasiyasının elektron formada təqdim olunmasını göstərmək olar. G2C isə yeni bir konsepsiya olduğu üçün burada çox şeyi sıfırdan başlamaq lazım gəlir.

G2C münasibətlərində söhbətin əsasən dövlət-vətəndaş qarşılıqlı münasibətlərindən getdiyinə baxmayaraq əsas kimi G2S (“government to society” – dövlət-cəmiyyət) götürülməlidir. Belə ki, dövlət hakimiyyətinin əksər xidmət və resursları birinci növbədə cəmiyyətin bütövlükdə dəstəklənməsinə və inkişafına istiqamətlənir, bundan sonra biznes və iqtisadiyyata və yalnız sonda konkret bir fərdə xidmət edir. Bu isə hökumətin “pis niyyətliyi” səbəbindən baş verir. Belə ki, məhz cəmiyyət birinci növbədə hakimiyyət orqanları tərəfindən “mücərrəd şəxs” kimi dəstəklənir, çünki insanın həyatında əsas rol elə cəmiyyətə məxsusdur. Sonra mücərrədlikdən konkretliyə gedən yolda təşkilatlar gəlir. Ən son səviyyə artıq konkret fərdə aid olur.

Dövlətlə qarşılıqlı əlaqələr kanalının seçilməsi dövlət xidməti istifadəçilərinin yaşından deyil, üstünlük verilən informasiyanın ötürülməsi kanalından asılıdır, yəni istifadəçilər məntiqli, vizuallar, audiallar, kinestetiklər ola bilərlər. Dövlət xidmətini İnternet vasitəsi ilə almaq imkanları ilə birinci növbədə texnoqiklər və həmçinin, məntiqli təfəkkür stilinə mailik olanlar, yəni həyatlarında kompüterin böyük rol oynadığı adamlar maraqlanırlar.

Vətəndaş elektron xidməti həm dövlət xidmətləri portalı vasitəsilə dövlətlə tam elektron formada qarşılıqlı əlaqələr qurmaqla, həm də çoxfunksiyalı mərkəzə müraciət etməklə (əgər onun üçün elektron qurğularla işləmək çətinlik yaradırsa) ala bilər.

Elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin əsas məqsədi biznes üçün əlverişli şərait yaratmaq və ənənəvi bürokratik prosedurlarla bağlı olan qeyri-məhsuldar vaxt və resurs itkisinin qarşısını almaq yolu ilə milli iqtisadiyyatın

rəqabətədavamlılığını yüksəltməkdir. Ağıllı təşkil olunmuş elektron dövlət xidmətləri cəmiyyətin siyasi stabilliyini də yaxşılaşdırır. Həmçinin, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, elektron texnologiyaların mənimsənilməsi büdcənin və ştatların ixtisarı şəraitində getdikcə artan yükün öhdəsindən gəlməyin yeganə yoludur.

Fərdi sahibkarlara və kommersiya təşkilatlarına göstərilən xidmətlər dərhal öz iqtisadi səmərəsini verir, lakin bu xidmətlər siyasət və piar nöqtəyi-nəzərindən vətəndaşlar üçün daha əhəmiyyətli görünə bilər.

Bir çox hallarda mövcud prosesləri elektron formaya keçirmək yox, yeni elektron xidmət formaları yaratmaq daha faydalı olur. Milyonlarla kağız sənədləri elektron formaya salmaqdan, onlarsız ötürməyə çalışmaq lazımdır. Məsələn, ölkədə vətəndaşların və təşkilatların hüquqları vəzifələrini qeydə alan dövlət informasiya verilənləri bazalarını, reyestrlərini, registrlərini yaratmaqla əksər arayış formaları (və uyğun olaraq onları təqdim edən dövlət xidmətləri) artıq lazımsız olduğuna görə aradan çıxır.

Bir qədər də avtomatlaşma, daha doğrusu onun məqsədləri haqqında. Dövlət xidmətlərini elektron formaya çevirmək avtomatlaşdırmanın yalnız başlanğıc mərhələsidir. Əsas məqsəd çoxəsrlik ənənələri “rəqəmlərdə” təkrar etmək deyil, İKT-dən əsas alət kimi istifadə etməklə dövlət məşinində köklü dəyişikliklər aparmaqla onu yeni şəraitə uyğunlaşdırmaqdır.

Sual oluna bilər: nə vaxt hesab oluna bilər ki, dövlət xidməti elektron formaya keçirilib? Bunun üçün iki kriteriy vardır. Birinci kriteriy – bu xidmətlər üzrə və onların keyfiyyətini əks etdirən əsas xarakteristikaları üzrə informasiyanın olmasıdır. Burada xidmətin keyfiyyəti dedikdə aşağıdakılar başa düşülür: özvaxtındalığı, xidmətin alınmasının sadəliyi, nəticə, nə vaxt mənfi nəticəni aşkarlamaq, axtarmaq və

onları əmələ gətirən səbəbləri aradan qaldırmaq olar. İkinci kriteriy – bu qarşılıqlı əlaqə imkanındır, belə ki, qarşılıqlı əlaqə kanalı (şəxsi müraciət, kağız sənəd, telefon, İnternet) olaraq xidmət alıcısının üstünlük verdiyi və verilmiş situasiyaya daha yararlı olanı seçilə bilər. Burada yeganə göstərici vətəndaşın xidmətin alınması haqqında İnternet vasitəsilə ərizə verdiyi andan xidməti alanadək dövlət strukturuna getməməsidir. Bu 100% belədir. Reallıqda göstərilən xidmətin tam elektron formada olması o deməkdir ki, vətəndaş dövlət müəssisəsinə konkret sənədi (məsələn xarici pasportu) almaq üçün yalnız bir dəfə getməlidir. Bu xidmətin texnologiyası belədir.

Adı çəkilən göstəricini hesablamaq üçün aşağıdakı standart kriterilər təklif olunur:

- 1) Dövlət müəssisəsinə getmələrin sayı: 0 dəfə - ideal; 1 dəfə - optimal; 1 dəfədən çox – pis (hesab olunur ki, xidmət hələ elektron formaya keçirilməmişdir).
- 2) Məmurun kağız şəklində olan sənədə müraciət etmə sayı: 0 dəfə - xidmət tam olaraq elektron formaya keçirilmişdir; 1 -2 dəfə - praktik nəticə əldə olunmuşdur; 2 dəfədən çox – hesab olunur ki, xidmət hələ elektron formaya keçirilməmişdir.
- 3) Məmur digər müəssisələrdən informasiyanı və digər sənədləri operativ ala bilirmi: bütün zəruri olanları öz sistemindən bir neçə saniyəyə ala bilər – hə; başqa müəssisələrə sorğu göndərmək lazımdır, elektron formada operativ cavab alınır – qismən; kağız cavab gəlir və ya elektron formada cavabı çox gözləmək lazımdır – yox.

Burada bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, elektron xidmət təkə xidmət üçün müraciət edən tərəfindən deyil, həm də hakimiyyət orqanı tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Ərizəçi zahirən keyfiyyətli görünən xidmət dövlət

orqanının daxilində böyük məsrəflər hesabına başa gələ bilər, ona görə də xidmət o zaman elektron formada hesab olunmalıdır ki, onun dəyəri dövlət orqanı üçün mümkün minimal qiymətə başa gəlsin.

DÖVLƏT ORQANLARININ ELEKTRON XİDMƏTLƏR GÖSTƏRMƏSİNİN TƏŞKİLİ

Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, dövlət idarəçiliyinin müasir prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi məqsədi ilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunması dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmiş və bu sahədə mühüm tədbirlər görülmüşdür. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, eləcə də informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı qəbul edilən digər normativ hüquqi aktlar əsasında dövlət orqanlarının əhaliyə beynəlxalq standartlara uyğun elektron xidmətlər göstərməsi sahəsində hüquqi baza formalaşmışdır.

Modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsi zəruridir. Bu məqsədlə 23 may 2011-ci il tarixdə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” fərman imzalamışdır. Bu fərmanın icra olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti özünün 21 noyabr 2011-ci il tarixli "Elektron xidmət növlərinin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında" qərarı ilə Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən konkret sahələr üzrə elektron xidmətlər

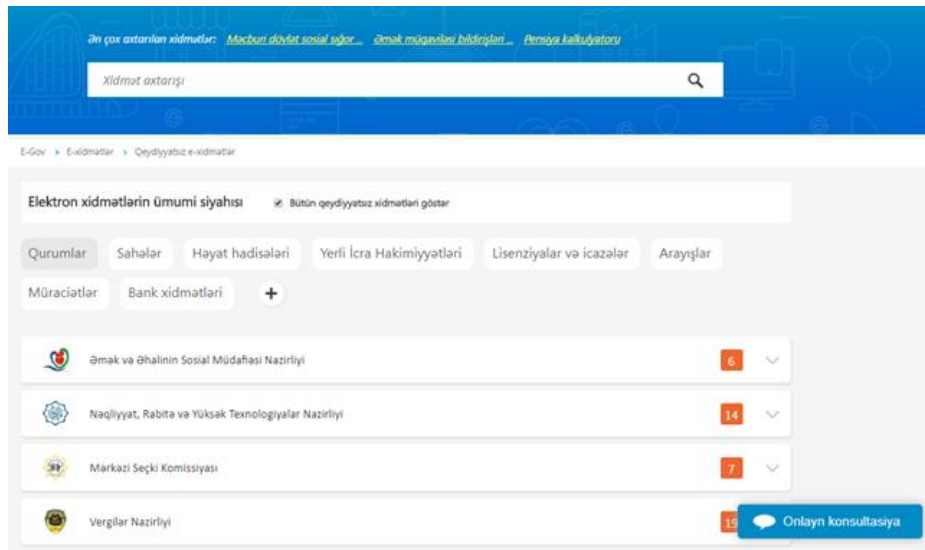
göstərilməsi qaydalarını və bu elektron xidmət növlərinin tam siyahısını təsdiq etmişdir.

Bu Prezident fərmanının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının məntiqi davamı olaraq 2012-ci ilin aprelində əsas məqsədi əlkədə keyfiyyətli elektron xidmətlər göstərməkdən ibarət olan “Elektron hökumət” portalı – e-gov.az yaradılmışdır. Portalın əsas texniki-texnoloji infrastrukturunu Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyaları Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzində quraşdırılmışdır və hal-hazırda da Məlumat Hesablama Mərkəzinin dəstəyi və böyük səyi nəticəsində uğurla fəaliyyət göstərir. Bu portal müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. Yaradılan imkanların əsas məqsədi sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan “məsafəni” azaltmaq, həmçinin, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi bu məqsədə çatmağın vasitələridir. E-gov.az vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının daha münasib şəkildə təşkili üçün “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkil olunmuş və dövlət orqanlarının göstərdiyi elektron xidmətlərin cəmləşdirildiyi bir virtual məkandır. Bütün dövlət qurumları bu portaldan bəhrələnərək vətəndaşlara, biznes strukturlarına və dövlət orqanlarına elektron xidmətlərin göstərilməsini təmin edə bilirlər.

Elektron xidmətlər portalına daxil olmaq üçün vətəndaşlara parol və kodun verilməsi onun yaşayış yerinə yaxın olan müvafiq poçt şöbələri tərəfindən həyata

keçirilir. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən təqdim olunan həmin kod və parolların İnternet vasitəsi ilə də əldə olunması mümkündür. Elektron xidmətlər portalına daxil olma və autentifikasiya prosesi daim sadələşdirilir. Portala daxil olma qaydalarında bəzi kateqoriyalı vətəndaşlar üçün (məsələn, müəllimlər üçün) xüsusi güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Əlamətdar hal odur ki, www.e-gov.az portalında göstərilməsinə qeydiyyatdan keçmək tələb olunan elektron xidmətlərlə bərabər göstərilməsi üçün heç bir qeydiyyat tələb olunmayan qeydiyyatsız xidmətlər də mövcuddur.

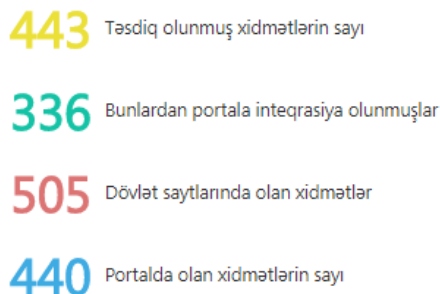

9 noyabr 2017-ci il tarixinə portalda göstərilən 438 elektron xidmətin 102 (23 %) xidmətin alınması üçün heç bir qeydiyyat tələb olunmur.

Qeyd edək ki, dövlət xidmətləri elektron xidmətlər portalından başqa mərkəzi icra orqanlarının saytları tərəfindən də göstərilir. Bəzi xidmətlər həm "Elektron

hökumət” portalı (www.e-gov.az), həm də mərkəzi icra orqanlarının elektron xidmətlər portalları üzərindən təqdim olunur. Hər bir rayonun icra hakimiyyəti saytında “Elektron hökumət” bölümü mövcuddur.

Ümumilikdə isə ölkə üzrə elektron xidmətlər göstərilməsinin 9 noyabr 2017-ci il tarixinə statistikasını aşağıdakı kimidir:

ASAN XİDMƏT HAQQINDA

Son illərdə elektron xidmət sahəsində yeni atılan addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanı ilə yaradılan “ASAN xidmət” mərkəzləridir.

“ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlardır.

“ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət qulluqçularının fəaliyyətində əhaliyə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi istiqamətində yeni

yanaşmanın formalaşdırılmasına, ölkədə dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməsinə xidmət edir.

Mərkəzlərin fəaliyyəti operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri əsasında qurulur.

“ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılmasında məqsəd

- vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması;
- vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması;
- peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması;
- dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi;
- şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi;
- elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması;
- bu sahədə aparılan institusional islahatların səmərəliliyinin artırılması.

“ASAN xidmət” mərkəzlərində dövlət orqanları tərəfindən aşağıdakı xidmətlərin həyata keçirilməsi təmin edilir:

- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı;
- doğumun qeydə alınması;
- ölümün qeydə alınması;
- nikahın qeydə alınması;
- nikahın pozulmasının qeydə alınması;
- övladlığa götürmənin qeydə alınması;

- atalığın müəyyən edilməsinin qeydə alınması;
- adın, ata adının və soyadın dəyişdirilməsinin qeydə alınması;
- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamələrin (təkrar şəhadətnamələrin) verilməsi;
- notariat fəaliyyəti;
- şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsi və dəyişdirilməsi;
- ümumvətəndaş pasportlarının verilməsi və dəyişdirilməsi;
- sürücülük vəsiqələrinin dəyişdirilməsi;
- məhkumluq barədə arayışların verilməsi;
- daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların qeydiyyatı:
- yaşayış evləri (mənzilləri) üzərində mülkiyyət hüquqlarının dövlət qeydiyyatına alınması barədə çıxarışların (ilkin qeydiyyat istisna olmaqla) verilməsi;
- daşınmaz əmlak üzərində hüquqların məhdudlaşdırılmasına (yüklülüyünə) dair dövlət reyestrindən arayışların verilməsi;
- kommersiya hüquqi şəxslərin və vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı;
- hüquqi və fiziki şəxslərə arxiv arayışlarının verilməsi;
- gömrük bəyannamələrinin, gömrük rəsmiləşdirilmələri üçün sənədlərin qəbulu;

- Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazə, habelə daimi yaşamaq üçün immiqrant statusunun əldə edilməsi ilə bağlı sənədlərin verilməsi;

- torpaq kadastrı məlumatları barədə arayışların verilməsi;

- əmək pensiyalarının təyin edilməsi;

- dövlət orqanlarının göstərdikləri bütün xidmətlər üzrə informasiya xidmətinin həyata keçirilməsi.

Ədliyyə Nazirliyinə, Daxili İşlər Nazirliyinə, Vergilər Nazirliyinə, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə, Dövlət Gömrük Komitəsinə, Dövlət Miqrasiya Xidmətinə, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna və Milli Arxiv İdarəsinə tapşırılıb ki, yuxarıda qeyd edilən xidmətlərin “ASAN xidmət” mərkəzlərində həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin həmin mərkəzlərdə onlar üçün müəyyən etdiyi yerləri zəruri işçi qüvvəsi, texniki kommunikasiya və informasiya resursları ilə təmin etsinlər, mərkəzlərdə xidmət göstərəcək əməkdaşlarının təyinatı zamanı onların nəzakətli, məsuliyyətli, peşəkar olmaları, ünsiyyət qurmaq və izah etmək bacarıqları nəzərə alınsın. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi və Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin “ASAN xidmət” mərkəzlərində xidmət göstərəcək dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında əlaqələndirməni təmin etmək məqsədi ilə həmin mərkəzləri rabitə kanalları ilə təmin etməlidirlər.

Maliyyə Nazirliyi tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə maliyyə vəsaitinin ayrılması barədə təkliflərini bir ay müddətində Azərbaycan

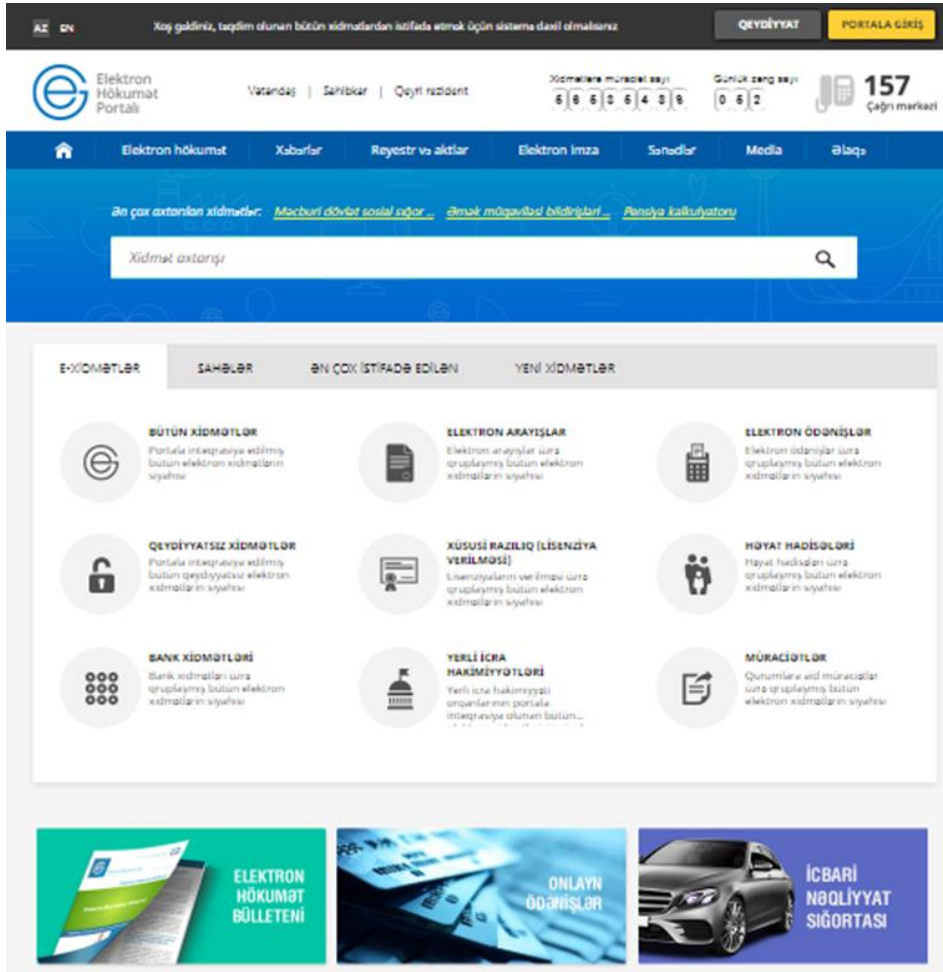
Respublikasının Prezidentinə təqdim etməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasına tapşırıqlar ki, Fərmanın icrasına nəzarəti həyata keçirsin, “ASAN xidmət” mərkəzlərində dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərə görə ödənilən dövlət rüsumlarının 30 faizinin həmin mərkəzlərin saxlanması, mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə ayrılması barədə müvafiq təkliflərini bir ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

Respublikanın bütün regionlarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin “Çağrı” mərkəzləri fəaliyyət göstərir. “Çağrı” mərkəzi vasitəsilə vətəndaş mərkəzə gəlmədən İnternet və ya telefon vasitəsilə bütün xidmət növləri, tələb edilən sənədlər barədə məlumat ala, növbə tuta, mərkəzin fəaliyyəti ilə bağlı təkliflərini bildirə bilər.

Respublikanın istənilən regionundan stasionar (ev, iş) telefonlardan birbaşa «108» nömrəsinə edilən zəng və aparılan danışıq, habelə “Çağrı” mərkəzi tərəfindən göstərilən bütün xidmətlər ödənişsizdir.

MÖVZU 7. AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKÜMƏTİN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ

E-hökumət layihəsi “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyaya (2003-2012-ci illər)” əsasən hazırlanmış və “Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Layihə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və operativliyinin yüksəldilməsinə, vətəndaş-məmur münasibətlərinin yeni müstəvidə qurulmasına, şəffaflığın təmin olunmasına və informasiya tələbatının dolğun ödənilməsinə şərait yaradır. Nəqliyyat, Rabitə, və Yüksək Texnologiyaları Nazirliyi bu sahədə görülən işlərin əlaqələndiricisi olaraq, “Elektron hökumət”in formalaşması üzrə digər dövlət orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir və müvafiq infrastrukturun yaradılması üzrə fəaliyyət göstərir. Artıq elektron imzaların istifadəsi üçün Milli Sertifikasiya Xidmətləri Mərkəzi yaradılmış, dövlət qurumlarının informasiya sistemləri arasında informasiya mübadiləsini təmin edən infrastruktur qurulmuş və 2012-ci ilin aprel ayında “Elektron hökumət” portalı (e-gov.az) istifadəyə verilmişdir. Portalın əsas texniki-texnoloji infrastrukturunu Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyaları Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzində quraşdırılmışdır və hal-hazırda da Məlumat Hesablama Mərkəzi tərəfindən bu portalın fəaliyyətinin texniki dəstəklənməsi həyata keçirilir. Portalın istifadəçiləri tərəfindən verilən sualların operativ cavablandırılması, portalda baş verən yeniliklərlə bağlı vətəndaşların məlumatlandırılması məqsədi ilə Məlumat Hesablama Mərkəzi tərəfindən Facebook və Twitter sosial şəbəkələrində də portalın müvafiq səhifələri yaradılmışdır. Portalın fəaliyyəti və inkişafı barədə analitik və statistik məlumatları özündə əks etdirən aylıq bülletenlər çap olunur.

“Elektron hökumət” portalı (e-gov.az) vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarını daha münasib şəkildə təşkili üçün “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkil edilmişdir. Portal dövlət orqanlarının göstərdikləri elektron xidmətləri kompleks şəkildə özündə cəmləşdirir. e-gov.az dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə,

xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. Portalda təqdim edilən e-xidmətlər dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasındakı “məsafənin” maksimum azaltmasına, münasibətlərin sadələşməsinə və şəffaflaşmasına xidmət edir.

Azərbaycanda elektron hökumət quruculuğu dövlət siyasətinin vacib bir elementi olaraq aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- E-hökumətin və onun istifadəçilərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması
- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi
- E-hökumət infrastrukturunun əsas komponentlərinin yaradılması
- "Bir pəncərə" prinsipi əsasında e-xidmətlərin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi
- Dövlət qulluqçularının, İKT üzrə mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi
- E-hökumət infrastrukturunun və informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin, fərdi məlumatların mühafizəsinin təmin olunması
- Əhali qruplarının informasiya texnologiyaları sahəsində savadlılıq səviyyəsinin artırılması, e-hökumət xidmətlərinə çıxışının təmin olunması

Bu məsələlərin həlli nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakıları E-hökumət infrastrukturunun əsas komponentləri hesab etmək olar:

- Dövlət orqanlarının vahid şəbəkə infrastrukturunu
- E-hökumət portalı
- E-hökumət şlüzü
- İnformasiya resursları və sistemlərinin dövlət reyestri
- E-imza üzrə milli infrastruktur

- E-sənəd dövriyyəsi üzrə milli infrastruktur
- E-hökumət verilənlər mərkəzi (data-center) (hazırlanmaqdadır)

Elektron hökumət portalının fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir: Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi; informasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət və milli maraqların qorunması; istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların tamlığının, həqiqiliyinin, aktuallığının, təhlükəsizliyinin, mühafizəsinin sadə və operativ şəkildə əldə edilməsi imkanlarının təmin olunması; dövlət qurumları səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü.

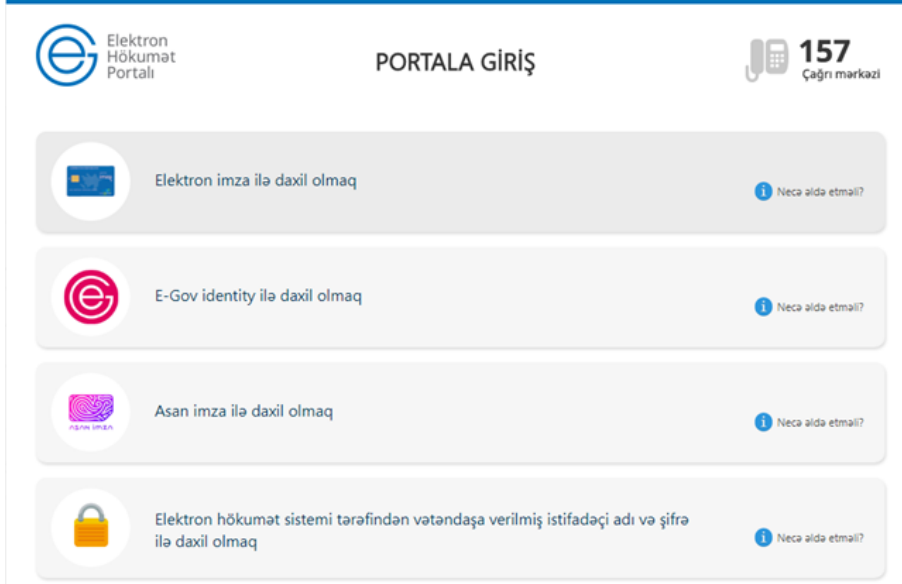
Əsas məqsədləri dövlət orqanlarında müasir İKT-dən istifadəni genişləndirməklə idarəetmə metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsindən, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflığın təmin edilməsindən və ictimai qərarların qəbul ortamlarının edilməsində vətəndaşların iştirakına şərait yaradılması və hökumət orqanları ilə əlaqələrin daha sadə və münasib olan elektron üsullarla həyata keçirilməsindən ibarət olan elektron hökumət portalın cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artması;
- Bütçə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddəti və xərclərinin azalması;
- Dövlət orqanlarının vahid informasiya fəzasının formalaşması və təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- Effektiv, şəffaf, nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarəetmənin bərqərar olması;

- Vətəndaşların dövlət idarəçiliyində fəal iştirak etməsi;
- Vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının sadələşdirilməsi, daha münasib və çevik formada həyata keçirilməsi;
- İnformasiya tələbatının dolğun ödənilməsində rahatlıq;
- Məhdud imkanlı insanların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanı əldə etməsi.

Elektron hökumət portalından istifadə etmək üçün təklif olunan autentifikasiya vasitələri aşağıdakılardır:

- NRYTN tərəfindən verilən e-imza kartı ilə - fiziki və hüquqi şəxslər NRYTN tərəfindən onlara təqdim edilən e-imza sertifikatları vasitəsilə autentifikasiyadan keçərək, elektron xidmətlərdən istifadə edə bilirlər.
- Elektron hökumət sistemi tərəfindən vətəndaşa verilmiş kod ilə - fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən dövlət qulluqçuları "elektron hökumət" sistemi tərəfindən onlara təqdim edilən kod vasitəsilə autentifikasiyadan keçərək, elektron xidmətlərdən istifadə edə bilirlər.
- Mobil autentifikasiya sertifikatı ilə - yalnız mobil imza sertifikatlarının sahibləri autentifikasiyadan keçərək, elektron xidmətlərdən istifadə edə bilirlər (smartfon və planşetlər üçün).
- QR kod vasitəsi ilə - fiziki şəxslər mobil qurğulardan istifadə etməklə autentifikasiyadan keçərək, elektron xidmətlərdən istifadə edə bilirlər.
- ASAN imza vasitəsi ilə - fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən onlara təqdim edilən ASAN imza sertifikatları vasitəsilə autentifikasiyadan keçərək, elektron xidmətlərdən istifadə edə bilirlər.

Qeyd edək ki, e-imza və elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri başqa dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da elektron hökumətin əsas atributlarıdır. Bu iki infrastruktura haqqında nöbəti mövzularda danışacağıq.

MÖVZU 8. ELEKTRON İMZA VƏ ONUN TƏTBİQLƏRİ

ELEKTRON İMZANIN YARANMA TARİXİ, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ HÜQUQİ QÜVVƏSİ HAQQINDA

Dünyada rəqəmsal imza haqqında qanun ilk dəfə ABŞ-ın Yuta ştatında 1 may 1995- ci ildə qəbul olunub (Utah Digital Signature Act). Rəqəmsal imzanın adı imzadan fərqi onda idi ki, o daşıyıcını (kağızı) yox, sənədin məzmununu, yəni məlumatı, informasiyanı təsdiqləyir.

ABŞ qanunlarına görə, elektron imza dedikdə müqavilə və ya digər yazı ilə birlikdə elektron səs, simvol və ya proses başa düşülür.

1995 –ci ilin martında Amerika assosiasiyasının hüquqsunaları tərəfindən ticarət partnyorları arasında “ məlumatın elektron mübadiləsi haqqında ” müqavilə imzalanmışdır. “ Məlumatın elektron mübadiləsi haqqında ” saziş 3 fundamental hüquqi məqsədi realizə edir:

1.Ticarət razılaşmasını reqlamentləşdirən hüquqi mexanizmi sadələşdirmək, izah etmək və modernləşdirmək;

2.Elektron razılaşmalara hüquqi təminat vermək, onların hüquqi tanınmasını və müdafiəsini təmin etmək;

3.Tərəflərin müqaviləsi əsasında ticarət təcrübəsinin genişlənməsinə təkan vermək.¹

¹ .M.Əliquliyev, Y.N.İmamverdiyev, Etibarlı və təhlükəsiz elektron hökumət yaradılmasının bəzi məsələləri, /Proceedings of the second International Conference on “Problems of Cybernetics and Informatics”

ABŞ istifadə olunan bütün elektron imzalarını legitim hesab edir. Buna misal olaraq personal identifikasiyalanmış nömrə (PIN – kod), elektron marka, ERİ və başqalarını göstərmək olar. “ Qlobal və milli kommersionada elektron imza haqqında ” qanun mətninin faylı ABŞ –in eks prezidenti B.Klintonun qrafik planşetdə etdiyi imzanın şəkli kopyası ilə təsdiqlənib. “Qlobal və milli kommersionada elektron imza haqqında ” federal qanun 30 iyun 2000 –ci ildə qəbul edilmişdir. “ Kaxn Konsaltinq İnk ”- in şərtlərinə görə, bu qanun, nəzərə alsaq ki, ABŞ –in birinci federal qanunudur, sət imperativ normaları olmayan ilk qanun sayıla bilər.

Ümumiyyətlə, ABŞ –da elektron imzanın 3 kateqoriyası istifadə olunur:- sadə (common) - qoruyucu (secure); rəqəmsal (digital)

Sadə elektron imzanın onun yaranma texnologiyasına sət bağlılığı yoxdur və imzalanmanın, hər hansı bir texnologiya istifadə olunmadan, hər hansı bir metodu kimi təyin olunur. Belə imza imza edənin şəxsi imzasının rəqəmsal obrazı, elektron ünvanı ola bilər. Click – wrap, bu da proqramda klavişin basılması ilə həyata keçir. Bununla da imza çəkən hər hansı bir hərəkətə öz razılığını verir (bu metod elektron mağazalarda istifadə olunur). Sadə elektron imzanın istifadəsi çox zaman hüquqi mübahisələr yaradır. Məsələn: bir yaşlı qadının Florida ştatına 1–ci sinif aviabiletini (qiyməti 6000 dollar) alarkən proqramda səhvən “Razıyam” düyməsini basması olayı mübahisələr doğurmuşdu. Qoruyucu elektron imzanın, sadədən fərqli olaraq, hüquqi gücünü və identifikasiyasının mümkünlüyünü artırmaq üçün bir sıra texnologiyalardan istifadə edilir. Məsələn: “dinamik imza” sayəsində sensor ekranda imza çəkənin öz əli ilə insanın biometrik xüsusiyyətləri (səs, mətnin çap etmə xüsusiyyətləri), xüsusi kriptografik metodları həyata keçirilir. Rəqəmsal elektron imza generasiyanın kriptografik metodlarına əsaslanır. ERİ Rusiyada istifadə olunan hüquqi statuslu elektron imzanın bu metoduna uyğundur. Lakin nəzərə alsaq ki, ABŞ

–da federal qanun neytraldır, ERİ –nin müəyyən texnologiyasının istifadəsi haqqında qanunvericiliyin tələbləri ABŞ və digər ölkələrdə ERİ istifadəçilərinin tərəflərinə qarşı istifadə olunmaya bilər. Bu gün dünya təcrübəsində elektron imza və elektron sənəd dövriyyəsi (ESD) sahəsində hüquqi tənzimlənmənin əsas modelləri artıq formalaşmışdır. **Birinci model** ABŞ modelidir. ABŞ hökuməti vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə imkan verir ki, onlar elektron kommersiya sahəsində daxili prosesləri müstəqil olaraq tənzimləsinlər. Bu model “biznes-seçim”, kontraktın bağlanması azadlığı konsepsiyası və bu zaman istənilən konkret informasiya – kompyuter texnologiyasından istifadə prinsiplərinə əsaslanır. Elektron imza texnologiyasının seçimi qanuni hesab olunur. Tərəflər elektron imzadan istifadə edib etməməyə özləri qərar verə, bunun üçün üçüncü tərəfə müraciət etməyə bilərlər. ABŞ qanununun 301 –ci maddəsinə görə tərəflər sərbəst olaraq öz razılaşmalarında texnologiyaları seçə bilərlər. Lakin kriptografiya əsasında istifadə olan ERİ –nin hüquqi gücünü nəzərə alaraq, ABŞ hüquqşünasları kriptografik metodundan istifadəni tövsiyyə edirlər.

İkinci model Avropa Şurasında qəbul olunub. Avropa Şurası, eləcə də bəzi inkişaf etmiş ölkələr problemin vacibliyini nəzərə alaraq, elektron formada sazişlərin bağlanması zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında məsələyə baxıb. 1999 –cu ilin dekabrında Avropa parlamenti Avropa Birliyində elektron imzaların istifadəsi qaydası haqqında Direktiv qəbul edib. Bu institut kommunikasiyanın elektron vəsitələrinin və elektron ticarətin istifadəsində yaranan əhəmiyyətli baryerləri aradan qaldırmaq üçün yaranıb. Elektron imza haqqında Direktivin baza prinsipi – lisenziya sisteminin olması mütləq deyil. Avropa Şurası üzvü olan hər ölkə könüllü lisenziyalaşdırma prosesini idarə edən struktur yarada bilər. Bu onun üçündür ki, AB üzvü olan hər bir ölkə müştərilərdə və ya potensial iş partnyorlarında elektron imzanın tətbiqi sahəsində xidmətlər təklif edən quruma etimad formalaşdırma bilsin. Hökumətlər hər bir ölkənin ərazisində yaranan sertifikatlaşdırma qulluğuna nəzarət sistemi yaratmalıdır.

Üçüncü model elektron imza haqqında qanunların bu sahədə xidmətlər bazarını fəaliyyətin lisenziyalaşdırılmasını tətbiq etməklə sərt tənzimləyən Rusiya və Hindistanda qəbul edilib. Modelin baza prinsipi – elektron imzanın hər yerdə, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə keçərlili və zəruri olaraq tanınmasıdır. Bu yanaşma kifayət qədər çevik deyil və ictimai fəaliyyətin informasiya sahəsinin inkişafı mexanizmi və şəraitinin dəyişikliyinə vaxtında reaksiya vermək iqtidarında deyil. Xüsusilə də Hindistanda elektron imza sahəsində xidmətlərin göstərilməsi üçün ilk lisenziya müvafiq qanunun qəbulundan üç il sonra verilib. Nəticədə elektron ticarət dondurulub, mülki məhkəmələrdə isə müqavilələrlə bağlı mübahisələrə dair 40 milyona yaxın iş yığılıb qalıb.

Bundan başqa elektron imzanın özünə olan tələblərin detallaşdırılması dərəcəsinə görə 3 müxtəlif yanaşma var:

1 –ci yanaşma (ən ümumi) – şəxsi imzaya olan tələblər elektron imzaya da şamil olunur. Buraya unikalıq, imzanın “ verifikasiyası” (yəni təsdiqlənmə imkanı) və istifadə edən şəxsin nəzarətində olması daxildir;

2 –ci yanaşma elektron imzanın ötürülən bilgilərlə əlaqəli olmasını nəzərdə tutur. Belə ki, onlar dəyişəndə elektron imza qanuni qüvvəsini itirmiş olur;

3 –cü yanaşmada elektron imzaya daha sərt tələblər qoyulur ki, bu da xüsusi elektron sənədlərin assimetrik və informasiya kriptografik şəklini dəyişməsi texnologiyasının tətbiqini nəzərdə tutur. Belə elektron imza elektron rəqəmli imza adlanır.

Müvafiq milli qanunvericiliyin işlənməsi zamanı göstərilən yanaşmalardan hansınısa seçimi ilk öncə bu və ya digər ölkədə formalaşan ictimai-siyasi duruma

bağlıdır. Elektron imzanın istifadəsi zamanı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı problemlər mahiyyət etibarilə elektron sənəd mübadiləsi texnologiyalarının tətbiqinin tənzimlənməsi ilə əlaqəlidir. Bu zaman sənədləşmiş informasiyanın təhlükəsiz mübadiləsinin ən münasib vasitələrinin axtarışı ya elektron kommersiya bazarına həvalə olunur, ya da mərkəzləşmiş şəkildə həyata keçir. Bunun məqsədi yaranan bazarın agentlərinin mümkün konflikt situasiyalardan müdafiə olunmasıdır. YUNCİTRAL-ın (BMT-in beynəlxalq ticarət hüququ üzrə komissiyası) model qanunlarında 1996-cı il “Elektron kommersiya haqqında” və 2001-ci il “Elektron imza haqqında” bilgilərin elektron mübadiləsinin hüquqi rejimi beynəlxalq kommersiya əməliyyatlarında qaydaların təxmini toplusu şəklində verilib. Avropa qanunvericiliyi bu məsələyə daha ciddi yanaşır. Elektron imza haqqında Avropa Şurası Direktivi baza Avropa qanunu kimi ikinci yanaşmanı tövsiyə edir, hansı ki Avstriyanın, Böyük Britaniyanın, Almaniyanın və digər ölkələrin milli qanunlarının qəbulu zamanı istifadə olunub. Hər bir ölkə özü qərar verməlidir ki, hansı elektron texnologiya daha etibarlıdır, elektron sənədlərdə tərəflərin iradəsinin dəyişdirilməsi imkanı nə qədər yüksəkdir, hər bir konkret situasiyada autentlik məsələlərinin hüququ kimdə ola bilər. Məsələn, Rusiyada qanun yalnız ERİ-nin istifadəsini düzgün sayır. Avropada elektron imza haqqında qanunu qəbul edən ilk ölkə Almaniyaya olub. Almaniyanın qanunu Yuta ştatının qanunundan sonra dünyada 2 –ci qanunverici aktdır. Elektron formalı sazişlərə hüquqi qüvvə verilməsinə alman yanaşması sərt rejimin qurulmasından ibarətdir. 1997-ci ildə rəqəmsal imza haqqında Qanun qüvvəyə minib. Qanunun əsası ERİ infrastrukturunda idi. İtaliyada son illərdə elektron hökumətə və elektron sənədlərin idarəetməsinə həsr olunan bir neçə normativ aktlar qəbul olunub. İtaliya prezidentinin dekretində (10 noyabr 1997- ci il) elektron imza vasitələrinin istifadəsindən başqa elektron sənədlərin yaranması, ötürülməsi və saxlanması məsələləri də həll olunub. Elektron sənədlərin idarəetməsinə görə əsas

təlimatlar, eləcə də innovasiya nazirinin dekretində (14.10.2003) poçt sistemlərinin istifadəsinə görə innovasiyalar nazirinin direktivində (22.11.2003) və digər normativ aktlarda var. 13 mart 2000 ci ildə Fransada 2000-230 N-li “İnformasiya texnologiyalarına sübutedici qüvvənin verilməsi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun Fransanın Vətəndaş kodeksinə dəyişikliklər və əlavələr etdi. Elektron imza onu edənin şəxsiyyətini indensifikasiya etməlidir və etibarlı üsulla edilməlidir ki, aid olan sənədlə əlaqəsi qaranta alınsın.

Azərbaycanda elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən etmək, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləmək üçün 7 fəsil 37 maddədən ibarət "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu² qəbul edilmişdir.

“Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir:

Elektron imza - digər verilənlərə əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan, imza sahibini identifikasiyaya imkan verən verilənlərdir (Maddə 1, bənd 1.1.4)

- **Gücləndirilmiş elektron imza - imza sahibinin nəzarəti altında olan elektron imza vasitələri ilə yaradılan və yalnız imza sahibinə məxsus olmaqla onu identifikasiyaya, əlaqəli olduğu məlumat bildirişinin**

² <http://ict.az/az/content/119>

bütövlüyünü, dəyişməzliyini, təhrif olunmadığını və saxtalaşdırılmadığını müəyyən etməyə imkan verən elektron imzadır (Maddə 1, bənd 1.1.5).

ELEKTRON İMZANIN RİYAZİ VƏ TEXNİKİ TƏMİNATI

Sənədləşdirilmiş informasiya hər bir cəmiyyətin müntəzəm olaraq artan resursudur. İnformasiya Cəmiyyətinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri olan “Elektron hökumət” konsepsiyası informasiya ehtiyatlarının yaradılması prosesini daha da sürətləndirir. Sənədləşdirilmiş informasiya özünün yaranması ilə bərabər onun qorunması ilə əlaqədar bir sıra problemlər meydana gətirir. Elektron sənədin yaranması andan etibarən onun mövcudluğu və istifadəsi ilə əlaqədar bir sıra təhlükələrə məruz qalır. Elektron sənədlərin korlanması, oğurlanması və təcrid edilməsi təhlükələri aşağıdakılardır:

- ❖ *Hazırlandığı və emal olunduğu informasiya sistemlərində*
- ❖ *Saxlandığı informasiya sistemlərində*
- ❖ *Mübadilə olunduğu telekommunikasiya şəbəkələrində*

Elektron sənəd dövryyəsi üçün açıq İnternet şəbəkəsinin baza təşkil etməsi bu problemlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də elektron sənədlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasının təxirəsalınmaz və vacib məsələ olduğu şübhəsizdir.

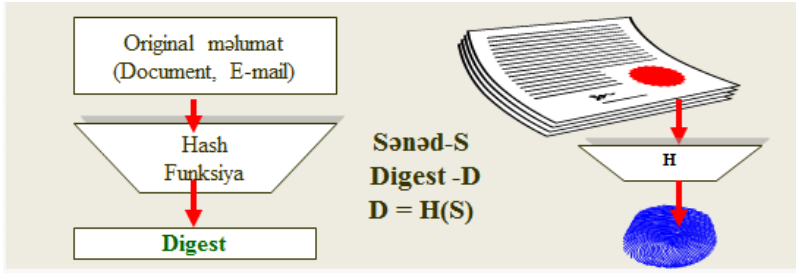
Elektron sənədin təhlükəsizliyi onun təhrif olunmamış məzmununda saxlanması, emalı və mübadiləsinin təmin edilməsidir.

Sırr (dövlət, kommersiya, xidməti və fərdi) daşıyan elektron sənədlərin təhlükəsizliyi üçün xüsusi mühafizə (məxfiləşdirmə) tədbirləri görülməlidir.

Sənəddə təqdim olunan məlumatın etibarlılığını yüksəltmək tələb olunduğu hallarda gücləndirilmiş mühafizə atributlarından istifadə olunur. Buna görə də kağız sənədlərin mühafizə atributlarını əvəz edən elektron mühafizə mexanizmləri işlənib-hazırlanmışdır.

Hal-hazırda elektron sənədin mühafizə olunması üçün aşağıdakı atributları elektron sənədin xüsusi hissəsinə əlavə edirlər. Bu atributlar adətən aşağıdakılardan ibarət olur: elektron möhür, imza (imzalar), müəllif haqqında məlumat, müəssisə, yer və vaxt göstəriciləri və s. Elektron möhür elektron sənəddə icazəsiz dəyişikliyi, elektron imza isə müəllifin həqiqiliyini müəyyən etmək üçün tətbiq edilir.

ELEKTRON MÖHÜR. Elektron möhür sənədin tamlığına (dəyişikliyə) nəzarət üçün kriptografik Hash-funksiyalar vasitəsi ilə alınan məlumatın qısa məzmunu (daycesti) hesab olunur. Sənədin daycesti onun məzmununu yeganə olaraq xarakterizə edən işarələr ardıcılığıdır.

Hash-funksiyaların xassələri.

$$\text{Möhür} = \text{Hash}(\text{Sənəd})$$

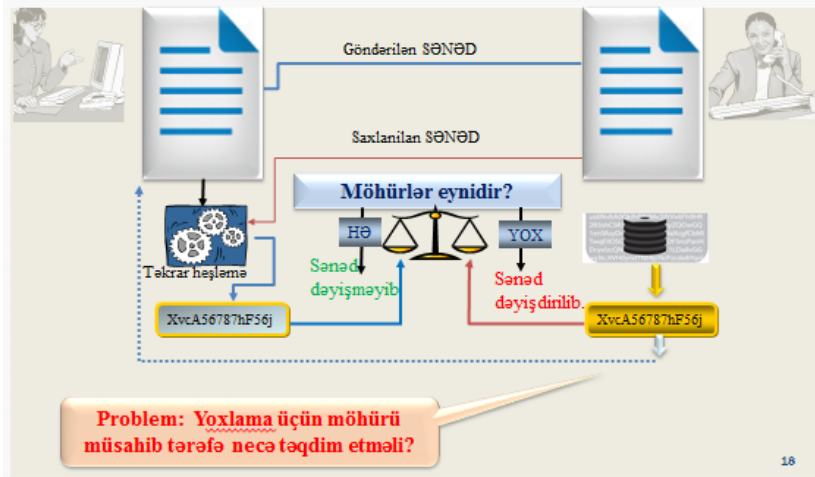
- ❖ Sənəd istənilən həcmdə ola bilər;
- ❖ Möhür (heş-kod) kiçik və standart ölçülüdür (alqoritmdən asılıdır);
- ❖ Funksiya (heşin hesablanması) yüksək sürətlidir;
- ❖ Funksiya çevrilən deyil (birtərəfli funksiya, yəni möhürə görə sənədi tərtib etmək mümkün deyil);
- ❖ Kolliziya ehtimalı yox dərəcəsindədir (yəni, iki müxtəlif sənədin eyni möhrü (heş-kodu) olmamalıdır :

$$\text{Hash}(S1) \neq \text{Hash}(S2).$$

Elektron möhürün yaradılması. Möhür (Heş-kod) hesablanaraq yadda saxlanılır. Yoxlama zamanı yadda saxlanılmış və təkrar hesablanan heş-kodların fərqlənməsi sənəddə dəyişikliyin baş verməsini göstərir. Belə yoxlama informasiya şəbəkələrində tələb olunan ünvanlara sənədlə birlikdə möhürün göndərilməsi hesabına sənədin qəbul olunduğu tərəfdə də aparıla bilər.

Elektron möhürün tətbiqi.

Elektron möhür və imzanın əlaqələndirilməsi. Əvvəllər hesab edilirdi ki, elektron imza yalnız məlumatı öz məxfi açarı ilə şifrlənmiş müəllif haqqında informasiya daşıya bilər. Açıq açar texnologiyası sənədi xarakterizə edən informasiyadan əlavə dəyişikliyə məruz qalma hallarını aşkarlayan elektron möhürü də imza tərkibinə daxil etməyə texniki imkan yaratmışdır.

Elektron imza digər verilənlərə əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan, imza sahibini identifikasiya etməyə imkan verən verilənlərdir.

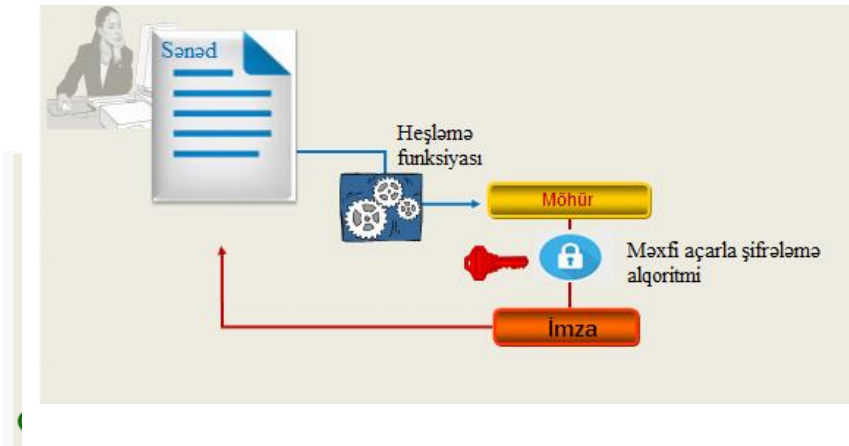
Elektron imza virtual (kiber) məkanda şəxsiyyəti müəyyənləşdirmə vasitəsidir.

Əlyazma növ imza onun informasiya daşıyıcısı ilə ayrılmaz surətdə fiziki bağlıdır. Yəni bu növ imza maddi daşıyıcılara malik sənədlərdə əks oluna bilər. Əlyazma növündən fərqli olaraq elektron imza fiziki xassəyə deyil məntiqi mahiyyətə

malikdir. Çünki elektron imza mətnin məzmunu və müəllifini birmənalı olaraq əlaqələndirən işarələr (kodlar) ardıcılığıdır.

Elektron imzanın məntiqi xüsusiyyəti onu istənilən növ elektron informasiya daşıyıcısında əks olunan sənədin fiziki xassəsindən qeyri-asılılığını təmin edir. Bundan əlavə elektron imzanın məntiqi mahiyyəti sənədin originalı ilə müxtəlif üsullarla alınmış nüsxələrinin fərqi aradan qaldırır.

Elektron imzanın yaradılması. Sənədin möhürünün (heşinin) müəllifin məxfi açarı (Key) ilə şifrələnməsi elektron imzanı yaradır.

Elektron imzanın riyazi modeli. Sənədin heşinin (Möhürün) müəllifin məxfi açarı ilə şifrələmə funksiyası elektron imzanı hesablayır.

$$\text{İmza} = \text{Encrypt}(\text{Möhür}, \text{Müəllifin məxfi açarı})$$

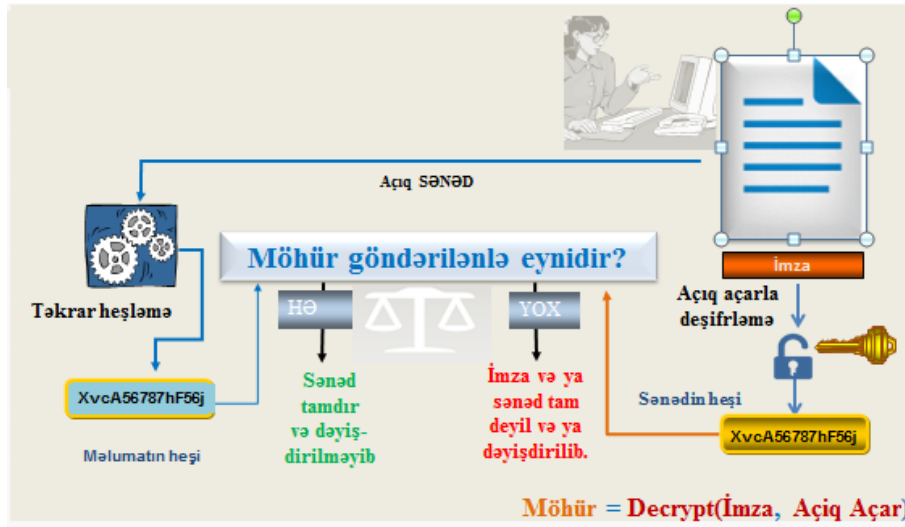
Möhür= Hash(Sənəd)

İmza= Encrypt ([Hash(Sənəd)], Müəllifin məxfi açarı)

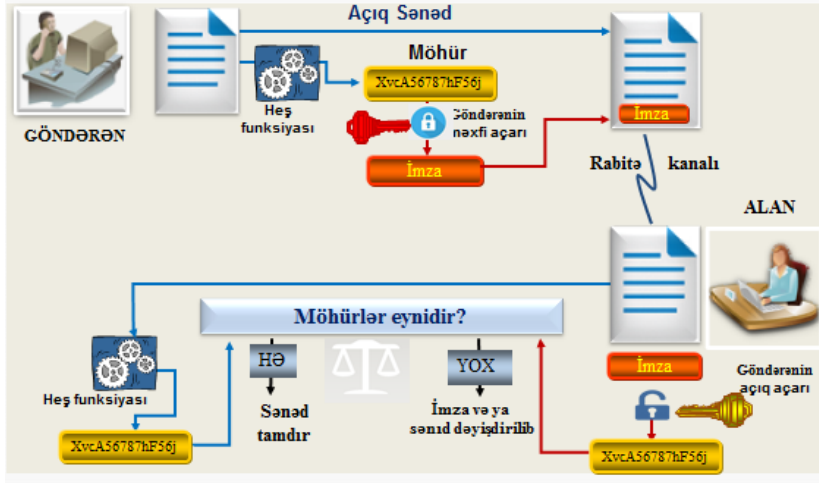
Axırıncı ifadə imzanın müəllif və sənədin məzmunundan asılılığını (məntiqi bağlılığını) əks etdirir. Açıq açara malik olan müsahib, sənədin məhz həmin müəllif tərəfindən təqdim edildiyinə əmin ola bilər. Müəllif sənədi bir müsahib üçün təqdim edirsə, imzanı onun açıq açarı ilə ikiqat şifrələyə bilər:

İmza= Encrypt(Encrypt(Möhür,Müəllifin məxfi açarı), Müsahibin açıq açarı)

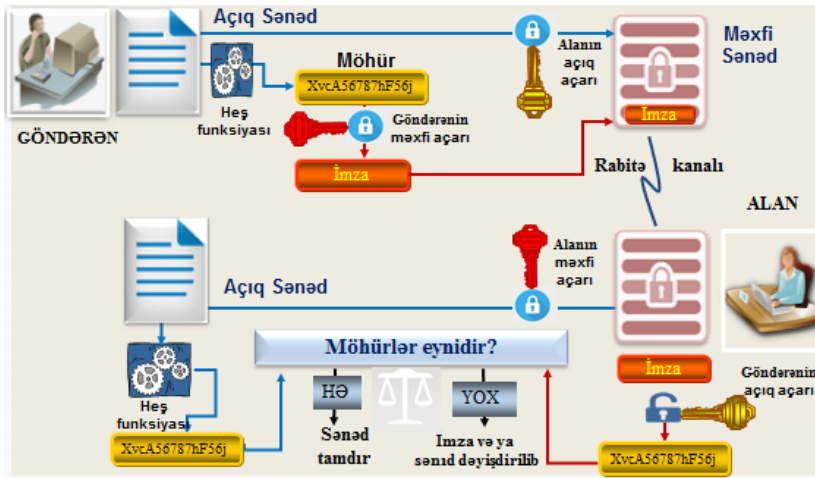
Elektron imzanın yoxlanması. Elektron sənədi Alan tərəf onu Göndərənə məxsus açıq açar ilə deşifrələnmiş və təkrar heşlənmiş möhürləri müqayisə etməklə imzanı yoxlayır.

Açıq elektron sənəd mübadiləsi.

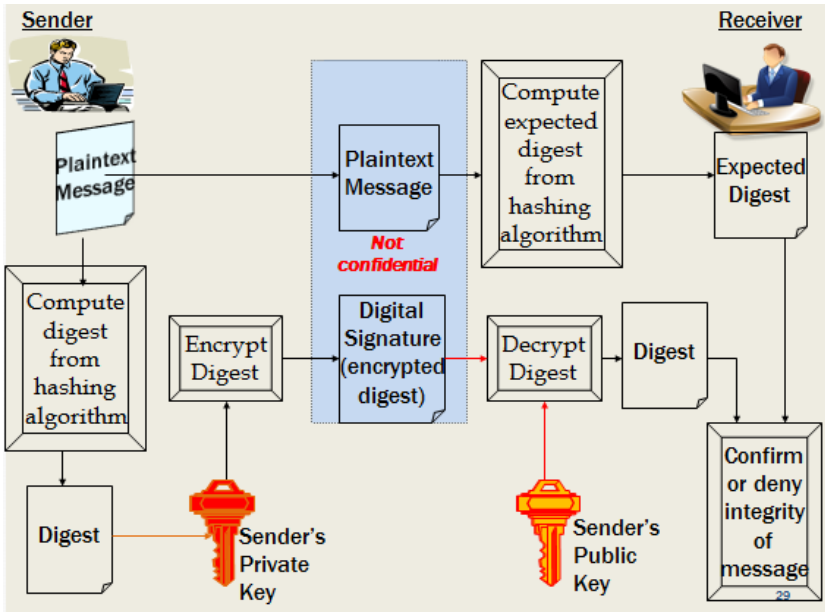

Məxfi elektron sənəd mübadiləsi.

Açıq açarlı kriptografiya əsasında elektron imzanın iş prinsipi. Tutaq ki, **A** istifadəçi müəyyən sənədi imzalamalıdır. Bunun üçün o, heş-funksiyanın köməyi ilə bu sənədin möhürünü yaradır və onu özünün gizli açarı ilə şifrləyir. Şifrlənmiş heş-kod sənədə əlavə edilir. Beləliklə, məlumatın elektron imzası alınır.

Sistemin istənilən iştirakçısı imzalanmış sənədi aldıqda **A** istifadəçinin imzasını yoxlaya bilər. Bunun üçün o, heş-funksiyanın köməyi ilə alınmış sistemin heş-kodunu yaradır. Sonra sənədə şifrlənənərək birləşdirilmiş möhürü **A** istifadəçinin açıq açarı ilə deşifrəliyə və onu özünün hesabladığı heş-kodla müqayisə edir. Onlar üst-üstə düşürlərsə, imza həqiqi hesab olunur. Əks halda imza rədd olunur. Gizli açar yalnız **A** istifadəçisinə məxsus olduğundan aydındır ki, sənədi yalnız o imzalaya bilərdi.

Elektron imzanın keyfiyyət göstəriciləri. Elektron imzanın keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakılardır:

- ❖ İmza etibarlıdır. İmza, müsahibi əmin edir ki, müəllif sənədi təsadüfi deyil, məqsədli olaraq imzalamışdır;
- ❖ İmza saxtalaşmır. İmza sübut edir ki məhz həmin müəllif sənədi imzalamışdır;
- ❖ İmza təkrarlanmır. İmza sənədin məzmunundan asılıdır.
- ❖ Onu başqa sənədə əlavə etmək olmaz. Rəqəmli imzanın korlanması ilə nəticələndiyi üçün imzalanmış elektron sənəddə dəyişiklik etmək olmaz!
- ❖ İmzadan imtina etmək olmaz. İmza məxfi açarla şifrələmənin nəticəsidir. İmza sahibi sübut edə bilmir ki, imza ona məxsus deyil.

Beləliklə, e-imzanın əsas üstünlüklərinin aşağıdakılardan ibarət olduğu qənaətinə gəlirik:

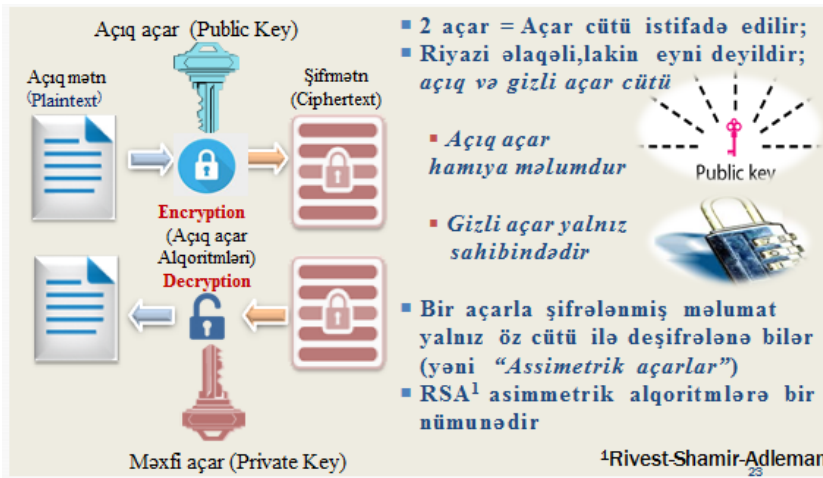
- Məxfilik(confidentiality);
- Tamlıq (integrity);
- Tanınma (authentication);
- İnkər edilməzlik (non-repudiation).

Elektron sertifikat. Asimetrik metodlardan istifadə etdikdə,

[istifadəçi, açıq açar]

cütünün həqiqiliyinə zəmanət tələb olunur. Bu məsələnin həlli üçün *elektron sertifikatdan* istifadə edilir. Elektron sertifikat xüsusi *sertifikasiya mərkəzləri* tərəfindən verilir. Sertifikat onu verən sertifikatasiya mərkəzinin elektron imzası ilə təsdiq edilir.

Sertifikat - imza sahibini identifikasiya etmək üçün nəzərdə tutulan və elektron imzanı yoxlama məlumatlarının imza sahibinə məxsus olması barədə sertifikat xidmətləri mərkəzinin verdiyi kağız və ya elektron sənəddir.

AÇIQ AÇARLAR KRIPTOQRAFIYASI

Elektron serdifikatın məzmunu.Sertifikata əsasən aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

- ❖ serdifikatın seriya nömrəsi;
- ❖ serdifikatı verən Mərkəzin adı və ünvanı (ölkə);
- ❖ açar sahibinin adı, atasının adı, soyadı və ya istifadə üçün göstərdiyi təxəllüs;
- ❖ serdifikatın qüvvədə olma müddəti (müddətin başladığı və qurtardığı vaxt, tarix);
- ❖ imza sahibinin imza yoxlama məlumatı;
- ❖ imza yoxlama məlumatının istifadə ediləcəyi imza vasitələrinin adı.

Elektron sertifikat mərkəzi. *Sertifikat xidmətləri mərkəzi* (Mərkəz) dedikdə elektron imza üçün sertifikat verən və imzaların istifadəsi üzrə qanunla müəyyən edilmiş digər xidmətləri göstərən hüquqi şəxs və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs başa düşülür. Mərkəzlər imzanın istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı xidmətləri göstərə bilər:

- ❖ sertifikatın verilməsi;
- ❖ sertifikatın qüvvəsinin dayandırılması, bərpa edilməsi və sertifikatın ləğv edilməsi;
- ❖ sorğulara əsasən sertifikatlar barədə qanunvericilik ilə müəyyən olunmuş məlumatların verilməsi;
- ❖ vaxt göstəricilərinin qeyd edilməsi;
- ❖ elektron imzanın yaradılması;
- ❖ imzanın istifadəsi üzrə məsləhətlər verilməsi;

Elektron imza sahibi. Elektron imza yaratma məlumatlarından istifadə etməklə imza vasitələri ilə yaradılan elektron imza yalnız öz sahibinə məxsusdur. Öz adından və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ona səlahiyyət vermiş şəxs adından çıxış edən fiziki şəxs *elektron imza sahibi* sayılır.

İmza sahibinin nəzarəti altında olan elektron imza vasitələri ilə yaradılan və yalnız imza sahibinə məxsus olmaqla onu identifikasiya edən, əlaqəli olduğu məlumat bildirişinin bütövlüyünü, dəyişməzliyini, təhrif olunmadığını və saxtalaşdırılmadığını

müəyyən etməyə imkan verən elektron imza *gücləndirilmiş elektron imza* hesab olunur.

Elektron imza vasitələri. *Elektron imza yaratma məlumatları* - elektron imza yaratmaq üçün istifadə edilən və ancaq imza sahibinə bəlli olan kod və ya kriptografik açardan ibarət təkrarolunmaz verilənlərdir.

Elektron imza yaradılması və yoxlanılması, eləcə də imza yaratma və yoxlama məlumatları yaratmaq üçün istifadə edilən proqram və texniki vasitələr *elektron imza vasitələri* adlanır.

Elektron imzanın həqiqiliyi - elektron imzanı yoxlama məlumatları vasitəsi ilə yoxlanılan elektron imzanın sahibinə məxsus olmasının, imzanın əlaqəli olduğu məlumat bildirişinin bütövlüyünün, dəyişdirilmədiyinin və təhrif edilmədiyinin təsdiq olunmasıdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq elektron imza texnologiyaları haqqında aşağıdakı ümumi nəticələri çıxarmaq olar:

- ❖ Açıq elektron sənədlərin təhlükəsizliyi məzmunun təhrif olunmasına nəzarət ilə təmin edilir.
- ❖ Sırr daşıyan elektron sənədlərin təhlükəsizliyi üçün əlavə olaraq məzmunu şifrələnir.
- ❖ Sənəddə təqdim olunan məlumatın etibarlılığını yüksəltmək üçün mühafizə atributlarından istifadə olunur.
- ❖ Elektron imza texnologiyası sənədin məzmununun və müəllifin həqiqiliyini müəyyən etmək üçün tətbiq olunur.
- ❖ Zəruri hallarda əminlik üçün Sertifikat mərkəzinə müraciət edilir.

ELEKTRON İMZANIN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

E-Dövlətın əsas komponentlərindən biri olan e-imza, bütün dünyada aşağıda adları qeyd olunan elektron sahələrdə tətbiq olunur:

İctimai tətbiq sahəsi

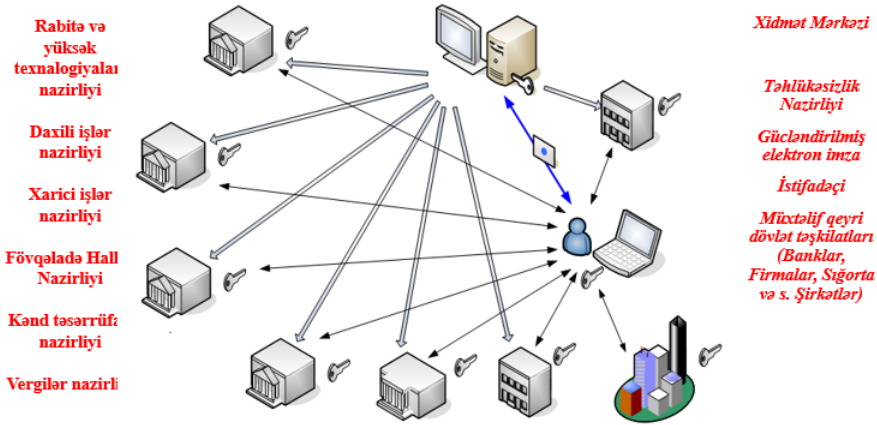
- ❖ Dövlət hakimiyyəti orqanlarına müraciətlər (məs: Ərizələr, Pasport qeyd və.s)
- ❖ Qurmlararası əlaqələr
- ❖ Sosial müdafiədə tətbiqi (Təqaüd, ÜSY və.s)
- ❖ Tibbi tətbiqi (Tibbi personal, Xəstələr, Apteklər)
- ❖ Vergi ödəmələri
- ❖ Təhsildə tətbiqi (E-məktəb)
- ❖ Elektron səs vermə və.s

Biznes sahəsi

- ❖ İnternet bankçılıq
- ❖ Elektron sığorta
- ❖ E-sifariş və E-sözləşmələr və s

Xidmətlər sistemində informasiya mübadiləsi zamanı qarşılıqlı inamı, informasiyanın təmliğini və gizliliyini təmin edir.

Hakimiyyət və biznes strukturlarında elektron imzadan istifadə

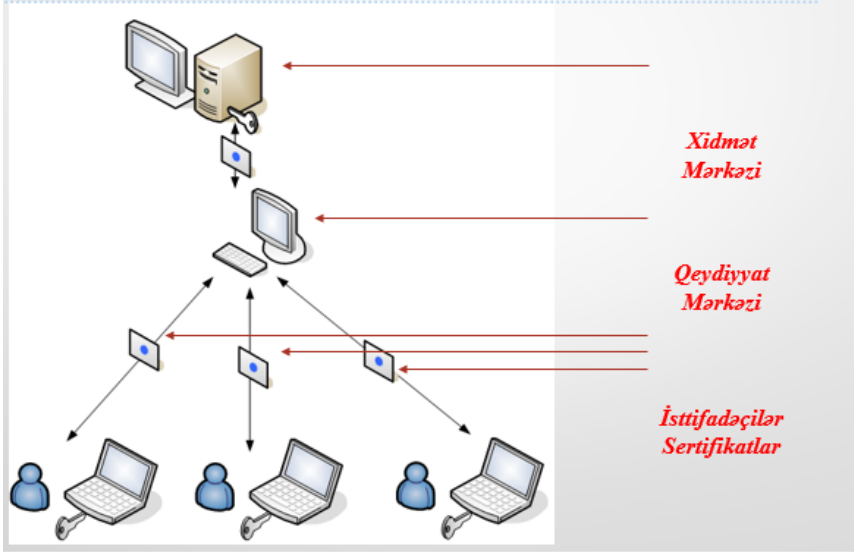
E-İmzanın səhiyyədə tətbiqi

Tibbi xidmətlər, xidmətlərin göstərilməsi və göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənməsinə qədər bir çox mərhələləri özündə ehtiva edən, davamlı bir sistemdir. Belə bir xidmətdən istifadə və onun səhiyyə sisteminə tətbiqi daha səmərəlidir. E-imzanın səhiyyəyə tətbiqi təhlükəsiz bir sistemin qurulmasını aşağıda göstərilənlərin ələdə edilməsini təmin edir.

1. Tibbi sektorda istifadə olunan resept, hesabat, faktura və.s sənədləri elektron sistemdə istifadə edərək kağız məsrəfini azaltmaq.
2. Kağız sənədin bir yerdən başqa yerə aparılmasına ehtiyac olmadığına görə iş gücünü azaldacaqdır.
3. Əczaçıya təqdim olunan bir reseptin həqiqətən adı qeyd olunan həkim tərəfindən yazılıb-yazmadığını müəyyən etmək.

4. Həkim reseptlərinin əl ilə yazılmaları bəzən oxuna bilinməməsi ucbatından alınan dərmanların səhf düşməsi, pasiyentlərin bundan ziyan çəkməsinin qarşısının alınması.
5. Kağız formada olan itirilmiş və yaxud hansısa səbəbdən məhv edilmiş reseptlərin elektron formada axtarılması və təsdiqi.
6. Məlumatın tamlığı və ehtibarlı saxlanması mümkünlüyü. Xəstəyə aid tibbi anketin göndərilməsi zamanı kənar müdaxilələrin qarşısının alınması.

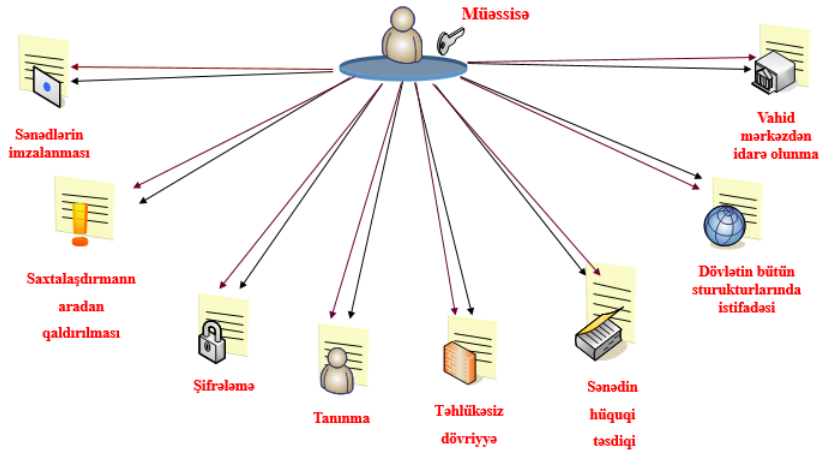
E-Bankçılıq

Bank işlərində elektron imza aşağıdakı imkanları verir:

- 1) Maliyyə problemlərinin azalması
- 2) Qarşılıqlı işləmək imkanı
- 3) Standart istifadə
- 4) İş vaxtının azalması
- 5) Xidmətin yaxşılaşması
- 6) Kağızların azalması

Hakimiyyətdə və biznesdə elektron imzanın istifadəsi

E-imzanın iqtisadiyyatda tətbiqi

E-dövlətin və e-ticarətin əsas etibarlı nöqtəsi olan e-imza, İnternetin və informasiya texnologiyalarının inkişafı, dünyada artan itifadəçilərin və sağlam rəqabətin yaranmasında əsas rol oynayır.

Bu səbəbdən iqtisadiyyatda və biznesdə gedən elektron prosesslərin hüquqi qaydalara cavab verməsi və təhlükəsizliyin təmini mühüm məsələdir. İnternetin açıq şəkildə olması aparılan bütün elektronik ticari əməliyyatların nə dərəcədə təhlükəli olduğunu ortaya çıxarır.

Elektron iqtisadiyyatın və biznesin bu çatışmazlıqlarını e-imaza vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür.

- E-imzanın elektron iqtisadiyyata əsas təsirləri aşağıdakılardır: minimum maddi xərclər
- Qarşılıqlı işlədilmə (təşkilat daxili)
- Qarşılıqlı işlədilmə (qurumlar arası)
- Standart həllər
- İş müddətinin yaxşılaşdırılması
- İş günündən düzgün istifadə
- Kağız işlərinin azalması
- Elektron müdaxilələrin azalması
- Gəlirlərin artması

E-imzanın ictimai təsirləri

- Coğrafi, sosial-iqtisadi şərtləri fərqli olan fərdlərin və təşkilatların elektron informasiya sisteminə daxil olmaları imkanları müxtəlif olur, bu isə məlumatlılığın əsas problemidir. E-imzanın bu problemin həlli istiqamətində böyük əhəmiyyəti vardır. E-imza sənədin təhlükəsizliyini, etibarlılığını, inkar edilməzliyini və bütövlüyünü təmin etdiyindən onun səmərəli tətbiqi uyğun problemlərdə texnoloji bir həll rolunu oynaya bilər.
- İnformasiya cəmiyyətində sənayeləşmənin istehsal məkanlarının yerini məlumat mərkəzlərinin və şəbəkə mühitinin göstərməsi ilə fiziki əməyin nəticələrini zehni əməyin nəticələrinə çevirmişdir.
- Gələcəyin cəmiyyətinə təqdim olunacaq ən əhəmiyyətli məlumat bu gün təhrif edilməmiş mənbələrdəki məlumatlar olacaq. Məlumatın strateji qaynaq və İnformasiya Cəmiyyətinin təməl dəyərinin olması məlumat mənbəyində

informasiyanın yüksək səviyyədə qorunmasını tələb edir. E-imza cəmiyyətin ən əhəmiyyətli varlığı olan informasiyanı qoruyan bir quruluşdur.

MÖVZU 9. MÖVZU ELEKTRON HÖKUMƏT ELEKTRON SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNDƏN BAŞLAYIR

İnformasiya Cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar olaraq informasiya daşıyıcıları, onlarda informasiyanın saxlanması, həmin informasiyaya hüquqi sənəd statusu verən əsas rekvizitlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İnformasiyanın (sənədin) yeni forması – elektron sənəd (e-sənəd) meydana çıxmış, bu tip sənədlərin idarə edilməsində bir alət rolunu oynayan elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri (ESDS) isə elektron dövlətin (e-dövlət) ən mühüm komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Əgər əvvəllər bu sistemlər təşkilat daxilində kargüzarlıq fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması üçün yaradılırdısa, hazırda onlar dövlət idarələri ilə vətəndaşların (G2C – Government to Citizen) və qeyri-dövlət sektorunun (G2B – Government to Business), eyni zamanda, dövlət idarələrinin bir-biri ilə (G2G – Government to Government) qarşılıqlı elektron əlaqəsini təmin edir. E-dövlətdə informasiya sistemlərinin, xüsusilə, ESDS-nin tətbiqində məqsəd informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə vahid informasiya məkanını formalaşdırmaq, kargüzarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi və şəffaflığını artırmaq, dövlət strukturları tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, elektron xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirmək, təşkilatların daxilində və digər təşkilatlarla əlaqələrin sürətləndirilməsini təmin etmək və nəzarət mexanizmlərini sadələşdirilməsinə nail olmaqdır .

Hazırda müxtəlif dövlətlər tərəfindən yaradılan, funksional və texniki imkanları ilə birbirindən fərqlənən yüzlərlə ESDS-lər (Lotus Notes, Documentum, LiveLink, Context, Евфрат və s.) mövcuddur və aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır: səmərəli saxlama və axtarış imkanlarına malik sistemlər – elektron arxivlər; sənədlərin idarə olunması – kargüzarlıq sistemləri; sənədlərin hərəkətini (marşrutu) təmin edən sistemlər; kollektiv işi dəstəkləyən sistemlər. Modulluluq, miqyaslılıq, açıqlıq və paylanmış arxitektura isə bu sistemlərə qoyulan əsas tələblərdəndir .

Azərbaycanda ESDS-nin tətbiqi zamanı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş kargüzarlıq təlimatları və qaydaları, kağız sənədə bərabər tutulan e-sənəd və bu sənədlərin identikliyi təmin edən e-imza, idarələrarası sənəd dövriyyəsi və s. haqqında normativ-hüquqi bazanın olması vacibdir.

ESDS-lərin seçilməsi və tətbiqi ilə bağlı problemlər araşdırılarkən iki fərqli halla rastlaşılır: 1) ayrılıqda götürülmüş bir təşkilatda ESDS-nin tətbiqi, 2) təşkilatlararası sənəd dövriyyəsinin təşkili. Birinci halda layihələndirilən və ya alınan ESDS-də mükəmməl funksional tələblər və zərurət olduqda, e-sənədlərin hüquqi təminatı və informasiya təhlükəsizliyinin ən mühüm mexanizmi kimi e-imza texnologiyasının tətbiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təşkilatlar bu sistemləri seçərkən çox vaxt marketing tədqiqatlarına və layihəçilərin reklamlarına inanırlar. Qarşıya qoyulan məsələlərin həlli isə bu və ya digər sistemin funksional imkanlarını və faydalılığını adekvat qiymətləndirmək üçün əsas ola bilməz. Belə vəziyyət təşkilatların üzləşdikləri bir problem kimi proqram istehsalçılarına da qane edə bilməz. Çünki onlar öz proqram məhsullarının digərlərinə nisbətən daha çox funksional imkanlara malik olduğunu sübut edə bilmirlər. Əksər hallarda bu tələblər beynəlxalq standartlar və spesifikasiyalar əsasında işlənir. Bu yanaşma vaxta qənaət etmək, ESDS-yə olan əsas tələbləri unutmamaqla, təşkilatlara onlardan daha səmərəli istifadə etməyə və yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. İkinci halda isə tamamilə başqa problemlər ortaya çıxır. Belə ki, müxtəlif proqram istehsalçılarının fərqli texnologiya və platformalarda yaradılmış məhsullarını istifadə edən ayrı-ayrı təşkilatlar arasında daha səmərəli elektron qarşılıqlı əlaqəni (idarələrarası) təmin etmək lazım gəlir. Problem iki yolla həll oluna bilər: uyğun bir sistemin alınması və bütün qurumlarda tırajlanması; müxtəlif tip ESDS-lərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən beynəlxalq standartlardan istifadə və ya milli standartların işlənilməsi və hazırlanması. Buna görə də təşkilatlarda bu sistemlərə olan tələblər dəqiq müəyyən olunmalı, beynəlxalq və milli

standartlara cavab verən sertifikatlaşdırılmış proqram təminatı və proqram-texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir. Əgər qarşılıqlı elektron əlaqənin tərəfləri eyni proqram təminatından istifadə edirlərsə, bu halda məsələnin həlli sadədir. Lakin bir çox dövlət qurumunda uzun illərdən bəri müxtəlif ESDS-lər müvəffəqiyyətlə istismar olunur. Bu sistemlərdən imtina edərək vahid sistemə keçid böyük vəsait tələb edir, eyni zamanda illərlə qazanılmış təcrübəni sıradan çıxararaq sənədlərlə iş prosesində problem də yarada bilər. Ona görə də dövlət səviyyəsində onlarla müxtəlif proqram təminatının qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək üçün, ilk növbədə, vahid standartların olması lazımdır.

Müasir İnformasiya Cəmiyyətinin yaranması elə bir faktorlarla bağlıdır ki, hansılar ki sənədləşmiş informasiya ilə ünsiyyət sferasını əhatə edir.

Birincisi, sənədləşmiş informasiyanın resurs strukturu və tərkibi, insan fəaliyyətinin fiksasiyası üsulları dəyişir.

İkincisi, informasiya fəzasının sənəd sahəsi genişlənir.

Üçüncüsü, sənəd mübadiləsi ayrılıqda götürülən hər bir ölkənin ənənələri ilə zənginləşir.

Nəhayət, insan öz ölkəsinin sərhədləri hüdudlarında olan münasibətlərin iştirakçısı olmaqla yanaşı, dünya informasiya fəzasının müxtəlif iştirakçıları ilə aktiv ünsiyyət qura bilər. Belə şəraitdə ölkələrin əlaqəsini beynəlxalq səviyyədə təşkil etmək lazımdır. Bu gün bütün ölkələrdə elektron sənəd mübadiləsinin (ESM) və elektron imzanın istifadəsini nəzərdə tutan konsepsiyalar qəbul olunub. Elektron sənəd mübadiləsi təxmin edir ki, informasiya elektron sənəd formasında ötürülür. Bu informasiya ilə işi asanlaşdırır, iş prosesini sürətləndirir. Lakin kompyuter təchizatı və

proqram təminatı sənədlərlə işdə vacib ortaq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron sənəd mübadiləsi çox vacibdir. Bunu aşağıdakı şərtlər də təsdiqləyir:

- beynəlxalq əlaqələrin böyük miqyası;
- beynəlxalq ünsiyyətdə bir çox ölkələrin iştirak etməsi və s.

Deməli, elektron sənəd mübadiləsi İnternet vasitəsi ilə kağız sənəd mübadiləsindən daha rahat ola bilər. Elektron sənəd mübadiləsi ona görə rahatdır ki, o daha optimaldır, xərclər özünü ödəyir. Bu informasiya sürətinin yüksəlməsi, kağız saxlanılmasına olan xərclərin azalması, işçilərin azalması hesabına baş verir.

Kargüzarlığın tarixinə qısa bir ekskurs belə bu sahənin dövlətin inkişafı ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Kargüzarlığın inkişaf səviyyəsi dövlətin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir desək yanlışdır. Kargüzarlığın başlıca tərkib hissəsi sənəd dövriyyəsidir. Sənədlərin axını istənilən təşkilatın fəaliyyətinin göstəricisidir. Onlarla düzgün rəftardan işin uğuru asılıdır. Bu üzdən hər zaman sənəd dövriyyəsi diqqət mərkəzində olub. İnformasiya texnologiyalarının peyda olması ilə sənəd dövriyyəsində bir sıçrayış qeydə alındı – sənədlərlə daha səmərəli, asan və tez işləmək mümkün oldu. Burada məsələ təkcə hazır nəşriyyat formalarının elektron şablonlarla əvəzlənməsində deyildi. Halbuki elə bu faktın özü də ofis əməyinin məhsudarlığını dəfələrlə qaldırmaq üçün kifayət idi. İlk öncə elektron sənəd dövriyyəsi sənədlərin hərəkəti baxımından əlverişlidir. Elektron formada sənəd kompüter şəbəkələri vasitəsilə asanlıqla ötürülə bilən, redaktə olunan və tirajlanan kodlar yığıdır. Elektron sənədi ünvana çatdırmaq da daha asandır. Elektron sənədlər asanlıqla birləşərək bilgi və verilənlər bazası yaradır. Hazırda elektron kitabxanalar praktiki olaraq məhdud və narahat kağız sənəd kitabxanalarını əvəzləyir.

Bu istiqamətdə yeganə problem ənənəvi kağız sistemi elektron sistemlə əvəzləməyin yaratdığı çətinliklərdir. Texniki baxımından bu, çox sadə məsələdir. Siz özünüz elektron sənəd yaratmaq və onların mübadiləsini təşkil etmək iqtidarındasınız. Lakin elektron sənəd dövryyəsinin hüquqi aspektləri bir sıra hallarda aşılmaz sədlər yaradır. Elektron sənəd üçün sənədin əsli, surəti anlayışları yoxdur. Elektron surət elektron sənədin əslindən heç nə ilə fərqlənmir. Sənədin identifikasiyası da çətindir: bunun üçün hazır sənədin surətini çıxarmaq və orada imzanı dəyişmək kifayətdir. Bu, gizli informasiya üçün ciddi təhlükədir. Lakin elektron sənədin üstünlükləri çatışmazlıqlarından çoxdur. Bu gün artıq elektron sənəd dövryyəsi üçün idarəetmənin sənəd təminatı avtomatlaşdırılmış sistemləri işlənilib hazırlanıb. Elektron kargüzarlıq dövlət idarəçiliyi baxımından əvəzsiz bir sistemdir.

Dövlət idarəçiliyi sistemində elektron kargüzarlığın üstünlükləri:

Dövlət idarəçiliyi orqanlarının operativ informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi: sənədlərin çatdırılmasında etibarlılığın artırılması və müddətin optimallaşdırılması, sənədlərin işlənmə müddətinin azaldılması, sənədlərə baxış prosesində aşkarlığın təmin edilməsi;

Pərəkəndə informasiya resurslarının vahid qurumlararası sistemə inteqrasiyası, onların istifadəsi effektivliyinin artırılması və çatdırılma xərclərinin azaldılması;

Hakimiyyət orqanlarında yeni təşkilati mədəniyyətin yaradılması, dövlət qulluqçularının işinin səmərəliliyinin və əhəmiyyətinin artırılması;

Idarəetmənin sənəd təminatı prosesinin optimallaşdırılması;

Idarəetmə qərarlarının qəbulu keyfiyyəti və səmərəliliyinin artırılması;

Bütün sadalananlar hətta kiçik bir müəssisənin də elektron sənəd dövryyəsinin lehinə səsləndirilə biləcək tutarlı arqumentlərdir.

Lakin elektron sənəd mübadiləsinin **çatışmazlıqları** da var. Əsas çatışmazlıq informasiyanın tam itmək və ya oğurlanmaq ehtimalının olmasıdır. Burada

təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmək lazımdır. Yüksək texnologiyalardan istifadə elektron sənəd mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin edə bilər.

İkinci çatışmazlıq müəyyən program və aparat təminatı ilə işləmə bacarığıdır. Belə ki, sənəd dövriyyəsi sistemləri ilə işləyən istifadəçilərdən daha inkişaf etdirilmiş bacarıqlar tələb olunur. (**abreviatua ingiliscədir: Enterprise Content Management**)- müəssisənin vahid informasiya fəzasının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş tətbiqi proqramlar kompleksidir.

Başqa bir başlıca problem ECM³ in hüquqi aspektləri ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə əsas hüquqi problemlər aşağıdakılardır:

- ✓ elektron sənəd mübadiləsinin həqiqiliyini yoxlamaq;
- ✓ elektron sənədlərin arbitraj məhkəmələrində sübut məqsədi ilə istifadə imkanı;
- ✓ itki riskinin paylanması;
- ✓ ECM istifadə edən hüquqi şəxslərin audit firmaları ilə, vergi və digər hökumət orqanları ilə münasibəti;
- ✓ beynəlxalq hüquq problemləri;
- ✓ standartlaşma;
- ✓ ECM - lərdə informasiyanın müdafiəsi.

E-dövlət mühitində tətbiqi məsələlər sırasında (vətəndaşların dövlət informasiyalarına girişi, dövlət, vətəndaş və biznes arasındakı əksər standart tranzaksiyaların şəbəkədə mümkünlüyü) ən vacibi dövlət və hökumət, yerli özünüidarəetmə orqanlarında kargüzarlığın və sənəd dövriyyəsinin elektron formaya keçirilməsidir. Nəticədə elektron sənədlərin rolu artır, ənənəvi daşıyıcılardakı kağız sənədləri sıxışdıraraq aradan çıxarır. Kargüzarlığın normativ hüquqi bazası inkişaf

³ abreviatua ingiliscədir: Enterprise Content Management - müəssisənin vahid informasiya fəzasının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş tətbiqi proqramlar kompleksidir. (<http://www.doc-online.ru/tags/ECM/>)

edir, elektron sənədlərin hüquqi əsasını təmin edən elektron imzanın tətbiqi ilə elektron xidmətlər olduqca təkmilləşir. Elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi sənədlərin hazırlanması və emalına sərf olunan əməyin və vaxtın azalmasını, idarəçilikdə qərarların qəbul edilməsini, icra intizamının yüksəldilməsini və nəzarət mexanizminin sadələşməsini, əhaliyə xidmətin operativliyini, dövlət və özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti haqqındakı informasiya və xidmətlərə əlyətərliyi, tabeçiliyində olan və digər təşkilatlarla əlaqələrin sürətləndirilməsinə, eyni zamanda müəyyən iqtisadi səmərəlilik (*səmərəlilik=nəticə/xərclər*) əldə etməyə imkan verir.

E-dövlətin yaradılması, elektron sənəd dövriyyəsi məsələlərində Azərbaycan lider ölkələr siyahısında olmasa da bu istiqamətdə müəyyən işlər görülməkdədir. Dövlət orqanlarının hər biri yuxarıdan aşağıya öz səlahiyyətləri çərçivəsində dövlətin funksiyalarını həyata keçirirlər. İnternet şəbəkəsinin imkanlarından istifadə etməklə dövlət qurumlarının saytlarının yaradılması, orada bu təşkilatlar, onların strukturları haqqında məlumatın və lazımı sənədlərin yerləşdirilməsi, onların suallarına cavab, vakant iş yerlərinə müsabiqələrin elan edilməsi, bəzi kommunal borcların online rejimdə ödənilməsi, abituriyentlərin qəbul imtahanları üçün sənədlərin verilməsi, elektron kitabxanaların yaradılması və s. kimi işlər reallaşdırılmışdır.

Sənəd dövriyyəsi sistemlərində sənəd informasiya vahididir. Kağız və ya elektron sənəd həmişə olduğu kimi istər dövlət, istərsə də özəl təşkilatlarda informasiya daşıyıcısı kimi əsas rol oynayır. Sənədlər təşkilatlarda bütün biznes-prosesləri müşayiət edir və idarədə düzgün qərar qəbul edilməsində informasiya dəstəyi göstərir . Təşkilatlarda biznes-proseslərin idarə olunmasının səmərəliliyi sənədlərin idarə edilməsinin təşkilindən çox asılıdır. Sənədlərin idarə olunmasının əsas prinsipləri ISO 15489 standartında göstərilmişdir .

Hər dövrdə sənədlərin idarə olunması işində daha müasir texnologiyalar tətbiq olunmuş və zaman keçdikcə bu prosesin avtomatlaşdırılmasına tələb dəyişmişdir. Son zamanlar kağız sənədlər elektron sənədlərlə əvəz olunmaqdadır. Hər il elektron sənədlərin sayının sürətlə artması müşahidə olunur. Analitik şirkətlərin kağız sənədlərdən elektron sənədlərə keçid üzrə statistik məlumatları və proqnozları vardır. IDC (International Data Corporation) analitik şirkəti 2004-cü ilə qədər dünyada sənədlərin 30%-nin elektron, 70%-nin isə kağızda, 2005-ci ildə bu nisbət 50%-in 50%-ə olması, 2010-cu ildə 70%-in 30%-ə olmasını proqnozlaşdırır. Bütün dünyada hər il 6 milyarda yaxın yeni sənəd hazırlanır, ildə işçinin təxminən 150 saat vaxtı sənədlərin yaradılmasına, göndərilməsinə və lazımı sənədin axtarışına sərf olunur. Belə qiymətləndirmə də vardır ki, rəhbər iş vaxtının 45%-ni, referent 75%-ni, sırasıyla 30%-ni sənədlərlə işləmək üçün sərf edir.

Hazırda müasir tələblərə cavab verən və ingilis dilli ədəbiyyatlarda EDMS (Electronic Document Management Systems) kimi ifadə edilən, elektron sənədlərin idarə olunması sistemləri mövcuddur. Həmin proqram vasitələri funksional və texniki imkanları ilə biri-birindən fərqlənirlər. Səmərəli saxlama və axtarış imkanlarına malik sistemlər – *elektron arxivlər*, sənədlərin hərəkətini (marşrutu) təmin edən sistemlər isə *Workflow* sistemlər adlanır. Bəzi sistemlər isə hər iki imkana malikdir. E-dövlət çərçivəsində əhaliyə və biznesə dövlət xidməti, vətəndaşların müraciətlərinin emalında bu sistemlərin tətbiqi onların sosial aspektlərindəndir.

Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin problemləri. ESDS-nin əksəriyyəti korporativ xarakter (qapalı) daşdığından istifadəçilərin sayı, giriş məhdudiyətlər mövcuddur. Mahiyyət etibarilə dövlət də eyni qaydalar üzrə idarə olunan və eyni alətlərdən istifadə edən daha böyük korporasiyadır. ESDS-də dövr edən və saxlanılan korporativ informasiyanın həcmi dəfələrlə artması “bu günün xarakterik

əlaməti”dir. IDC-nin hesabatına görə emal olunan və saxlanılan korporativ informasiyanın həcmi ildə 70% artır, 3 min əməkdaş hər gün e-poçt vasitəsilə terabaytlarla informasiya ötürürlər. E-dövlətdə sənəd dövriyyəsi sisteminin miqyası daha genişdir. Burada nazirliklərin, idarə və təşkilatların, özəl sektorun korporativ informasiya sistemlərindən daxil olmuş çox böyük sayda və həcmdə sənədlər dövr edir və emal olunur. Sənədlərin axını həm mənbələrinə görə, həm də təqdim olunma formasına görə müxtəlifdir. Korporativ mühitdən fərqli olaraq e-dövlət açıq və şəffaf bir mühitdir, burada istifadəçilərin sayı qeyri-məhdudur, istifadəçilər üçün xidmətlər, dövlət sənədlərinə giriş məkan və zamandan asılı olmayaraq interaktiv rejimdə aparılır. Belə bir mühitdə daha səmərəli elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması əsas məsələlərdəndir. Məsələnin həllində bir sıra problemlər daha aktual görünür.

Problem 1 – *elektron sənədlərin həcmnin eksponensial artması.* Bu vəziyyət sənədlərin operativ emalı və sistemləşdirilməsində böyük çətinliklər yaradır. Böyüyən arxivdə lazımı sənədin axtarışının nəticəsi qeyri-qənaətbəxş olur. Sorğuya cavab olaraq çoxlu sayda sənədlərlərdən ibarət siyahı təqdim olunur. Bu siyahıda sorğuya daha relevant sənədin seçilməsi zamanı uzun sürən təhlilər böyük vaxt itkisinə səbəb olur və insanın psixoloji durumuna ciddi təsir edir.

Problem 2 – *elektron sənədlərin əksəriyyətinin strukturlaşdırılmamış şəkildə olması.* İnformasiya strukturlaşdırılmış (VB-nin cədvəlləri) və strukturlaşdırılmamış (mətn, audio, video və s.) şəkildə olurlar. E-dövlət mühitində dövr edən sənədlərin (qanunlar, sərəncamlar, məktublar, ərizələr, müqavilələr, hesabatlar və s.) əksəriyyətini strukturlaşdırılmamış informasiya təşkil edir. Bu verilənlər arasında mətn sənədlərin əksəriyyət təşkil etməsi, təxminən 80%-90%, onların məzmununun operativ təhlilində çətinliklər yaradır. Böyük həcmdə mətn sənədlərin rəhbər və ya sistemə xidmət edən şəxs tərəfindən oxunması, öyrənilməsi və mənimsənilməsi

onların həm vaxt, həm də fiziki imkanları xaricindədir. Bu da öz növbəsində sənədlərin çox vaxt ünvanlara çatdırılmasında gecikmələrə, bəzən də aid olduğu ünvana çatmamasına səbəb olur.

Problem 3 – *elektron sənədlərin həyat tsiklinin idarə olunması*. Bu problem isə sənədlərin həcminin böyük sürətlə artması və zaman keçdikcə onun biznes dəyəri, əlyətərliyi və mühafizəsinə olan tələblərin dəyişməsindən asılı olaraq saxlanılmasında yaranan çətinliklərlə bağlıdır.⁴

Şübhəsiz, göstərilən bu problemlər e-dövlət mühitində sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılmasına əhəmiyyətli yanaşma ilə həll oluna bilməz. Burada intellektual analiz metodlarının köməyi ilə sistemin intellektuallaşması tələb olunur, elektron sənədlərin intellektual emalı və dövriyyəsi sisteminin işlənməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması zərurəti yaranır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ESDS-də dövr edən və saxlanılan sənədlərin tipləri müxtəlifdir. Dövr edən sənədlərin 80%-dən çoxunun mətn tipli olmasını nəzərə alsaq, problemlərlə bağlı mətn tipli elektron sənədlərin məzmununa görə avtomatik təsnifatı, indeksləşdirilməsi və dövriyyəsinin təşkilinin insan faktoru olmadan sistem tərəfindən avtomatik yerinə yetirilməsi, intellektual axtarışı və elektron sənədlərin həyat tsiklinin idarə olunması kimi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur.

Qeyd olunan üsulların informasiya sistemlərində o, cümlədən ESDS-də tətbiqi bu sistemlərin funksional və analitik xarakteristikalarını yaxşılaşdırır, intellektuallaşdırır.

⁴ Hacırahimova M.Ş., Elektron dövlət mühitində sənəd dövriyyəsi sistemlərinin aktual problemləri və həll yolları //İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, 2010

E-dövlət mühitində dövr edən elektron sənədlərin əksəriyyəti mətn tipli olduğundan bu işdə müəyyən edilmiş problemlərlə bağlı mətn tipli sənədlərin məzmununa görə avtomatik təsnifatı və intellektual axtarışı, eyni zamanda sənədlərin dövriyyəsinin insan faktoru olmadan sistem tərəfindən avtomatik yerinə yetirilməsi və elektron sənədlərin həyat tsiklinin idarə olunması üçün metod və alqoritmlərin işlənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu metod və alqoritmlər həm yeni layihələndirilən, həm də mövcud sistemlərə tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”-nın təsdiqi, keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi tələb edir. Bu mərhələ ilk növbədə, elektron idarəetmə sisteminin tətbiq edilməsini şərtləndirir. Elektron İdarəetmə sistemi özündə əsas 3 böyük bloku birləşdirir. kargüzarlıq və onunla bağlı biznes prosesləri əhatə edən Elektron Sənəd Dövriyyəsi, Kadr İdarəetmə Sistemi, Elektron Maliyyə və Mühəsibatlıq Sistemi. Hər 3 blok vahid verilənlər bazasında birləşməklə veb interfeys ilə bir-biri ilə qarşılıqlı informasiya mübadiləsi formasında fəaliyyət göstərirlər.

Elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiq edilməsinin perspektivlərini nəzərdən keçirmək üçün hal-hazırda mövcud olan kağız-arxiv kargüzarlığının çatışmayan cəhətlərini qeyd etmək zəruridir. Belə ki, kağız üzərində aparılan zaman həm işin özü, həm də sənədlərin saxlanması, uçotu, axtarışı və onlara müraciət çətinləşir. Bu isə həm vətəndaşlarla işin effektivliyini azaldır, həm də biznes proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir.

Kağızın bir məlumat daşıyıcısı kimi az etibarlılığı elə təkcə onun zamanın, ətraf mühitin, rütubətin və alovun və digər amillərin təsirinə meyilliyini qeyd etmək kifayətdir.

Hər hansı sənədin sorğusuna və əldə edilməsinə saatlar, hətta günlər və həftələr sərf olunur. Bütün bunların üzərinə sənədlərin qeydiyyatına və saxlanmasına çəkilən xərclər də əlavə olunur.

Bu və ya digər sənədin itməsi böyük problemlər yaradır. Bəzən isə kiminsə imici və ya hətta taleyi də itmiş və ya texniki səhv, personalın xətası səbəbindən əldə edilməsi mümkün olmayan sənəddən asılı olur.

Hər hansı bir kağız sənədin qeyri-məhdud sayda surətini çıxarmaq mümkündür ki, bu da ən arzu edilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, bu da təhlükəsizlik risklərini artırır.

Kağız sənəd dövriyyəsi bürokratik əngəllərin meydana çıxmasına səbəb olur. Əməkdaşlar böyük həcmdə kağız sənədlərlə işləməyə, şərtlərə və resenziyalara nəzarət etməyə, onları məntiqi istiqamətlər üzrə toplamağa məcburdurlar. Bütün bu işlərə isə çox böyük vaxt sərf etmək lazım gəlir.

Kağızın istehsalının və sonrakı utilizasiyasının ekologiyaya vurduğu ziyan da ölçüyəgəlməzdir.

Elektron sənəd dövriyyəsi sistemi işə salındıqdan sonra isə hər bir iş yerinin imkanları bir neçə dəfə artır. Sayı milyonlarla olan arxiv surətləri arasında ani şəkildə həyata keçirilən axtarış, hər hansı sənədin təxirəsalınmaz şəkildə əldə edilməsi, ona baxış, çeşidlənməsi və işlənməsi saniyələr ərzində baş verir. Sənədin işlənməsinin sadələşdirilmiş sxemlərinin tətbiqi təsəvvürəgəlməz dərəcədə az vaxt aparır. Elektron sənəd dövriyyəsində sənədlə tanışlıq və onun göndərilməsi də çox sadədir. Bunun üçün yalnız işin aparılması protokolunu seçmək lazımdır və sistem özü bütün materialları müvafiq instansiyalar üzrə göndərir.

Çoxtərəfli informasiyaların əks olunması üçün sistemdə rahat interfeyslər nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman proqnozlar və ehtimallar irəli sürmək üçün müvafiq qrafiklər qurulur.

Bu cür dinamik şəkildə olan informasiya, səlahiyyətli şəxslərin də monitorlarında əks olunur. Bu məsul əməkdaşlar da aidiyyəti üzrə sənəd paketini qəbul etmək və ya ondan imtina etməklə bağlı qərar qəbul edirlər. Onlar həmçinin, bütün iş yerlərinin və proseslərin monitorinqini də apara bilirlər. Hər hansı bir prosesdə gecikmə baş verdiyi təqdirdə isə, sistem bütün zəruri instansiyalar məlumatlandırır.

Ərizəçilərin instansiyalar üzrə müraciət etməsi sxemi də qısılır və sadələşdirilir. Prosedurlar üzərində nəzarət mexanizmi - sadə və şəffaf olur. Artıq ərizənin instansiyalar üzrə hərəkətini on-layn rejimində də müşahidə etmək olur. Zərurət yarandıqı təqdirdə isə sistem ərizəçilərə sorğu göndərmək iqtidarındadır.

Əməkdaşın ezamiyyətə getməsi də sənəd dövriyyəsinin iş rejimini pozmur. Çünki, əməkdaşın öz iş yerindən uzaqda olması, onun öz vəzifə borcunun yerinə yetirilməsi yönündə maneə deyildir. Bunun üçün yalnız qlobal şəbəkəyə qoşulmaq və identifikasiyadan keçmək kifayət edir. Şəbəkəyə qoşulduqdan sonra isə lazım olan bütün əməliyyatları yerinə yetirmək mümkün olur. Bütün bunlar isə “mobil iş yeri” imkanını təmin edir Sistem Kadrların İdarəedilməsi Bloku vasitəsilə əməkdaşın ezamiyyətdə olduğunu müyyən edərək avtomatik surətdə ona aid olan tapşırıqları müvafiq instruksiyaya uyğun olaraq digər əməkdaşlara yönəldir. Maliyyə bloku isə vahid bazadan hər bir əməkdaş haqqında mövcud olan əməlləri təhlil edərək maliyyə ödənişlərində avtomatik dəyişikliklər aparır. Sistemə giriş və bütün əməliyyatlar elektron imza kartı vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, məhz İqtisadi İnkişaf Nazirliyində elektron imzanın

tam imkanlı lokal sertifikasiya mərkəzi yaradılmışdır və müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmaqdadır.

Elektron İdarəetmə Sisteminin operativ və etibarlı işini təmin etmək üçün xüsusi Data Mərkəzi yaradılmışdır. Bu Mərkəz günün 24 saati boyunca həm elektron biometrik nəzarət sistemlərinin, həm də avtomatlaşdırılmış mühafizənin nəzarəti altındadır. Mərkəz kənardan istənilən informasiya müdaxiləsinin qarşısını alan xüsusi metal qəfəslə örtülmüş, online rezerv sistemində çalışan presizion kondisionerlə təmin olunmuş, yanğın əleyhinə FM200 qazı ilə təhciz olunmuşdur. Yüksək sürətə nail olmaq üçün mərkəzlə nazirliyin mərtəbələri arasında optik əlaqə qurulmuşdur. Bu rəqəmsal mərkəz beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq yaradılmışdır. Belə standartlar sistemin fasiləsiz işləməsinə, məlumatların itməməsini və imtinaya davamlılığını da nəzərdə tutur. Hazırda nazirliyin bütün regional bölmələri ilə bu mərkəz arasında optik əlaqənin qurulması və elektron idarəetmə sisteminin nazirliyin bütün bölmələrini online olaraq əhatə etməsi həyata keçirilir.

Bütün bu sistemin tətbiqində əsas hədəf Azərbaycanın inkişafı və iqtisadiyyatımızın daha da səmərəli və çevik idarə olunmasıdır. Yüksək sürətlə inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı bu cür səmərəli elektron idarəetmə sistemlərini tətbiqini şərtləndirir.

Məlumatların bir mərkəzdə cəmləşdirilməsini, vergi qeydiyyatı da daxil olmaqla, bütün inzibati qeydiyyatların tamamilə sinxronlaşdırılmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" sərəncamına uyğun olaraq "bir pəncərə" sistemi yaradılmışdır.

2007-ci ildən etibarən "Bir pəncərə" vasitəsilə kommersiya qurumlarının dövlət qeydiyyatı istifadəyə verilmişdir. Kommersiya qurumlarının dövlət qeydiyyatının müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə hazırlanmış proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilməsi nəticəsində qeydiyyat müddəti 20 dəfə azalaraq 3 gün olmuşdur. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında kommersiya hüquqi şəxslərin qeydiyyat prosedurlarının (biznesə başlama) sayı 13-dən 5-dək azaldılmışdır. Eyni zamanda təqdim olunan kağız formatlı sənədlərin sayı dəfələrlə azaldılmışdır. "Bir pəncərə" sisteminin tətbiqində müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən aparılan çoxpilləli qeydiyyat prosesində 500-dən artıq dövlət qulluqçusu iştirak edirdisə, hal-hazırda bu iş cəmi 85 əməkdaş tərəfindən yerinə yetirilir. Qeydiyyatın "bir pəncərə" prinsipi üzrə aparılması sahibkarlıq sektoruna marağın güclənməsinə və biznesin inkişafına təkan vermişdir. Digər tərəfdən, "bir pəncərə" sisteminin tətbiqi investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmış, sahibkarların dövlət qurumlarından asılılığını azaltmış, uzunmüddətli qeydiyyat prosedurları ləğv olunmuş və sadələşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, "bir pəncərə" sistemi 1970-ci ildən başlayaraq İBM şirkəti tərəfindən hazırlanmış və tətbiq edilməyə başlanmışdır. Birləşmiş Ştatlarda bu sistemin yaradılması tarixi 1970-1997-ci illərə əhatə edir. İBM-in hazırladığı sistemə uyğun olaraq qeydiyyatla bağlı bütün informasiyalar MARK İV fayl sistemində toplanmağa başlanmışdır. 1990-cı ilədək isə bu göstəricilər mərkəzləşdirilmiş sistemdə cəmləşdirilmişdir. ABŞ-da 1990-cı ildən sonra müəssisələrin sayının artması regional "bir pəncərə" sistemlərinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. 1998-ci ildə isə "bir pəncərə" sistemində qeydiyyat proseduralarını daha da sadələşdirmək məqsədilə HP şirkəti ORACLE fayllarının tətbiqinə başladı. 1998-ci ildə keçid ölkələrində ilk dəfə Macarıstanda bu sisteminin tətbiqinə başlandı. Dünya Bankının tədqiqatlarına

görə qonşu Gürcüstanda həmin sistem biznesin inkişafına, xüsusən də yeni biznes subyektlərinin yaradılmasına pozitiv təsir göstərmişdir.

Əslində, bu sistemin tətbiqi artıq mürəkkəb hesab edilmir. ABŞ-da Mərkəzi Qeydiyyat Şöbəsi məhz bir pəncərə sisteminə nəzarət edir. Bu zaman Mərkəzi Statistika İdarəsi, Vergilər İdarəsi və başqa müvafiq qurumlar informasiyaların həm yoxlanması, həm də sözügedən şöbəyə göndərilməsi ilə məşğuldurlar. Sadə dillə izah etsək; şöbəyə təqdim edilən məlumat elektron olaraq statistika və vergilər idarələri tərəfindən yoxlanılır və təsdiq edilir. Şöbə elektron təsdiqləri aldıqdan sonra elektron qeydiyyatla bağlı qərar verir və bu zaman qeydiyyat nömrəsi və başqa məlumatlar müraciət edən biznes strukturuna göndərilir və bununla da həmin təşkilatın qeydiyyatı tamamlanır. Həmin kodu isə biznes strukturu gələcək hesablaşmalarda və ya yazışmalarda istifadə edir. Avropa Birliyi ölkələrində biznes strukturları “qeydiyyat adı və parolla” təmin olunurlar və bu həmin müəssisələrə özləri ilə bağlı məlumatları elektron yeniləşdirməyə imkan verir. Bu qayda artıq, demək olar, bir pəncərəni tətbiq edən bütün ölkələrdə istifadə edilir.

Azərbaycanda “Bir pəncərə” sisteminin ardından 1 mart 2010 –cu il tarixində Vergi Nazirliyinin elektron ünvanında “Onlayn kargüzarlıq” sistemi yaradılmışdır. “Onlayn kargüzarlıq” sistemi vətəndaşlar və vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında elektron sənəd mübadiləsinə imkan verən sistemdir. “Onlayn kargüzarlıq” Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) vasitəsilə Vergilər Nazirliyinin daxili kargüzarlıq sisteminə inteqrasiya olunmuşdur. Ona görə də istifadəçilər göndərdikləri sənədin vergi orqanı daxilində hərəkətini onlayn rejimdə izləyə və icraçının telefonunu öyrənərək onunla birbaşa telefon əlaqəsi yarada bilər. Bu sistem üzərindən vergi orqanına göndərilən bütün müraciətlər rəsmi sənəd statusu alacaqdır. Xidmətdən vergi ödəyiciləri öz aralarındakı yazışmalar üçün də istifadə edə bilərlər.

Sistem daxilində hər bir istifadəçi üçün “fərdi elektron qutu” ayrılmışdır. Vergi orqanından istifadəçilərə ünvanlanan məktublar və cavablar həmin qutuya toplanacaq və bu məktublarla İnternet vasitəsilə hər yerdən tanış olmaq mümkün olacaqdır.

Fərdi elektron qutu vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında elektron sənəd mübadiləsinin effektivliyini artırır və ənənəvi üsulla kağız daşıyıcılarında sənədlərin göndərilməsi ilə müqayisədə vaxt və resurs itkilərinin qarşısını almış olur.

Elektron sənəd dövriyyəsinin bütün dünyada böyük vüsətlə tətbiq olunduğu bir şəraitdə Azərbaycanda da bu iş böyük diqqət yetirilir. Belə ki, hələ 2004-cü ilin mart ayında “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu⁵ qəbul olunmuşdur. Bu Qanun elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Daha sonra 4 sentyabr 2012-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “İdarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi sistemi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Fərman imzalanmışdır⁶. Bu Əsasnamə idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin yaradılması, idarə olunması və bu sistemdən istifadə qaydalarını müəyyən edir.

Hazırda müasir tələblərə cavab verən və ingilis dilli ədəbiyyatlarda EDMS (Electronic Document Management Systems) kimi ifadə edilən, elektron sənədlərin idarə olunması sistemləri mövcuddur. Həmin proqram vasitələri funksional və texniki imkanları ilə biri-birindən fərqlənirlər. Səmərəli saxlama və axtarış imkanlarına malik sistemlər – *elektron arxivlər*, sənədlərin hərəkətini (marşrutu) təmin edən sistemlər isə

⁵ <http://www.gov.az/qanunlar.php>

⁶ <http://president.az/articles/5664>

Workflow sistemlər adlanır. Bəzi sistemlər isə hər iki imkana malikdir. E-dövlət çərçivəsində əhaliyə və biznesə dövlət xidməti, vətəndaşların müraciətlərinin emalında bu sistemlərin tətbiqi onların sosial aspektlərindəndir.

Hal-hazırda elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin (ESDS) yaradılması və tətbiqi sahəsində bir çox problemlər mövcuddur. ESDS-nin əksəriyyəti korporativ (qapalı) xarakter daşıdığından istifadəçilərin sayı, girişə məhdudiyyətlər mövcuddur. Mahiyyət etibarilə dövlət də eyni qaydalar üzrə idarə olunan və eyni alətlərdən istifadə edən daha böyük korporasiyadır. ESDS-də dövr edən və saxlanılan korporativ informasiyanın həcmninin dəfələrlə artması “bu günün xarakterik əlaməti”dir. IDC-nin hesabatına görə emal olunan və saxlanılan korporativ informasiyanın həcmi ildə 70% artır, 3 min əməkdaşı olan müəssisə tərəfindən hər gün e-poçt vasitəsilə terabaytlarla informasiya ötürülür. E-hökumətdə sənəd dövriyyəsi sisteminin miqyası daha genişdir. Burada nazirliklərin, idarə və təşkilatların, özəl sektorun korporativ informasiya sistemlərindən daxil olmuş çox böyük sayda və həcmdə sənədlər dövr edir və emal olunur. Sənədlərin axını həm mənbələrinə görə, həm də təqdim olunma formasına görə müxtəlifdir. Korporativ mühitdən fərqli olaraq e-hökumət açıq və şəffaf bir mühitdir, burada istifadəçilərin sayı qeyri-məhdudur, istifadəçilər üçün xidmətlər, dövlət sənədlərinə giriş məkan və zamandan asılı olmayaraq interaktiv rejimdə aparılır. Belə bir mühitdə daha səmərəli elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması əsas məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, sənəd dövriyyəsi sistemi hüquqi cəhətdən tənzimlənəlməlidir. İdarələrdə, müəssisələrdə, təşkilatlarda sənədlərlə işin aparılması qaydaları qanunlara, qərarlara, dövlət standartlarına, kargüzərliyə dair təlimatlara və digər normativ-hüquqi aktlara cavab verməlidir.

ESDS yaradılarkən normativ-hüquqi aktlarla yanaşı, ESDS-lərin sertifikatlaşdırılması e-sənədlərin idarə olunması, saxlanması və axtarışı üçün standartların olması və onlara riayət edilməsi vacibdir. Bu, təşkilatlara dövlətin qanun və qaydaları çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Təşkilatlar qarşıya qoyduqları məsələlərin həlli üçün ESDS-i reklamlara əsasən deyil, sistemin funksional imkanlarını adekvat qiymətləndirməyə imkan verən standartlara uyğunluğu əsasında seçməlidirlər. Buna görə də ESDS-lərə olan tələblər dəqiq müəyyən olunmalı və standartlaşdırılmalıdır.

E-dövlət mühitində dövr edən elektron sənədlərin əksəriyyəti mətn tipli olduğundan bu işdə müəyyən edilmiş problemlərlə bağlı mətn tipli sənədlərin məzmununa görə avtomatik təsnifatı və intellektual axtarışı, eyni zamanda sənədlərin dövriyyəsinin insan faktoru olmadan sistem tərəfindən avtomatik yerinə yetirilməsi və elektron sənədlərin həyat tsiklinin idarə olunması üçün metod və alqoritmlərin işlənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu metod və alqoritmlər həm yeni layihələndirilən, həm də mövcud sistemlərə tətbiq oluna bilər.

Azərbaycanda da dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən son dövrlərdə elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqinə dair müvafiq işlər aparılır. Bu başlanğıc nöqtədə dövlət orqanları tərəfindən alınan ESDS-lərə olan tələblər milli kargüzarlığın inkişaf istiqamətləri üzrə müəyyənləşdirilməlidir və bu sistemlərin sertifikatlaşdırılması məsələləri həll olunmalıdır. Bu sahədə mövcud dünya təcrübəsindən (ABŞ, Avropa Birliyi, Ukrayna və s.) istifadə etmək məqsədəuyğundur. Beynəlxalq və milli standartları ciddi araşdırmaqla və uyğun olan standartları seçmək, müəyyən dəyişikliklərlə milliləşdirmək mümkündür. Lakin beynəlxalq standartların daha uğurla tətbiq olunması üçün onların tam uyğun tərcüməsini həyata keçirmək, terminoloji uyğunluğu təmin etmək lazımdır. Bu standartların araşdırılması və tətbiqi

zamanı yüksək ixtisaslı milli mütəxəssislərin olması da olduqca vacib məsələlərdəndir. Təvsiyə olunan məqamlardan biri də yerli mütəxəssislərin ISO-nun yuxarıda adları çəkilən texniki komitələrində ölkəmizi təmsil etmələri və bu standartların mətnlərinin hazırlanmasında ekspert kimi iştirak etmələridir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında idarəetmə formasından asılı olmayaraq yeni elektron sənəd mübadiləsindən istifadə etməklə bütün sahələr üzrə sənədləşməni təşkil edən, sənədlərlə işləmək səriştəsi olan nəzəri və təcrübəvi biliklərə sahib olan mütəxəssis kadrlara böyük tələbat vardır.

Bu problemin qismən həlli məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında bakalavr, rəhbər kadrların ixtisasının artırılması və 2-ci ali təhsil pillələrində əyani və qiyabi şöbələrdə “İdarəetmə strukturlarında sənədlərlə iş” fənni tədris olunur. Tədris planına uyğun olaraq fənnin proqramı hazırlanmış və nəşr edilmişdir. Proqramda ən vacib elektron sənədlərin hazırlanması, qeydiyyatı, dövriyyəsi, saxlanması və istifadə qaydalarının öyrədilməsi nəzərdə tutulur.

MÖVZU 10. AZƏRBAYCANDA ELEKTRON HÖKUMƏT QURUCULUĞUNUN ÇAĞDAŞ DURUMU VƏ BU SAHƏDƏ MÖVCUD OLAN PROBLEMLƏR

Azərbaycan e–hökumət layihəsinə yeni başlayan ölkə sayılır. Buna görə bu sahədə olan dünya təcrübəsinin öyrənilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi hal–hazırda elektron hökumət quruculuğuna başlayan yeni başlayan ölkələr əsasən üç inkişaf modelindən istifadə edirlər:

- Kontinental Avropa modeli (Qərbi, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri);
- İngilis–Amerikan modeli (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya);
- Asiya modeli (Cənubi Koreya, Sinqapur).

Kontinental Avropa modelinin elektron hökuməti aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- Qanunların həyata keçirilməsini yüksəldən və effektivliyini artıran bölüşdürmə;
- Dövlətdə öz partnyorunu görməli olan vətəndaşa diqqət;
- Bütün Avropa informasiya sistemini idarəetməyə yönələn ciddi qanunvericilik;
- Dövlət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi.

İngilis – Amerikan modelində liderliyi ilə fərqlənən ABŞ–ın elektron hökumətinin veb–portalı (www.usa.gov) aşağıdakı üsullarla federal idarəetmə keyfiyyətini artırır: informasiya xidmətinin təqdimatının asanlaşdırılması; vətəndaşlar, müəssisələr, hökumət və federal işçilər üçün informasiya axtarış xidmətinin asanlaşdırılması, hökumət orqanlarının vətəndaşların müraciət və işlərinin həllərinin tezləşdirilməsi və s. “Elektron hökumətin” inkişafı üçün siyasi və sosial hüquq, resurs təminatı, kənardan yüksək rütbəli məmurlardan köməklik, strateji planlaşdırma və əməkdaşlıq qurulmuşdur. Hazırlanmış strategiyaya uyğun olaraq əsas məsələ oxşar

funksiyaları yerinə yetirən müxtəlif qurumlardakı xidmətlərin vətəndaşların rahatlığı üçün ixtisar edilməsidir. ABŞ–da əsas ideya vətəndaş və məmur asılılığını tamamilə aradan götürmək informasiya “magistralı” yaratmaqdır. ABŞ elektron hökumətinin əsas şüarı da “Daha çox aşkarlıq, şəffaflıq və vətəndaş qarşısında cavabdehlik”dir.

Kanadanın hökumət portalı (www.canada.gc.ca) “Kanadanın dövlət orqanı” adlanır. Bu sayt bütün Kanada vətəndaşlarının, demək olar ki, bütün mərkəzləşmiş xidmət və proqramlara istənilən vaxtda və istədiyi məkandan girişini təmin edir. İlk dəfə Kanada 1994–cü ildə dövlət strukturlarının informasiya açıqlılığına şərait yaratdı. Kanadalılar inkişaf modelini 3 hissəyə bölərək ümumi 5 ilə öz e–hökumətlərini qurmuşlar.

Böyük Britaniya elektron hökumət “Elektron vətəndaş, elektron biznes, elektron idarəetmə” şüarı altında qurulmuşdur (www.gov.uk). Burada əsas strategiya vətəndaş və biznes tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən sistemin qurulmasıdır. Burada İnternet sistemin yenidən qurulmasına kömək edən əsas vasitələrdən biri kimi seçilmişdir. Müxtəlif İnternet resursları bir portalda birləşdirilmişdir. 4000 alternativ idarəetmə saytıdan islahat nəticəsində 1000–i bağlanmışdır. Hökumət elektron xidmətlərdən istifadəni artırmaq üçün vətəndaşlara 10 funt, müəssisələr isə 150 funt güzəşt edir. Böyük Britaniya əsasən xidmətlərini İnternet üzərindən qurmaqla böyük miqdarda vəsaitə qənaət etmiş olur. Ölkənin portalında maraqlı elektron petisiya xidməti mövcuddur. Bu xidmət vasitəsi vətəndaşlar hər hansı məsələ ilə bağlı qanun üçün müəyyən miqdarda səs toplaya və hazırladıqları qanunları parlamentə baxılmaq üçün göndərə bilirlər.

Asiya modelini ilk tətbiq edən ölkə kimi Singapur hökumətinin rəsmi veb portalı (www.gov.sg) həyat fəaliyyəti ilə bağlı bütün sahələri birləşdirir, bura dövlət idarəetməsi, biznes, təhsil, elm, səhiyyə və hətta əyləncə sektoru da daxildir.

Programın icrasına hökumət təxminən ilə 500 mln. dollar sərf edir. Bu yaxınlarda elektron sənəd dövriyyəsi 100%-lik həddə çatmışdır, kağız üzərində yalnız ən vacib sənədləşmələr aparılır. Portal bir-biri ilə əlaqəli 4 bölməni birləşdirir: “Hökumət”, “Rezident əhali”(daimi sakinlər), “Biznes” və “Qeyri-rezidentlər”. Bütün sektorlar üzrə real vaxt rejimində böyük miqdarda informasiya xidməti və interaktiv əlaqə təklif olunur. Bütün bu xidmətlərdən yararlanmaq üçün ilk öncə qeydiyyatdan keçmək lazımdır (login, parol, istifadəçi şifrəsi).

Sinqapurda elektron hökumətin inkişafının 5 əsas strategiyası tərtib olunmuşdur:

- Dövləti rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə yenidən qurmaq;
- İntegrasiya edilmiş e-xidmətlər göstərmək;
- Vətəndaşların e-hüquqları üçün cavabdeh olmaq;
- İKT-ni yeni imkanların inkişafı üçün istifadə etmək;
- İKT vasitəsilə innovator (yenilikçi) olmaq.

Cənubi Koreyanın “Elektron hökumət” portalı (www.korea.go.kr) 2012-ci il üçün Elektron Hökumət sektoru üzrə lider ölkə seçilmişdir. O bu yerə iPhone və Android sistemləri üçün çoxlu sayda mobil programların və bütün ölkəni 3G İnterneti ilə əhatə etdiyinə görə qazanmışdır. Dünya rekordu olaraq bütün xidmətlərin 87%-ni bir portalda toplanılıb. Hər bir vətəndaş portalı öz istəyinə uyğun olaraq düzəldə və mobil programlar vasitəsilə çıxışı təmin edə bilər. Maraqlıdır ki, bütünlüklə sistemi online elektron öyrənmək və online-əmək birja əməliyyatı da portala daxil edilib. Azərbaycan öz e-hökumət modelini cədvəl 2.1-də göstərilən e-hökumət modellərinin istiqamətlərinin formalarının tətbiqi ilə daha yaxşı inkişaf edə bilər. Göstərilənlər Azərbaycanın e-hökumətinə düzgün integrasiya olunsaydı cəmiyyətinin və vətəndaşların

həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, elektron hökumətin əhəmiyyətinin yüksəldilməsi, Azərbaycan İKT bazarının inkişafı, İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan iqtisadiyyata keçid, regionlarda informasiyalaşma fərqinin aradan götürülməsi, informasiya təhlükəsizliyi təmin edilmiş olar.

Baxdığımız ölkələrin e-hökumət modellərinin əsas xüsusiyyətlərini sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Təbii ki, ölkəmizdə “elektron hökumət”in formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010–2012–ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)” təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamla, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində

bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011–ci il tarixli Fərmanı və digər normativ–hüquqi aktlarla fəaliyyət üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Ölkəmizdə bu istiqamət üzrə görülən işlər çərçivəsində “E–hökumət” portalının yeni versiyası istifadəyə verilmiş və dövlət orqanlarının “E–hökumət” portalına qoşulması prosesi uğurla davam etdirilir. Bütün dövlət qurumları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları bu prosesə qoşularaq daha geniş şəkildə “e–xidmət”ləri göstərməyə başlayıblar. Hazırda “elektron hökumət” portalına 40–dan çox dövlət təşkilatı informasiya sistemlərinə qoşulmuşdur. Bunlara Ədliyyə Nazirliyini, Daxili İşlər Nazirliyini, Təhsil Nazirliyini, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyini, Vergilər Nazirliyini, Səhiyyə Nazirliyini, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyini, Dövlət İmtahan Mərkəzini, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunu və digər strukturları aid etmək olar. Bu qurumların 450–yə yaxın artıq elektron xidmətinin portal vasitəsilə həyata keçirilməsi təmin olunmuşdur.

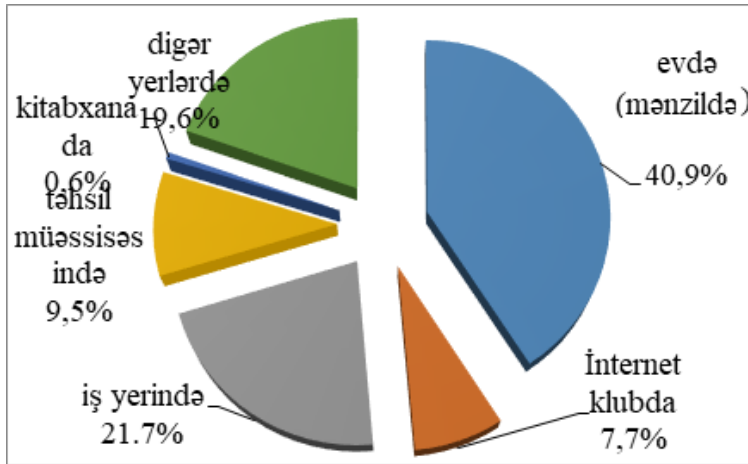
Son 10 ildə ölkəmizin bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə etməsi ilə əlaqədar, BMT–nin elektron hökumət üzrə son hesabatında Azərbaycan 28 pillə irəliləyərək 193 ölkə arasında hazırda 68–ci yerdə qərarlaşıb. Azərbaycan peykinin orbitə çıxarılması isə 10 ilin nailiyyətləri arasında xüsusi yer tutduğunu da qeyd etməliyik. Təbii ki, inkişaf üçün müəyyən addımları atılsa da, yenə də iş prosesini gücləndirmək və əhaliyə keyfiyyətli iş təklif etmək üçün beynəlxalq təcrübədən maksimum dərəcədə yararlanmalıyıq. Bütün görülən işlərə təkan vermək məqsədilə, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1 may 2014–cü il tarixində qəbul etmiş № 118 sayılı qərarına əsasən “Elektron hökumət” portalına qoşulmalı olan informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının Siyahısının və “İnformasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının, elektron xidmətlərin “Elektron hökumət” portalına qoşulması üçün Texniki Tələblər”in təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu qərara əsasən “Elektron hökumət portalına qoşulmalı olan informasiya sistemlərinin və

ehtiyatlarının Siyahısı”, “İnformasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının, elektron xidmətlərin “Elektron hökumət” portalına qoşulması üçün Texniki Tələblər” təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda, Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və digər dövlət qurumlarının siyahıda nəzərdə tutulan informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının “Elektron hökumət” portalına qoşulması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməsi ilə bağlı göstəriş verilmişdir.

Elektron xidmətlər göstərilməsi sahəsində uğurlu addımlardan biri kimi ölkədə rabitə və kommunal xidmətlər üzrə İnternet vasitəsilə aparılan qeyri-nəğd ödənişlərin sayının artması ilə əlaqədar Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzi Golden Pay şirkəti ilə birlikdə ölkəmizdə yeni layihə olan –“Elektron pul kisəsi” layihəsini qeyd etmək lazımdır.

Ölkəmizdə elektron hökumət quruculuğu sahəsində bir çox əhəmiyyətli işlərin görülməsinə və uğurların qazanılmasına baxmayaraq etiraf etmək lazımdır ki, bu işlərin görülməsi gedişində bir çox problemlər və elektron hökumətin inkişafına mane olan amillər vardır. Bu sahədə mövcud olan problemlərin bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. İnternetə kütləvi çıxışın təmin edilməməsi. Avropa Birliyi və ABŞ sakinləri əsasən ev kompüterləri vasitəsilə İnternetə çıxışı varsa, aşağıdakı şəkildən görüldüyü kimi Azərbaycanda yalnız 40,9% ev kompüterləri vasitəsilə daxil olurlar, digər hissəsi məktəblər, İnternet kafe, iş yerləri istifadə edir. Buna görə də, vətəndaşların e-hökumət portallarına rahat çıxışının təmin edilməsində bu fakt nəzərə alınmalıdır.

İstifadəçilərin İnternetdən istifadə yerlərinə görə bölgüsü

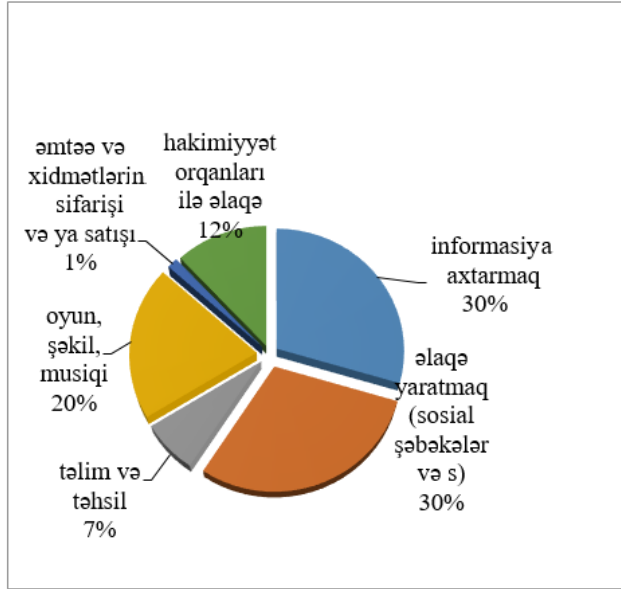
2. **Məhdud maliyyələşmə.** Bir çox ölkələrdə bu layihənin maliyyələşməsi bütün infrastrukturun yeniləşməsini tələb etdiyindən çox maliyyələşmə tələb olunur, buna görə də uyğun və sərfəli yol tapılmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə Rumıniya hökumətinin təcrübəsindən faydalanmaq yaxşı olardı. Burada hökumət orqanları kiçik və orta bizneslə İnternet vasitəsilə əlaqə qurur və ən yaxşı variant elektron satınalma və tenderlər sayılırlar. Bu sistemdəm istifadə nəticəsində 50%-ə qədər vəsaitə qənaət edilmişdir.

3. **Siyasi iradə və bürokratik əngəllər.** Elektron hökumətin qurulması üçün əsas şərt kompüterlərin alınması və veb saytlarının qurulması deyildir. Bu yalnız əməliyyatları avtomatlaşdırmağa və “kağız dünyasından” çıxmağa kömək edəcək. Elektron idarəetmədə daha çox hökumətin transformasiya olunmasıdır: o planlaşdırma, siyasi iradə və lazımlı resursların formalaşmasını tələb edir. Öz-özülüyündə nə yeni texnologiyaların alınması, nə çətin proseslərin

avtomatlaşdırılması dövlət idarəçiliyini inkişaf etdirə və ya dövlət idarəçiliyində iştirak səviyyəsini artırma bilməz. E–hökumət layihəsi yalnız dövlət məmurlarının iştirakı ilə həyata keçirilə bilər. Yalnız bu halda maliyyə resursları, müvafiq qanunvericiliyin qəbul edilməsi təmin edilir. Texnoloji inqilab qısa müddətdə köhnə fikrli idarəedicilərdən imtina olunmasını tələb edir. Hər bir məmur bu sistemin özü və dövləti üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu anlamalı və gələcək inkişaf naminə bir çox köhnəyönlü fikirlərinə əl çəkərək dövlətin elektronlaşdırılma prosesinə kömək etməlidirlər.

4. **İnzibati informasiya sistemlərinin keyfiyyəti.** Dövlət orqanları ilə cəmiyyətin qarşılıqlı virtual əlaqəsi əlbəttə müxtəlif icra hakimiyyəti orqanlarının informasiya sistemlərinin keyfiyyəti, tamlığı və bütövlüyündən asılıdır. Sistemlərin əlaqəsi, informasiya resursları üçün ümumi standartların qəbulu, üfüqi səviyyədə informasiya mübadiləsi üçün imkanların təmin edilməsi, dövlət informasiya ehtiyatlarında sadə axtarış e–hökumətin inkişafında mühüm məsələlərdəndir.

5. **İnternetdən istifadə üçün əlavə motivasiya.** Estoniyada Dünya Bankı tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hətta inkişaf etmiş İnternetə çıxış sisteminin olması belə vətəndaşların hökumət orqanlarına geniş müraciətinə zəmanət vermir. Buna görə bu sistemdən istifadə üçün hər hansı motivasiya tədbirləri yaratmaq olar. Məsələn, vergiləri daima online ödəyən ödəyicilərə müəyyən faiz güzəşt edilə bilər. Aşağıdakı şəkildən də görüldüyü kimi əhəlinin elektron vasitələrlə hökumət orqanlarına müraciət və xidmətlərdən istifadə yalnız 12 faiz təşkil edir ki, bu da təbii ki, çox azdır.

İstifadəçilərin İnternetdən istifadə məqsədlərinə görə bölgüsü

6. **Bələdiyyə problemi.** “E-hökumət” portalı idarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Dövlət orqanlarının çoxu artıq “E-hökumət portalına” inteqrasiya olunsalar da bələdiyyələrdən hələ təəssüflər olsun ki, heç bir yenilik yoxdur. Bələdiyyələr xüsusi hallar nəzərdə tutulmayıbsa, bələdiyyələrin fəaliyyəti haqqında tam məlumatları, bələdiyyə üzvləri tərəfindən 6 ayda bir dəfədən az olmayaraq seçicilərinə hesabatlar verilməsini, bütün iclasların protokollarının saytda yerləşdirilməsini təmin etməlidirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq hələ də bələdiyyələrin elektronlaşması arzu olunan səviyyədə deyildir. Yalnız bələdiyyələrin elektronlaşması və yolu ilə onlar vətəndaşa və digər qurumlara

İnternet vasitəsilə böyük miqyasda keyfiyyətli xidmət göstərilməsini, qurum daxilində işçilərin kompüter şəbəkələri ilə öz aralarında fəaliyyətlərinin qurulmasını, həmçinin, qurumdan kənar lazımi təşkilatlarla informasiya mübadiləsi fəaliyyətlərini təmin edə bilərlər. Bələdiyyələrin portala keçidin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ərazidə yaşayan vətəndaşı maraqlandıran informasiya, yaxud müraciətinə cavab bələdiyyə tərəfindən bələdiyyənin saytında yerləşdirilmiş olsun. Bu zaman bələdiyyəyə müraciət etməyə ehtiyac qalmır, hər kəs özünə lazım olan informasiyasını portaldan operativ olaraq əldə edə bilər. Burada həm vətəndaş, həm də bələdiyyə tərəfindən zaman itkisinə yol verilmir, növbələrdə durmağa ehtiyac qalmır, vətəndaş bürokratiya ilə qarşılaşmır, operativlik təmin olunur. Bələdiyyələrdə vətəndaşlar bürokratiya ilə qarşılaşmamalıdır, bütün görülən işlər şəffaf olmalıdır. Bələdiyyələrin portala inteqrasiyasından əvvəl bələdiyyələrin özünün elektronlaşması təmin edilməli sonra isə bu sistemin inteqrasiyası təmin edilməlidir. Bələdiyyələrin elektronlaşması proqramı 3 mərhələdə gerçəkləşdirilməlidir: 1) bələdiyyələrin tam kompüterləşdirilməsi, İnternet saytlarının yaradılması, yerli özünüidarəetmədə maliyyə–büdcə kompüter proqramlarının tətbiqi olunması; 2) bələdiyyələrdə elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi olunması və ön ofisin elektronlaşdırılması; 3) kommunal xidmətlərin elektronlaşdırılması.

7. E–hökumətin təhlükəsizliyi. “E–hökumət” portalında vətəndaş qeydiyyatdan keçərkən vətəndaşın sənədlərlə identifikasiya olunması tədqiqə layiq hərəkət olsa da iş bununla bitmir. İnternet informasiya təhlükəsizliyi ilə vətəndaşın məlumatları portaldan qeydiyyatdan sonra da təmin olunmalıdır. Çünki gələcəkdə e–hökumət portalında vətəndaşları məlumatları və əməliyyatları daha geniş təsvir olunacaq və bu tip məlumatlara digər bir şəxsin kiber hücum nəticəsində malik olması

həmin vətəndaşı və ya müəssisəni təmamilə müflis edə bilər. E–problemlər təhlükəsizliyin 2 istiqamətdə pozulmasından yaranır:

–Daxildən sistemin dağıdılması (bu sistemə sistemə daxildən girişi olan insanlar tərəfindən edilə bilər);

–Xarici təhlükə (bu sistemə xaricdən müdaxilə edilməsidir ki, əsasən kibercinayətkarlar tərəfindən həyata keçirilir).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizliyin pozulması həmçinin, təbii amillər nəticəsində də baş verə bilər. Məsələn, sistemə girişin dayandırılması maqnit dalğasının yaranması nəticəsində baş verə bilər.

“E–hökumət” təhlükəsizliyin daha güclü qorunması baxımında vətəndaşın istəyi ilə “sahibin səs dalğası” texnologiyasından istifadə edilməsi məsləhətdir. Çünki səs dalğası insanın əl izləri və göz qişası strukturu kimi idendifkdir. Əl izini kompüter vasitəsilə göndərməyin çətin, göz qişası strukturunun skaner aparatının isə çox bahalı olmasını nəzərə alaraq “sahibin səs dalğası” texnologiyası digərləri ilə müqayisədə daha səmərəlidir və demək olar ki, hər bir kompüter insanın səs dalğa nümunəsini götürə bilər.

Digər təhlükəsizlik tədbiri viruslardan müdafiədir. Hal–hazırda gündə 10–15 yeni virus yaradılır və bu say artımı həndəsi silsilə ilə artır. Bu cəhətdən də, “E–hökumətin” təhlükəsizliyi üçün hər hansı bir güclü antivirus şirkəti ilə əməkdaşlıq müqaviləsini bağlanılmasına böyük ehtiyac vardır. Misal üçün qeyd edə ki, www.mail.ru elektron poçt saytı “Kaspersky Lab” antivirus şirkəti tərəfindən müdafiə olunur və bu istifadəçilərdə məmnunluq və güvənlik hissi yaradır.

8. Elektron hökumətlə bağlı digər problem bu sistemə cavabdeh olan şəxslərin hələ də elektron sistemi və ya İKT sistemini tam öyrənməməsidir. Buna görə də, Portalın istifadə edilməsinin və keyfiyyətlə idarə olunmasının artırılması üçün tədris mərkəzləri açılmalıdır. Tədris mərkəzləri həm Bakı, həm də rayonları əhatə etməli və bunlar vahid mərkəzdən idarə olunmalıdır. Burada həm elektron hökumət sektoru üzrə çalışan, həm də marağı olan hər bir fiziki və hüquqi şəxslər təhsil ala bilərdi. Belə bir layihənin yaxşı bir nümunəsi mövcuddur. Vergilər Nazirliyi öz əməkdaşlarının daim təkmilləşdirilməsi üçün Şamaxı rayonunda yüksək keyfiyyətli Tədris Mərkəzi inşa edib. Vergi orqanlarının əməkdaşları mütəmadi olaraq həmin Mərkəzin təkmilləşdirmə kurslarından keçirlər.

9. Qərbi dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da vətəndaşların informasiyadan yararlanmaq kimi konstitusion hüququnun reallaşmasına nəzarət edən xüsusi dövlət bir dövlət vəzifəsinin yaradılması yaxşı olardı. Məlumat üçün bildirək ki, ABŞ-da bu vəzifə “İnformasiya üzrə əsas nəzarətçi” (Chief information officer), Böyük Britaniyada “Elektron elçi” (e-envoy) adlanır.

AZƏRBAYCAN ELEKTRON HÖKUMƏT HAQQINDA BMT-NİN HESABATINDA

“2013–2015-ci illərdə elektron hökumətin inkişafı” adlı dövlət proqramı Azərbaycan Respublikasında e-hökumətin əsas istiqamətini müəyyən edir. Bu proqramda nəzər salınmalı amillərdən biri Azərbaycanda “E-hökumətin inkişaf indeksidir”. Dünyanın 191 ölkəsinin e-hökumət layihəsinə başlama səviyyəsi BMT-nin (Benchmarking E-government: A Global Perspective) İqtisadi və sosial inkişaf demartamenti göstərilir və hər il bu barədə hesabatlar (E-Government Readiness Report) dərc olunur, indeksləşdirmə aparılır.

Qiyətləndirmənin əsasını dövlət orqanlarının saytlarının veb–monitorinqi təşkil edir. Hər il dərc olunan hesabatlarda indekslər ölkələrin elektron inkişafı (E–Government Readiness) və elektron iştirakı (eParticipation) qiyətləndirilir. Elektron hökumətin inkişafına təsir edən 2 aspekt fərqləndirilir:

- *Potensial (Capacity)*. Bu əhali, biznes və İKT–nin e–hökumətə keçidinin inkişaf potensialının səviyyəsini müəyyən edir.
- *Hazırlıq (Willingness)*. Dövlət tərəfindən əhalinin bu barədə informasiya və biliklərlə təmin olunmasını göstərir.

Elektron hökumətin inkişaf reytingi özündə 3 komponentin inkişaf göstəricilərini təcəssüm etdirir: e–xidmətlərin inkişafı, İKT infrastrukturunun inkişafı və insan inkişaf potensialı.

E–xidmətlərin araşdırılması 4 qiyətləndirmə istiqaməti əsasında aparılır:

- ✓ Şəbəkədə ilkin informasiya iştirakı (emerging online presence);
- ✓ Şəbəkədə genişlənmiş informasiya iştirakı və e–xidmətlər (enhanced presence);
- ✓ Elektron qarşılıqlı əlaqə nəticəsində xidmət göstərilməsi (transactional presence);
- ✓ Dövlət orqanlarının öz aralarında və dövlətlə vətəndaş əlaqələrini göstərən e–xidmətlər (connected presence).
- ✓ Qiyətləndirmə suallara cavab əsasında tərtib edilir, hər “hə” cavabına görə 1, “yox” cavabına görə “o” xal verilir. İstisnaya yalnız e–xidmətlərin formalarının istifadəsinə əhatə edən suallar daxildir ki, bunlarda 10 ballıq sistem üzrə aparılır. 2012–ci ilin nəticələrinə görə BMT–nin hesabatlarında (E–Government Readiness Report) “Elektron hökumət”in inkişaf indeksi liderləri

sırasında ilk 5–likdə Cənubi Koreya, Hollandiya, Böyük Britaniya, Danimarka və ABŞ yer alıb. Qeyd etmək lazımdır ki, uğurlu siyasi inkişaf nəticəsində Azərbaycanın E–hökumətin inkişaf göstəricisi dünya üzrə orta göstəricini keçmişdir .

Azərbaycanın göstəricilərinin 2003–cü ildən başlayan dinamikasına əsasən aydın görmək olur ki, Azərbaycanın insan resursları üzrə inkişaf indeksi daima yüksək səviyyədə olub. Həmçinin, İKT ifrastrukturunda da əhəmiyyətli artım hiss olunur. 2016 –cı il hesabatına görə Azərbaycan E–hökumət İnkişaf İndeksində (E–Government Development Index (EGDI)) görə dünyanın 191 dövləti arasında 56–cı yerdədir. Məlumat üçün deyək ki, bu siyahıda birinci, ikinci və üçüncü yerlərdə uyğun olaraq Böyük Britaniya, Avstraliya və Cənubi Koreya dövlətləri yerləşirlər. Qonşu ölkələrimiz olan Rusiya və Türkiyə isə uyğun olaraq 35 və 68–ci yerdədirlər.

Azərbaycanda İKT və İnternet. Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları hər bir dövlətin, xalqın ümumi inkişaf səviyyəsindən, intellektual potensialından xəbər verən sosial, iqtisadi və mədəni yüksəlişini təmin edən mühüm göstəricilərdən birinə çevrilib. Hazırda informasiya və bilik bazarının formalaşmasına və inkişaf etdirilməsinə, cəmiyyətin informasiya–kommunikasiya infrastrukturunun yaradılmasına, İKT xidmətlərinin genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Rəqabətədavamlı strateji resurs kimi artıq dünyada bilik istehsal edən müəssisələr geniş yayılıb, bilik istehsalının bir neçə konsepsiyaları, məktəbləri, təlimləri mövcuddur. İnformasiya cəmiyyətinin bərqərar olduğu, insan resurslarının, elm və texnologiyanın iqtisadi inkişafda həlledici rol oynadığı müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının çox böyük sürətlə inkişaf edərək həyatın bütün sahələrinə sürətlə sirayət etməsi reallıqdır. Ölkədə elektron hökumətin qurulmasında İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inkişafı vacib amildir. “Azərbaycan 2020:

gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına görə 2020–ci ildə Azərbaycanda kosmik sənaye, yerüstü və simsiz rabitə şəbəkəsinin inkişafı, elektron hökumət və kibercinayətkarlıqla mübarizənin yüksək səviyyəyə çatacaq. Bütün bunların təbii–ekoloji və digər proseslərin monitorinqinin aparılması, təbii fəlakətlərə müdaxilənin effektivliyinin artması və bir sözlə, Azərbaycanda elmi tutumlu texnologiyaların inkişafı üçün zəmin yaradacaq.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində qarşıda duran prioritet vəzifələr:

- İnformasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi;
- İKT–nin inkişafı ilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması;
- Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT–nin tətbiqinin genişləndirilməsi ;
- Elektron xidmətlərin inkişaf etdirilməsi;
- Elektron Təhlükəsizlik üzrə Milli Mərkəzin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi;
- Cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə tələbatının dolğun ödənilməsi;
- Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi.

İKT–nin inkişafına görə konsepsiya vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılar təklif olunur:

1. İKT, informasiya və elm – texnoloji vasitələri istehsal edən müəssisələrinin inkişafı üçün vergi və gömrük dərəcələrində güzəştlər tətbiq etmək.
2. İKT bazarında müəssisələrin rəqabəti üçün eyni şəraitin yaradılması. Burada əsas problem bütün informasiya və telekomunikasiya sahəsində antimonopoliya siyasətinin yaradılmasıdır.

3. İKT-yə aid qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi. İnformasiya texnologiyaların inkişafını təmin etmək üçün biz keçən əsrin 90-cı illərin informasiya qanunlarından imtina edərək yeni qanunvericilik bazası yaratmalı və daima təkmilləşdirməliyik.

4. İKT texnologiyalarının öyrənilməsi üçün məktəblərdə “1 şagird 1 kompüter” layihəsini gerçəkləşdirməklə universitetlərimizdə də elektron vasitələrlə tədris keçməklə (kompüter, elektron lövhə, proyektor və s.) yanaşı öyrədilmə və öyrənilmə səviyyəsində də təkmilləşdirmə aparmaq lazımdır.

5. Yüksək rəqəbli informasiya vasitələrinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün bu sahəyə aid mütəxəssislərin hazırlanması.

Kompüterdən istifadə üzrə hər il ötən ilə nisbətən böyük faiz artımı olsa da hələ də bu istənilən səviyyədə deyil. İnternet istifadəçilərin sayında artımı nisbəti daha yaxşı səviyyədə saymaq olar. Son illər İKT sahəsinə qoyulan sərmayənin nəticəsinin isə yaxşı səviyyə olduğu İKT-nin inkişaf indeksindən görmək mümkündür. 2011-ci illə müqayisədə indeks 26% artmış və 7,52 indeks səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycan ən mühüm komponentlərindən biri olan elektron iştirak indeksi üzrə də xeyli irəliləyiş əldə edib. Respublikamızın qeyd olunan indeks üzrə mövqeyi Mərkəzi-Şərqi Avropa dövlətlərinin əksəriyyətindən xeyli yüksəkdir. Rumıniya, Slovakiya, Türkiyə, Bolqarıstan, Sloveniya, Belarus, Yunanıstan və digər ölkələr elektron iştirak indeksinə görə, respublikamızdan sonrakı yerlərdə qərarlaşıblar. İKT sektoru 2004–2013-cü illər üzrə hər üç ilədən bir təxminən təxminən 2 dəfə yüksəlmişdir. 2012-ci ildə isə sektorun artım tempi təxminən 18 faiz olmuşdur. Bu isə ümumdünya orta artım tempindən təxminən 2,5 dəfə yüksəkdir.

Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal İnformasiya texnologiyaları 2013” hesabatında Azərbaycan “Şəbəkələşmə hazırlığı indeksi”nə görə (Networked Readiness Index) əvvəlki mövqeyindən 5 pillə irəliləyərək dünyanın 144 ölkəsi arasında 56-cı yerə yüksəlmişdir. Hesabata əsasən, Azərbaycan İnternet istifadəçilərinin sayı göstəricisinə görə MDB və orta Asiya ölkələri arasında liderdir və eləcə də, 144 ölkə arasında “İKT–yə dəstəkdə hökumətin uğurları” indeksi üzrə 8-ci, “Hökumətin gələcək baxışlarında İKT–nin əhəmiyyətliliyi” indeksi üzrə 9-cu, İnternetin əlçatanlığı göstəricisinə görə isə 20-ci yerdə qərarlaşmışdır. BMT İnternetə çıxışı insan hüquqlarının bir növü kimi tanıyıb və buna görə də hökumət tərəfindən İnternetə çıxış təmin edilməlidir. Ümumi qəbul olunmuş standartlara görə, elektron hökumətin effektivliyinin şərtlərindən biri əhalinin 60%-nin genişzolaqlı İnternetlə təmin olunmasıdır. Lakin Azərbaycanda ADSL texnologiyası üzrə sürətli İnternet iri şəhərlərdə və bəzi rayon mərkəzlərində geniş yayılmışdır. Ölkənin bir çox kəndində genişzolaqlı İnternet, bəzi kəndlərində isə ümumiyyətlə telefon naqili yoxdur. Mobil İnternetin hesabına bu problem qismən həll oluna bilər. Lakin 3G texnologiyası hələ hər bir ərazidə rahat istifadə etmək mümkün deyil. İnternetlə bağlı problemlərdən biri qiymətdir. Azərbaycanda İnternetin qiyməti son illər azalmasına baxmayaraq hələdə yüksək olaraq qalır. Hazırda Bəzi hallarda provayderlərin təqdim etdiyi sürət ATS–lərin xətt imkanlarının məhdudluğundan irəli gəlir. Beləliklə, istər provayderlərin, istərsə də ATS–lərin infrastrukturunu böyük həcmdə yüksək sürətli İnternet xidmətlərinin göstərilməsi üçün texniki tələblərə cavab vermir. Genişzolaqlı İnternetə qoşulmanın dünya üzrə orta sürəti 7,6 Mb/s, Azərbaycan üzrə isə 1,7 Mb/s–dir. Bakı üzrə orta genişzolaqlı İnternet sürəti 2,6 Mb/s səviyyəsindədir. Bunun səbəblərindən biri qiymət olsa da İnternetin köhnə telefon xətləri vasitəsilə ötürülməsidir ki, bəzən İnternetin sürəti 2 dəfəyədək düşür. Bu üzəndən İnternetin ötürülməsinin telefon xətlərindən fiber–optik kabellər üzərinə ötürülməsi daha yaxşı olardı. Bunun üçün isə

ilk növbədə fiber-optik kabellərin quraşdırılması sürətləndirilməlidir. “Google inc.” şirkəti ABŞ-da dövrü olaraq bəzi şəhərləri pulsuz Wi-Fi –la təmin etdiyi kimi pilot layihə kimi Azərbaycanın bəzi regionlarda bu tip pulsuz Wi-Fi şəbəkə sahələri yaratmaq olar.

MÖVZU 11. ELEKTRON TİCARƏTİN ŞƏBƏKƏ İQTİSADİYYATINDA YERİ VƏ ROLU

ELEKTRON TİCARƏTİN VƏ ELEKTRON KOMMERSİYANIN ƏSAS ANLAYIŞLARI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

İnternet-texnologiyaların kütləvi istifadəsinə əsaslanan şəbəkə iqtisadiyyatının qurulması "elektron ticarət" terminin yaranmasına gətirib çıxardı. Elektron ticarət, şəbəkə iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli sektoru olaraq, iki alt sistemdən ibarətdir: elektron ticarət və İnternet - marketing.

Əvvəlcə elektron rəqəmsal iqtisadiyyat barəsində qısa məlumat verək.

E-hökumət

E-iqtisadiyyat

E-hökumət və dövlət xidmətlərinin avtomatlaşdırılması	İstehsal sahəsinin avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması
Elektron idarəetmə sisteminin dövlət idarəçiliyində tətbiqi	E-biznes və e-ticarət;
E-hüquq	E-marketing və bazar strukturlarının kommunikasiyası sisteminin avtomatlaşdırılması
E-demokratiya və e-seçkilər	E-banking və E-pul
Avtomatlaşdırılmış ekspert sistemləri	E-şəhər və onun sahələri (sosial və istehsal sferasının avtomatlaşdırılması)
	E-təhsil, e-səhiyyə, e-nəqliyyat;

Şəbəkə iqtisadiyyatı - iqtisadi sistemin hər hansı bir yerində olmaqla hər bir kompaniyanın və ya fərdin asanlıqla və minimal xərclərlə digər kompaniyalarla və fərdlərlə birgə iş, ticarət, ideya mübadiləsi (nou-hau) və s. aparmaq üçün əlaqəyə girməsinə imkan verən mühitdir. Bir sözlə şəbəkə iqtisadiyyatı elektron şəbəkələrinin köməyi ilə həyata keçirilən iqtisadiyyatdır. Şəbəkə iqtisadiyyatının əsasını şəbəkə təşkilatları təşkil edir.

1858-ci ildə Atlantik okeanın dibi ilə çəkilmiş teleqraf xətti şəbəkə iqtisadiyyatı anlayışını formalaşdırmağa başladı. Bu teleqraf xəttinin çəkilişindən sonra Avropa və Amerika arasında bilavasitə əlaqənin qurulması nəticəsində növbəti effektlər müşahidə olunurdu: Londonun və Nyu-Yorkun birjalərində keçirilən ticarətlər bilavasitə bir-birinə təsir etməyə başladı. Beləliklə, elektrik teleqrafı sayəsində, tarixdə ilk dəfə "şəbəkə iqtisadiyyatı" adlanan iqtisadi əlaqələrin ümumdünya sistemi formalaşmağa başladı. Şəbəkə iqtisadiyyatını aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$\text{Şəbəkə iqtisadiyyatı} = \text{ənənəvi iqtisadiyyat} + \\ \text{informasiya resursları və texnologiyaları}$$

Hazırda şəbəkə iqtisadiyyatı ilə iqtisadiyyatın elə sahələri əlaqələndirilir ki, həmin sahələrdə fəaliyyətin effektivliyi bilavasitə olaraq informasiya texnologiyalarının tətbiqindən asılıdır. Onlara elektron ticarət, elektron kommərsiya, elektron bankçılıq və başqaları aiddir.

Qloballaşan dünyada e-ticarətin əhəmiyyəti gündən-günə artır. Bu sahə xüsusi ilə qərb ölkələrində, Amerika və eləcə də Yaponiyada geniş vüsət almışdır. Elektron ticarət yeni bir ticarət istiqaməti olsa da müəyyən əsaslar və prinsiplər baxımından ənənəvi ticari metodlarla oxşar olmaqla yanaşı əksər hallarda eyni üsullardan istifadə

edir. Aydındır ki, e-ticarət yeni və ənənəvi ticarətə alternativ bir ticarət üsulu olmasa da, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı baxımından ortaya çıxan və ticarəti asanlaşdıran bir yenilikdir.

E-ticarətə müxtəlif təriflər vermək olar. Belə ki, bəzi yanaşmalara görə e-ticarət hər cür malın və xidmətin kompüter texnologiyası, elektron rabitə kanalları və müvafiq texnologiyalardan (smart kartlar, elektron fond transferi EFT, POS terminallar, faks, və s.) istifadə edilərək alınıb satılmasıdır. Başqa bir yanaşmaya görə isə e-ticarət, ödəmə prosesinin İnternet vasitəsilə həyata keçirildiyi alqı-satqılardır.

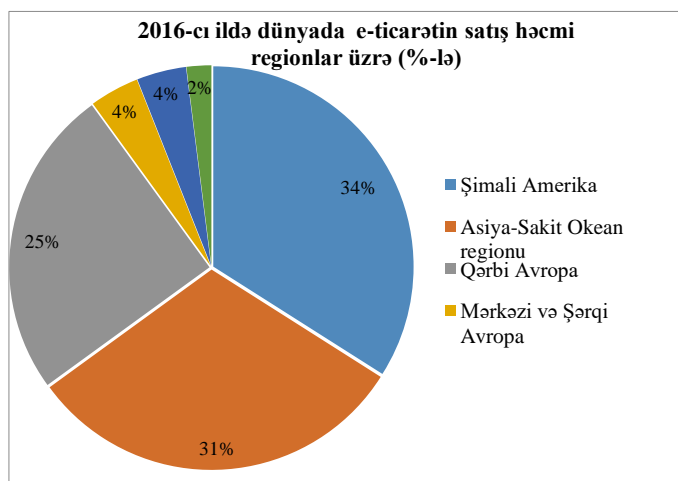
Bu gün «elektron kommertiya» ifadəsi altında ilk növbədə malların və xidmətlərin qlobal informasiya şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunması başa düşülür.

Yuxarıdakı təriflərdən görüldüyü kimi elektron ticarət və elektron kommertiya terminləri oxşar olsalar da onlar bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Elektron ticarət və elektron kommertiyanın bəzi fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edək. Elektron kommertiya elektron ticarətə nisbətə bu gün daha geniş ticarət münasibətləri mühitini əhatə edir. E-ticarət dedikdə elektron sənəd dövriyyəsiindən istifadə etməklə İnternet üzərindən reallaşdırılan alqı-satqısı başa düşülür. Elektron kommertiya dedikdə, məlumatların mübadiləsindən istifadə etməklə kommertiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sahibkarlıq fəaliyyəti başa düşülür. Məsələnin çətinliyi ondan ibarətdir ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid «elektron kommertiya» termini yoxdur. Bu ifadə altında ilk növbədə malların və xidmətlərin qlobal informasiya şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunması başa düşülür. Elektron kommertiyanın əsasında, məlumatların mübadiləsi üzrə elektron vasitələrinin tətbiq olunması ilə kommertiya əməliyyatlarının aparılmasının və istehsalat proseslərinin idarə edilməsinin yeni informasiya texnologiyaları durur. Elektron kommertiya aşağıdakı sahələri əhatə edir:

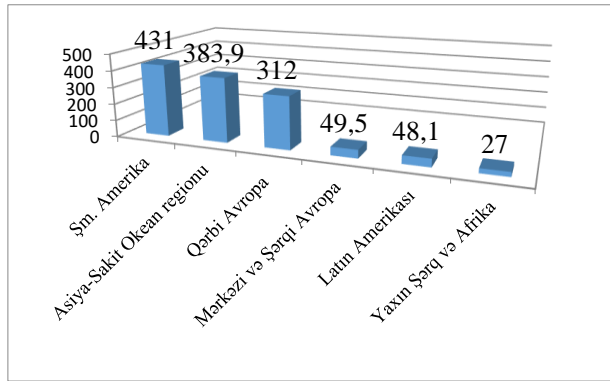
- elektron ticarət (ing. e-trade);
- elektron informasiya mübadiləsi (Electronic Data Interchange, EDI);
- kapitalın elektron hərəkəti (Electronic Funds Transfer, EFT);
- elektron pul (e-cash);
- elektron marketing (e-marketing);
- elektron bankçılıq (e-banking);
- elektron sığorta xidmətləri (e-insurance).

Elektron kommersionun vacib tərkib hissələrindən biri də elektron ticarətdir. Bu terminin Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı (BTT) tərəfindən təfsirinə əsasən (sentyabr 1988-ci il) elektron ticarət - ticarətin spesifik forması, malların və xidmətlərin alışı, satışı və bölgüsünün tamamilə yeni üsulu olmaqla hazırda beynəlxalq miqyasda tanınmış çoxtərəfli ticarət qaydaları, o cümlədən xidmətlərlə ticarət üzrə Baş sazişlə nizamlanır. Bu anlayışlardan görünür ki, «elektron kommersion» və «elektron ticarət» söz birləşmələrində əsas sözlər - «kommersion» və «ticarət» sözləridir və «ticarət» termini bu zaman geniş şərh olunmalıdır ki, bu da onun ticarət xarakterinin (həm müqavilə, həm də qeyri-müqavilə xarakterli) bütün münasibətlərindən irəli gələn məsələləri əhatə etməsi ilə bağlıdır. Elektron kommersion öz təbiətinə görə beynəlmindədir. Hələ ki, o, daha çox tətbiqini ABŞ, Yaponiya və Avropa Birliyi arasında aparılan əməliyyatlarda tapmışdır. Elektron kommersionun müasir inkişaf mərhələsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun fəaliyyət göstərməyə qabil olması barədə ümumi ayılma dövrü başlamışdır. Bütün dünya inanmışdır ki, xarici formatdan başqa heç bir yeni prinsipial şey təklif olunmayıb. Kütləvi istehlakçılar ilə virtual məkanda işləmə cəhdləri heç bir uğura gətirib çıxarmamışdır. Bunun səbəbi də ondan ibarətdir ki, İnternet-şirkətlər biznesin ənənəvi modellərini şəbəkəyə köçürür, lakin onlarla işləməyi bacarmırlar. Virtual texnologiyalara aludə olaraq onlar real biznesin

marketing, əmtəəşünaslıq, logistika, istehlakçılar və malgöndərənlərlə münasibətlər və s. kimi tərkib hissələrini (komponentlərini) haqsız olaraq unudurlar. Hazırda İnternetdə keçmiş xeyirxah ənənəvi biznes erası başlamışdır ki, o da yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə onları özünün texnoloji halqasına daxil edir. Buna görə də haqlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, elektron kommersiyanın predmeti kommersiya əməliyyatlarının aparılmasının bütün formaları, yəni ticarət; distribütor sazişləri; kommersiya nümayəndəliyi və agent münasibətləri; faktoring; lizing; sənaye obyektlərinin tikintisi; konsultativ (məsləhət) xidmətlər; injiniring; lisenziyaların alışı/satışı; investisiya (sərmayə) qoyuluşu; maliyyələşdirmə; bank xidmətləri; sığortalanma; istismar olunma və yaxud konsessiya haqqında saziş; birgə müəssisələr, sənaye və sahibkarlıq əməkdaşlığının digər formaları ola bilər. İnternet-biznes son zamanlar yeni imkanlar yaradır. Lakin digər tərəfdən elektron bazar hələ ki, ənənəvi bazarlarla müqayisədə zəifdir. Elektron kommersiyanın potensialının tam reallaşdırılması üçün bir sıra problemlər həll olunmalıdır. Hazırda qlobal e-ticarət bazarı 1.4 trilyon ABŞ dollarını keçir və 2020-cü ildə daha 20% artım gözlənilir.

2015-ci ilin statistikasına əsasən dünyada e-ticarətin satış həcmi regionlar üzrə bu cür olmuşdur. Şimali Amerika (431 mlrd dollar, 34%), Asiya-Sakit Okean regionu (383,9 mlrd dollar, 31%), Qərbi Avropa (312 mlrd dollar, 25 %) , Mərkəzi və Şərqi Avropa (49,5 mlrd dollar, 4 %), Latin Amerikasında (48,1 mlrd dollar, 4 %), Yaxın Şərq və Afrikada (27 mlrd dollar, 2 %) təşkil edir.

2016-cı ildə dünyada e-ticarətin satış həcmi regionlar üzrə (mlrd \$-la)

Dünyada elektron ticarətin vergilərdən azad olunması və ya əhəmiyyətli ticarət kimi vergiyə cəlb olunması kimi yanaşmalar mövcuddur. Vergiyə cəlb olunma ilə bağlı əsas problemlər hüquqi nöqtəyi-nəzərdən vergi ödəyicisinin müəyyən edilməsi, vergi borclarının alınması, vergi uçotu, mənbədən tutulmayan vergilərə görə məsuliyyət, əməliyyatların aidiyyəti orqanların nəzarətindən kənar qalması ilə bağlıdır.

E-kommersiyanın inkişafı dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və rəqabətin güclənməsi, dünya kompüter-İnternet şəbəkəsinin yaranması, bank, sığorta, menecment sahələrində innovasiyaların tətbiqi nəticəsində müasir səviyyəyə gəlib

çatmışdır. Lakin e-kommersiyanın bugünkü səviyyəsi də son inkişaf mərhələsi deyil, daim bu sahədə irəliləyişlər baş verdiyindən növbəti 20 ildə daha mobil və çevik kommersiya mexanizmlərinin meydana gəlməsi gözlənilir. E-kommersiyanın ilk mərhələsi aviabilet sifarişləri, bank əməliyyatları, müəssisələrin resurslarının idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmasından ibarət olmuşdur. 1960-cı ildə “American Airlines” və IBM şirkətləri aviareyslərə bilet sifarişlərinin avtomatlaşdırılması üçün SABRE (Semi-Automatic Business Research Environment) yarım-avtomat kommersiya tədqiqatları avadanlığını yaratdılar. Bu e-kommersiya sahəsində ilk təcrübə idi. Bu sistem sırası vətəndaşlar üçün reyslərin qiymət tarifləri, vaxtları barədə məlumatları daha əlverişli etməklə bərabər onlara əvvəlcədən bilet sifariş etmək imkanı yaradırdı. 1964-cü ildə bir gündə bu sistem 26 min sənişinin sifarişini qəbul etmişdi. E-kommersiyanın inkişafında bank sistemindəki yeniliklər də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, 60-cı illərin ortalarında ilk plastik kredit kartları meydana gəlmişdir. Kartlarda olan maqnit lent maliyyə-hesablaşma əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasına imkanı verirdi. Bank sahəsində daha bir yenilik 1968-ci ildə Britaniyada BACS (Bankers Automated Clearing Services) və 1970-ci ildə ABŞ-da CHIPS (Clearing House İnterbank Payment System) elektron köçürmələr və kliring sistemlərinin yaradılması ilə hesablaşmaların kağız çeklər formasından elektron formaya keçmiş oldu. Elektron ödəniş sistemləri yarandıqdan sonra yalnız əhalinin az bir hissəsi bu xidmətlərdən istifadə edərək ödənişlər aparırdı, plastik kredit kartlarının kütləvi yayılmasına Bank of America və İnterbank Cards Association banklarının ABŞ vətəndaşlarına poçt vasitəsilə kartların göndərilməsilə təkan verilmiş oldu. Əhalinin poçt ünvanlarına göndərilən kredit kartlarında müəyyən qədər pul limiti var idi və vətəndaş həmin kartdan istifadə etməklə bankın müştərisinə çevrilirdi və ayın sonuna qədər banka olan borcunu ödəməli idi. 1972-ci ildə ABŞ-ın Federal Rezerv sistemi plastik kart industriyasını tənzimləyən ilk təsisat oldu. Beləliklə plastik

kartların da dövriyyəsinə nəzarət yaradıldı. E-kommersiyanın inkişafını İnternetsiz təsəvvür etmək mümkün olmazdı. Odur ki, İnternetin inkişaf tarixini də izləmək maraqlı olardı. İlk illərdə bu tip şəbəkələrə müdafiə məqsədilə ancaq hərbiçilər maraq göstərirdi. 1966-cı ildə ABŞ-da Bob Teylor dövlət tərəfindən eksperimental kompüter şəbəkəsi ARPA-nın (Advanced Research Project Agency) reallaşdırılması üçün 1 mln dollar sifariş almışdır. Sifariş ABŞ Müdafiə nazirliyi tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Bugünkü İnternetin ulu babası hesab olunan kompüterlər şəbəkəsi ABŞ-da nüvə müharibəsi zamanı fasiləsiz elektron məlumat mübadiləsini təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış sistemlər hesab olunur. Karib böhranından sonra ABŞ-da mərkəzləşmiş kompüter şəbəkəsi yaradılmasına başlanıldı, bunun da əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, şəbəkənin bir və bir neçə seqmentinin sıradan çıxması şəbəkənin idarə olunmasına təsir etməməli idi.

Kompüter texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və fərdi kompüterlərinin kütləvi yayılması da e-kommersiyanın inkişafına böyük təkan vermişdir. Hazırda qlobal məkanda istifadə olunan İnternetin əsası ABŞ-da qoyulsa da bunu amerikalılar uzun müddət gizli saxlamış, şəbəkəyə yalnız hərbiçilərin çıxışı olmuşdur. Lakin 1989-cu ildə Tim Berns Li Avropa elementar hissəciklər fizika mərkəzində (CERN) World Wide Web standartını işləyib hazırladı. Artıq 1990-cı ildən etibarən İnternet təkcə hərbi və alimlərin inhisarından çıxmaqla geniş əhaliyə xidmət etməyə başladı. Əlbəttə burada siyasi cəhətdən “Soyuq müharibə”-nin bitməsi, qloballaşma meyillərinin artması da böyük təsir etmişdi. Həmçinin, 1990-cı ilə qədər ABŞ Milli Elm Fondu (National Science Foundation) İnternetin kommersiya məqsədləri üçün istifadəsini reqlamentləşdirmişdi. İri kommersiya şirkətlərinin İnternetə çıxış əldə etməsi və İnternetə nəzarətin federal strukturlardan fərdi şəxslərin əlinə keçməklə İnternet milyonlarla istifadəçinin gündəlik həyat tərzinə çevrildi. 1992-ci ildə ABŞ konqresi İnternetin kommersiyalaşdırılmasına yol verən qanun qəbul etdi. 1993-cü

İldə ABŞ prezidentinin İcra hakimiyyəti orqanları və Prezident şurasına təqdim olunan “Elektron ticarətlə alış verişin rasionalizasiyası” memorandumunda dövlət ehtiyacları üçün alış verişin təşkil edilməsi məqsədilə elektron sistemin yaradılması məsələsi qoyulmuşdu. Yeni yaradılacaq sistem vaxt itkisi və xərcləri azaltmalı idi. Getdikcə İnternet mağazaların sayı artdı, 1994-cü ildə İnternetdə ilk elektron ödəmə sistemi First Virtual, 1994-cü ildə Yahoo, eyni ildə Amazon fəaliyyətə başladı. İnternet vasitəsilə onlayn kommersionın meydana gəlməsilə onun vergiyə cəlb olunmasındakı çətinliklər kimi vergi inzibətçiliğında yeni fenomen meydana çıxmış oldu. 1998-ci ilin mayında Ümumdünya Ticarət təşkilatı (ÜTT) İnternet vasitəsilə təqdim olunan informasiya tipli fayllar və proqram təminatına tətbiq olunan gömrük rüsumunu ləğv etdi. Digər ölkələr isə dövlət proqramı çərçivəsində e-kommersionın inkişaf etdirilməsi istiqamətində real addımlar atdı. ABŞ federal səviyyədə e-kommersion ilə satışdan vergiyə moratorium qoydu, qeyd edək ki, bu moratorium 2014-cü ilə qədər uzadılmışdır. Lakin ABŞ-da hər ştatda satışdan vergi qalmaqdadır və bu ştatlar üzrə fərqlənir.

Elektron kommersionın şəbəkədə ilk və daha geniş yayılmış əlavəsi İnternet-mağaza olmuşdur. Onlar özləri ilə heç bir yenilik gətirmədilər, sadəcə olaraq Qərbdə (xüsusilə, ABŞ-da) geniş yayılmış malların poçtla/telefonla sifarişi sistemini Mail Order-Telephone Order və yaxud MoTo) virtual məkanda reallaşdırdılar. Bu sistem üçün təfsilatı ilə çoxdan işlənilib hazırlanmış normativ baza mövcud idi. Bu sistemi heç bir xüsusiyyəti nəzərə almadan İnternetə köçürdülər (hətta ilk İnternet-mağazaların saytında verilən sifariş blankları ənənəvi kanallarda istifadə edilən kağız formalara oxşar idilər). Malların çatdırılması mövcud kanallar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Sövdələşmələrin normativ bazasını poçt/telefon sifarişləri sistemindən götürmüşdülər. Məhz buna görə də fərdi adamların İnternetdə mal satanlarla hesablaşmasının əsas forması ödəniş kartoçkalrı idi, çünki Qərbin alıcısı üçün

poçtla və yaxud telefonla sifariş olunmuş malların ödənişini - ödəniş kartoçkalari ilə yerinə yetirmək daha əlverişli idi. Əgər ödəniş üçün, məsələn, çeklərdən istifadə olunardisa, İnternet vasitəsilə hesablaşmalar indi basqa cür ola bilərdi. Lakin biznesin aparılmasının elektron üsulu özünün həm konseptuallığna və reallaşdırılmasına görə qlobal bir haldır. Elektron kommersiyanın iqtisadiyyata təsiri artıq başlamışdır və yaxın gələcəkdə bu təsir həm kommersiya şirkətlərinə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə toxunmaqla hər tərəfli olacaqdır. Elektron kommersiya təkrar istehsalın bütün tsiklinin bölüşdürücü-mübadilə sferasına əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik edir. Bunun klassik misalı kimi müəssisənin resurslarının idarə edilməsi sisteminin (Enterprise Resource Planning, ERP) tətbiq olunmasıdır. Klassik ERP-sistemi özündə idarə etməni, alışları, istehsalı, satışı, anbar ehtiyatlarını, əmək resurslarını cəmləşdirir.

Bu zaman maliyyə modulu sistemin ən sadə hissələrindən birini təşkil edir. ERP-sistemi istehsalat xətlərinin avtomatik olaraq doldurulmasını planlaşdırmağa imkan verir. Elektron kommersiyanın alətlərinin köməyilə avtomatlaşdırılmış texnologiyaları elə inteqrasiya etmək olar ki, bu da firmadaxili biznes-satışlarda əməkütümluluğu azaltmağa imkan verə bilsin. Öz biznesini məhz bu cür qurmaqla Dell şirkəti qısa bir müddət ərzində fərdi komputer satışı sahəsində birinci yere çıxdı. Bu yolla dünyanın aparıcı avtomobil şirkətləri və digərləri də gedirlər.

E-TİCARƏTDƏ EV SİSTEMİ

1. Qlobal iştirak və qlobal seçim. Elektron kommersiyanın çərçivəsi coğrafi və yaxud milli sərhədlərlə deyil, komputer şəbəkələrinin yayılması ilə müəyyən olunur. Buna görə də ən mühüm şəbəkələr qlobaldır, elektron kommersiya sistemi hətta ən xırda malməndərənləri dünya miqyasında biznes ilə məşğul olmağa imkan verir.

Həmçinin, sifarişçilər də coğrafi yerindən asılı olmayaraq malları və yaxud xidmətləri təklif edən bütün potensial malgöndərənlər arasında seçim edə bilirlər.

2. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması. Elektron kommersiya malgöndərənlərə rəqabət qabiliyyətini “sifarişçiyə yaxınlaşma” hesabına artırmağa imkan verir.

1. Bir çox şirkətlər elektron kommersiya texnologiyalarından ona görə istifadə edirlər ki, məhsul haqqında ətraflı informasiya, ondan istifadə haqqında təlimat və sifarişçinin iddiasının cəld reaksiya (münasibət) verilməsi kimi geniş satışdan qabaq və ondan sonra dəstək verə bilsinlər. Buna uyğun olaraq sifarişçiyə xidmət keyfiyyəti artır.

2. Satışın fərdiləşdirilməsi. Elektron təsir imkanlarından istifadə edərək şirkətlər hər bir fərdi sifarişçinin sorğusu haqqında tam informasiya alaraq fərdi tələblərə uyğun olaraq məhsulları və xidmətləri avtomatik olaraq təqdim edə bilirlər. Elektron mağaza sistemləri ayrı-ayrı alıcıların mütəmadi şəkildə təkrar olunan alışılarını yadda saxlayaraq, müştəri mağazanın serverinə daxil olarkən avtomatik olaraq malların bu növləri alıcıya çatdırılır.

3. Tələbə qarşı cəld reaksiya göstərilməsi. Elektron kommersiya malın malgöndərəndən sifarişçiyə doğru yolunu əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir. Mallar istehsalçıdan topdan və pərakəndə anbarlar kimi bir sıra ənənəvi yükboşaltma məntəqələrini keçmədən birbaşa istehlakçıya çatdırılır. Elektron kommersiya sistemlərinin xidməti təkcə bu cür birbaşa çatdırılmadan deyil, həm də maliyyə və vaxt məsrəflərini azaltmaqla optimal yol təklif edilməsindən ibarətdir. Bu zaman sifarişçilər məhz o məhsulları almaq imkanına malik olurlar ki, həmin mallar onlara lazımdır, yəni onlar öz seçimlərini anbarda olan mallarla məhdudlaşdırmırlar.

4. Tədavül xərclərinin azaldılması. Elektron kommersiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri sövdələşmələr zamanı xərclərin azaldılmasıdır. Sövdələşmələrin

elektron üsulu ilə aparılması xidmətə çəkilən xərclərin dəyərini qat-qat azaldır, bu da son nəticədə sifarişçilər üçün qiymətlərin azaldılmasına imkan yaradır.

5. Biznesin aparılması üçün yeni imkanlar. Mövcud mallar və xidmətlər bazarlarının dəyişilməsindən başqa, elektron kommersiya konsepsiyası tamamilə yeni məhsulların və xidmətlərin meydana çıxmasına imkan yaradır. Məsələn kimi, elektron çatdırılma xidmətlərini, sorğu-məlumat xidmətlərini, potensial malgöndərənə potensial sifarişçi arasında kontaktların (əlaqələrin) yaradılması və digər informasiya xidməti növlərini göstərmək olar. Ekipmentlərin fikrincə, yaxın onillik ərzində pərakəndə ticarət sənayesini ciddi dəyişikliklər gözləyir. Baxmayaraq ki, alışların çox hissəsi real mağazalarda həyata keçiriləcəkdir, onların iş formatı çox dəyişəcəkdir. RFID-in (malların radiotezlikli işarələrlə nişanlanması üçün qurğu), elektron qiymət yarlıqlarının məftilsiz şəbəkələrlə birlikdə geniş yayılması alışların həyata keçirilməsi prosesini tamamilə avtomatlaşdıracaqdır. Bu halda müştəri tamamilə özü-özünün və müştərinin fərdi cib kompüterinin və yaxud mobil telefonunun ixtiyarına verilir. Onun səbəbində radiotezlikli nişanlarla təchiz olunmuş mallar vardır ki, çıxışda həmin mallar avtomatik olaraq skanerdən keçiriləcək və sonra da kompüter tələb olunan məbləği müştərinin bank hesabından siləcəkdir. Təhlükəsizlik şəbəkələrinin, anbar bölmələrinin, merçəndayzərlərin əməkdaşlarının sayı azalacaq, gələcəkdə kassirlər bir sinif kimi aradan çıxacaqdır. Bu cür ixtisara iki növ texnologiyaların yayılması səbəb olacaqdır. Birincisi, alış proseslərinin maksimal olaraq avtomatlaşdırılmasına istiqamətlənmiş müştəriyə-səmtləşdirilmiş texnologiyalar. İkincisi, supermarketlərin əməliyyat fəaliyyətinin bir sıra məqamlarının avtomatlaşdırılmasına imkan verən in-store sinfindən olan həllərin tətbiq olunması. Belə innovasiyalı həllər ticarət müəssisələrinə aşağıdakı səbəblərdən vacibdir: daha da sərtləşən rəqabət müştərilərin cəlb edilməsinin yeni üsullarının axtarılıb tapılmasını, onların loyallığının qaldırılmasını tələb edir. Bazarın daima dəyişən reallıqları öz növbəsində, biznes-

prosesləri dəqiqləşdirməyə sövq edir, əks halda bazarda qalıb fəaliyyət göstərmək mümkün deyildir. Xarakterik bir haldır ki, pərakəndə ticarət biznesi avtomatlaşdırılma baxımından “geridə qalan” sahələrdən biri olmuşdur. Ticarət şirkətləri informasiya texnologiyalarına (İT-texnologiyalara) investisiyaların qoyulması o vaxta kimi uzadırlar ki, həllin uğurlu olması praktikada öz əksini tapsın. Bu sahədə daha çox uğuru WallMart supermarketlər şəbəkəsi qazanmışdır. Bu şəbəkədə müasir texnologiyalardan effektiv istifadə olunur, radiotezlikli nişan (RFİD) sistemi testdən keçirilir. Lakin RFİD nişanlar sistemi çox bahadır və bazarın çoxsaylı oyunçuları üçün bu sistem hələ əlçatmaz arzudur. Cisco Systems şirkətində gələcəyin supermarketini belə görürlər: müştəri özünün cib müştəri kompüterini ilə ticarət zalını gəzir və ora bütün yeni mallar, satışlar və xüsusi reklam aksiyaları haqqında informasiya daxil olur. Alıcıların loyallığını artırmaq məqsədilə menecerlər əvvəlcədən müştərinin mobil telefonuna mətn bildirişləri də göndərə bilirlər. Elektron alıcı qurğuları (Personal Shopping Assistant, PSA) öz yaddaşlarında müştərilərin sonuncu alışları haqqında informasiyanı saxlayır, onları yeniləşdirir, oraya əlavələr edir, alış planına əsasən mağazada naviqasiyanı həyata keçirərək müştərini lazım olan malın yanına gətirir. Ticarət zalının zahiri görünüşü də dəyişəcəkdir. Birincisi, hər yerdə reklam roliklərini və xüsusi aksiyalar haqqında elanları nümayiş etdirən monitorları quraşdırılacaqdır. Belə fərz olunur ki, bunlar satışın həcmələrinin artırılmasına və alış etmə ehtimalının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. İkincisi, kassalar olmayacaqdır. Mağazadan çıxışda alıcının səbəti radiotezlikli nişanı olan mallar haqqında informasiyanı oxuya bilən kompüter vasitəsilə avtomatik olaraq yoxlanılacaqdır. Sonra isə müştərinin kredit kartından məbləğ avtomatik olaraq silinəcəkdir.

MÜASİR DÜNYADA ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Müasir dünyada elektron ticarətin inkişafına təsir edən çoxlu sayda amillər var. Bu amilləri təhlil edərkən e-ticarəti ənənəvi ticarətdən fərqləndirən müsbət və mənfi amillərin olduğunu görərik. E-ticarət son zamanlar yeni imkanlar yaradır. Lakin digər tərəfdən elektron bazar hələ ki ənənəvi bazarlarla müqayisədə zəifdir. Elektron ticarətin potensialının tam reallaşdırılması üçün bir sıra problemlər həll olunmalıdır. Elektron ticarətin əvvəlcə çatışmazlıqlarını və daha sonra üstünlüklərini göstərək.

Qloballaşmanın keçid dövrü problemləri. Prinsip etibarilə qlobal şəbəkə dünyanın o başındakı şirkətlə biznesin aparılmasını qonşu küçədə yerləşən şirkətlə olduğu kimi asan edə bilər. Lakin bu əlaqə vasitəsi həmişə lazımi səviyyədə olmur. Müxtəlif kontinentlərdə yerləşən şirkətlər özlərinin və yaxud təklif etdikləri malların və xidmətlərin real olmasına necə inana bilərlər? Hər hansı bir şirkət dünyanın o tayında yerləşən və fərqli ənənəyə malik olan, digər qaydalarla işləyən şirkəti necə başa düşə bilər? Bütün bunlar və bunlarla bağlı olan digər məsələlər qloballaşma probleminin bir hissəsini təşkil edir.

Müqavilə və maliyyə problemləri. Elektron yolla bağlanılan və elektron üsulla ödəniş aparılan müqavilə bir sıra əsaslı, fundamental problemlər doğurur. Şirkətlər arasında bağlanılan kontrakt hansı mərhələdə bağlanmış hesab olunur? Bu kontraktın hüquqi statusu necədir? Hansı təşkilatın hüquqi tabeliyinə düşür? Maliyyə qaydalarındakı fərqləri nəzərə almaqla ödəniş necə həyata keçirilir və təsdiq olunur? Məhsula olan vergilər və gömrük yığımları necə olmalıdır? Bu yığımlar və vergilər necə alınacaqdır? Digər tərəfdən kredit və debet kartlarından onlayn hesablaşmalarında istifadə olunması – xüsusilə pərakəndə ticarət sektorunda müəyyən risklə bağlıdır. Onlardan istifadənin təhlükəsizlik baxımından problemlilik olması (kartlarla yüksək riskli fırıldaqların olması), həmçinin, bu ödəniş sistemlərinin

istismarının yüksək dəyəri alıcılar, həm də satıcılar üçün istifadəni az maraqlı və cəzbedici edir.

Əməliyyatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi məsələləri. Açıq şəbəkələrdə elektron ticarət sistemlərinin məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin edən effektiv və etibarlı mexanizmlərin tətbiq olunmasını tələb edir. Bu mexanizmlər məxfiliyi, identifikasiyanı, eyniləşdirməni (yəni bağlanmış sөvdələşmə tərəflərinin bir-birlərinin şəxsiyyətini təsdiqləməyə imkan verilməsi) və avtorizasiyanı (yəni adama və yaxud proqrama nəyi etməyə icazə verilməsinin müəyyən olunması prosesi) təmin etməlidir. Belə mexanizmlə sistemlər istifadəçini identifikasiya edən kimi işləməyə başlamalı və bütün seans zamanı işləməlidir. Son nəticədə bu mexanizmlər ona zəmanət verməlidir ki, tərəflər sonradan sөvdələşmədə iştirakdan imtina edə bilməsinlər. Məxfiliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə tanınan mexanizmlər üçüncü tərəfdən sertifikatlaşdırılmağa əsaslandığı üçün elektron ticarətin qlobal sistemi qlobal sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Mülkiyyət hüququ. Elektron üsulla yayılan və buna görə də asanlıqla sürəti çıxarılıb çoxaldıla bilən mallar üçün əqli, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması problemi xüsusilə ciddi dayanır.

Şəbəkələrin qarşılıqlı əlaqələri və onların bir-birinə uyğunluğu. Elektron ticarət potensialının reallaşdırılması daxilolmanın universallığını tələb edir. İstənilən şirkət və istənilən sifarişçi coğrafi yerləşmələrindən və yaxud şəbəkələrin fərqli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq məhsul və xidmətləri təklif edən bütün təşkilatların saytlarına daxilolma imkanına malik olmalıdır.

Yeni iştirakçıların cəlb olunması. Elektron ticarətin inkişafına mane olan amillərdən biri – biliklərin və ixtisasın, xüsusilə «üçüncü dünya» ölkələrində lazımi səviyyədə

olmamasıdır. Belə bir təhlükə mövcuddur ki, bir çox şirkətlər (xüsusilə böyük olmayan və orta) elektron ticarət sistemlərinin inkişafı üçün vəsaitlərə malik olan iri rəqiblərlə müqayisədə geridə qala bilər. Buna görə də yeni texnologiyaların biznesə tətbiqini təbliğ etmək və təhsil alma imkanını yaratmaq lazımdır (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Sinqapur, Cənubi Koreya və digər ölkələrdə olduğu kimi).

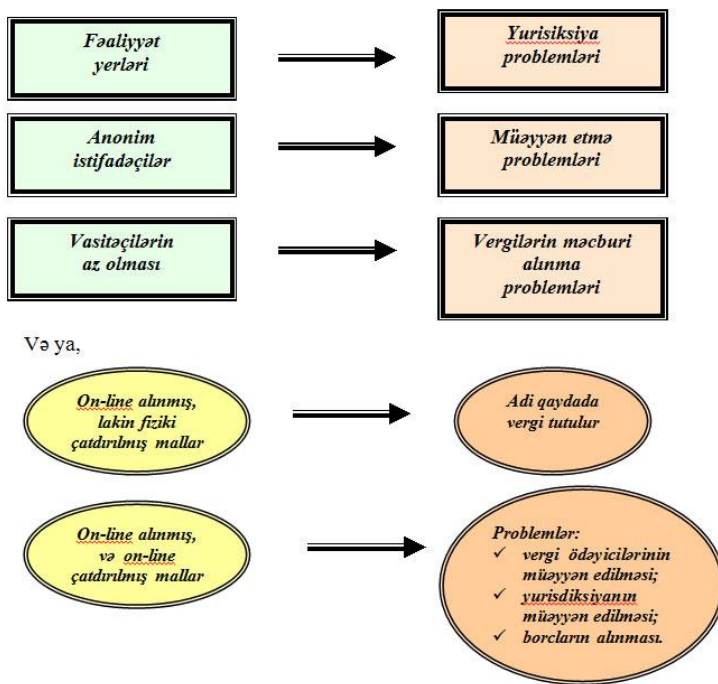
Beynəlxalq elektron əməliyyat iştirakçılarında vergiqoyma. Hazırda e-ticarət aparıcı Qərbi ölkələrinin, xüsusən də ABŞ-ın təşəbbüsü ilə gömrük rüsumlarının, eləcə də hər hansı bir nəzarət prosedurunun olmadığı azad “kiberfəza” kimi inkişaf edir. Belə rejim, ilk növbədə, İnternet-xidmətlər bazarında hakim mövqə tutan və onların ixracatçıları kimi çıxış edən inkişaf etmiş iri sənaye ölkələri üçün sərfəlidir. Lakin büdcəsi gömrük gəlirlərindən yüksək asılılığa malik olan ölkələrin əksəriyyəti üçün rəqəmsal malların və xidmətlərin İnternet vasitəsilə rüsumsuz və bütövlükdə, vergisiz əldə olunması həmin ölkələr üçün sərfəli deyildir. Eyni zamanda, malların və xidmətlərin İnternet vasitəsilə ucuz, operativ və yüksək keyfiyyətli satışı onların fiziki analoqlarını yerli bazarlardan sıxışdırıb çıxarmaqla daxili rəqabətin səviyyəsinə də böyük təsir göstərir.

Beynəlxalq e-ticarətin obyektlərinə standart vergi dərəcəsinin, ilk növbədə istehlaka görə verginin, əlavə dəyər vergisinin tətbiqi məsələsi olduqca mürəkkəbdir. Bu, ilk növbədə, e-ticarətin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq istehlakçının faktiki yerləşdiyi yerin çətin təyin olunması ilə, digər tərəfdən isə, ölkələrin zəif vergi mədəniyyəti və vergi ödənişlərindən tez-tez yayınmaları ilə bağlıdır. Bütövlükdə ölkə üçün e-ticarətin rüsumsuz və güzəştli vergilərlə həyata keçirilməsi ilə əlaqədar cari və potensial büdcə itkilərinin qiymətləndirilməsini aparmaq, e-ticarət sahəsində gömrük və digər maliyyə orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi üzrə zəruri təşkilati tədbirləri görmək, ixracatın ödənilməsi bəhanəsi ilə kapitalın xaricə axıdılması da

daxil olmaqla, iqtisadi xarakterli cinayətlərdə e-ticarətin istifadə olunmasının qarşısını alan xüsusi tədbirlərin görülməsi zəruridir. E-ticarət əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsində yaranan əsas problemlərə cədvəllər şəkilində nəzərə yetirək.

E-ticarətdə gömrük qaydaları və prosedurları. E-ticarətin inkişafı şəraitində ənənəvi gömrük mexanizmlərinin tətbiqi milli və çöxtərəfli xarici ticarətin tənzimlənməsində əlavə problemlər yaradır. Bunlar malın, xidmətin məxsus olduğu ölkənin təyin edilməsindən, gömrük hesablaşmalarının dəyərindən, idxalın lisenziyalaşdırılması prosedurunun və digər milli zəmində nəzarət formalarının tətbiqindən, gömrük məqsədləri üçün elektron sövdələşmələrin və e-ticarətin obyektlərinin təsnifatından asılı olaraq bir sıra məsələləri əhatə edir.

Real mallarla e-ticarətin təşkili zamanı fiziki şəxs alıcı kimi çıxış etdikdə, çatdırılma vaxtı ilə bağlı bəzi problemlər meydana çıxır. Elə bu səbəbdən də avropalı dilerlərin böyük hissəsi başqa ölkələrin istehlakçıları ilə işləmək istəmir.

E-ticarət əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsində yaranan əsas problemlər

Xarici ticarətin tənzimlənməsinin mövcud qayda və mexanizmlərinin e-ticarətin şərtlərinə uyğunlaşdırılmasına dair geniş beynəlxalq əməkdaşlıq zəruridir. Fiziki mallarla ticarət zamanı meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün Ümumdünya Gömrük Təşkilatı oxşar alqı-satqılar üçün sadələşdirilmiş prosedurlar təklif etmiş, mali müşayiət edən elektron sənədləşmənin məzmununa və şəffaflıq dərəcəsinə standart tələblər işləyib hazırlamışdır.

Ölkənin mövqeyi e-ticarətin şərtlərinə uyğun olaraq xarici ticarətin tənzimlənməsi normalarına uyğunlaşmaya dair dünya birliyinin səylərinin fəal dəstəklənməsindən ibarət olmalıdır. Bu sahədə xarici təcrübə nəzərə alınmaqla e-

kommersiyanın şərtlərinə uyğun olaraq mexanizm və normaların milli xarici ticarətin tənzimlənməsinə uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər planının işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Ticarət qanunvericiliyi. Ənənəvi ticarətə görə hazırlanmış ticarət qanunun və normativ aktlarının, e-ticarətin yaratdığı yeni şərtlərə uyğunlaşdırılması lazımdır. Müqavilələr, imza, elektron sənədlərin hüquqi qüvvəsi kimi məsələlər, e-ticarəti genişləndirmək istəyən hər ölkənin ticarət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmalı, lazım gələrsə müvafiq dəyişikliklər edilməlidir.

E-ticarətin iqtisadiyyata təsiri, əngəllərin daha az olduğu bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi yaratmasıdır. Bu təsir, əsasən sürətlə inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səbəb olduğu nəticədir. Bu təsirləri 2 cəhətdən nəzərə ala bilərik:

Firmalar baxımından faydaları.

- ✓ E-ticarətin ən böyük üstünlüyü, zamandan və məkandan asılı olmayaraq dünyanın istənilən bir yerindən və istənilən saatda müştərilərə alver etmək imkanı yaratmasıdır.
- ✓ İstifadəçilərə firmanın məhsul və xidmətləri haqqında daha asan və sürətli məlumat əldə etməsini təmin edir.

- ✓ İşlətmə xərclərinizi azalda bilər. Yəni İnternet üzərində qurulmuş online mağaza fiziki olaraq qurulmuş mağazalara nisbətən daha az xərc tələb edir və əlavə xərcləri minimuma endirir.
- ✓ İş sahiblərinə (satıcılara) gerçək həyatda edə bilməyəcəklərini etmə imkanını təmin edir.
- ✓ Elektron ticarətin həyata keçirilməsinə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahələrində elektron ticarət aparıldıqda, satıcı (təchizatçı) qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həmin fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır.
- ✓ Elektron ticarət elektron ödəniş xidmətlərinin inkişaf etməsinə və nağdsız dövriyyənin həcmnin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

İstehlakçılar baxımından faydaları. İstehlakçı evindən, iş yerindən və ya hər hansı bir yerdən İnternetə qoşularaq zaman və məkan fərqi olmadan, hər zaman hər yerdən alqı-satqı həyata keçirə bilər. İnternetdə alqı-satqı asan və əyləncəlidir. İstehlakçı, İnternetdəki bir çox məhsul arasından özünə ən uyğun məhsulu müqayisə ilə seçir və sürətlə satın alma əməliyyatını həyata keçirir. Ümumiyyətlə, e-ticarətin iqtisadi və sosial həyata aşağıdakı kimi təsirləri var:

- ✓ Açıq şəbəkədə e-ticarət əməliyyatları, iqtisadi rabitəni çoxaldır. Bunun nəticəsində, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar və fərdi müştərilər, digər marketing üsullarından daha asan və ucuz xərcə ticari fəaliyyətlər həyata keçirə bilirlər.
- ✓ E-ticarətin gedərək daha çox istifadə edilməsi. Bunun səbəbi, hamının istifadəsinə açıq olan və həmçinin, heç bir təşkilata və ya şəxsə aid olmayan İnternetdən istifadədir.

- ✓ E-ticarət, mal və xidmətlərin istehsalı, paylanması və marketinqi ilə yanaşı hər növ məlumat mübadiləsinə yeni imkanlar açmaqdadır.
- ✓ Mal və xidmət bazarının strukturu e-ticarət ilə dəyişəcəkdir.
- ✓ E-ticarət ilə, satıcı və alıcının şəffaf və ədalətli rəqabətə yaxın bir şəraitdə bir yerə gəlməsinə imkan verilərək, resursların daha səmərəli istifadəedilməsi təmin edir.
- ✓ Yeni iş yerləri və savadlı olaraq ifadə edilən – komputerdən istifadə edə bilən əmək qüvvəsinin formalaşmasına təsir edir.
- ✓ İnkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə yeni texnologiya ixracı, müəyyən qədər mədəniyyət ixracını da özü ilə gətirir.

Elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi və yayılması baxımından qısa müddətdə edilməli tənzimləmələr aşağıda göstərilib. Bu düzənləmələr çox vacibdir və bunlardan hər hansı birinin lazımı şəkildə həyata keçirilməməsi elektron ticarətin inkişafına çox böyük mənfi təsir edir:

- ✓ Texniki infrastrukturun yaxşılaşdırılması, sahə adları təsis sisteminin formalaşdırılması: Yuxarıda da deyildiyi kimi, texniki infrastruktura görə ortaya çıxan problemlər açıq şəbəkələrə çıxışı, dolayısıyla da e-ticarəti çox məhdudlaşdırmaqdadır. Sürətli, etibarlı, ucuz və hərəksin istifadə edəcəyi bir açıq şəbəkə infrastrukturunu olmadan, e-ticarətin faydalarından istifadə etmək mümkün olmayacaq. Bu çərçivədə, istifadəçilərin girəcəyi şəbəkə saytlarının adlarının (domain names) təsis edilməsi, bunların daha sonra istifadələrini asanlaşdırmaq məqsədilə təsnif edilməsi və bu işlərdə haqsız rəqabətə imkan verməmək üçün sahə adları təsis sisteminin şəffaf və beynəlxalq normalara uyğun olmasının təmin edilməsi vacibdir.

- ✓ İstifadəçilərin e-ticarət sisteminə etibar etməsini təmin etmək və davam etdirmək lazımdır. E-ticarət ilə həyata keçirilən ticari fəaliyyətlərdə, ənənəvi ticarətdə olduğu kimi məxfiliyin, məlumatın tamlığının və şəxsiyyətin doğruluğunun təmin edilməsi və istifadəçilərin bunlardan əmin olması çox vacibdir. Bununla yanaşı ənənəvi ticarətdə olduğu kimi istehlakçı hüququnun qorunması üçün əlavə hüquqi və inzibati tənzimləmələrə ehtiyac vardır.
- ✓ Elektron imzanın hüquqi qüvvəsinin olması: Elektron imza, e-ticarətdə vacib olan istifadəçi təhlükəsizliyinin və sistemin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından, eyni zamanda da ənənəvi ticarətin əsas elementi olan imzanın funksiyasını yerinə yetirməsi baxımından çox vacib bir sistemdir. Elektron imzanın hüquqi qüvvəsini təmin etmədən, elektron mühitdə biznes müqaviləsi bağlamaq demək olar ki mümkün deyil.
- ✓ Vergi qoyma, ödəmə və çatdırılma üsullarının yaradılması: Xüsusilə beynəlxalq e-ticarətdə vergi ödənilməsi və yerli vergi orqanları arasında bölgüsü üçün ümumi həll yollarının tapılması, ödəmə vasitələrinin yaradılması, gömrük prosedurasının sadələşdirilməsi və elektron ticarətə uyğunlaşdırılması lazımdır.
- ✓ İntellektual mülkiyyət hüquqlarını qoruyan tədbirlərin görülməsi: E-ticarətdə, daha doğrusu açıq şəbəkələrdə xüsusilə komputer proqramlarının, şeir, roman, hekayə, rəsm kimi sənət əsərlərinin oğurlanması, qanunsuz təqlid edilməsi vəs. hallarda intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması lazımdır.

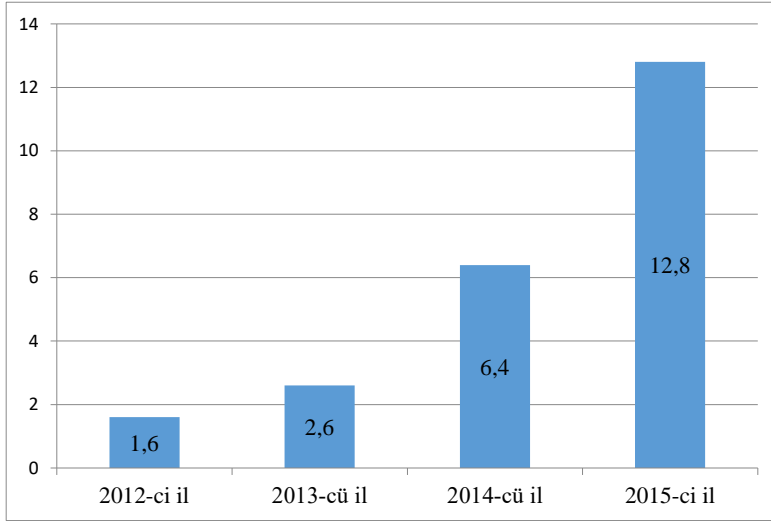
AZƏRBAYCANDA E-TİCARƏTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində informasiya kommunikasiya texnologiyaları geniş tətbiq edilir və bunun əsasında elektron hökumət (e-hökumət) yaradılıb. E-

hökumət özlüyündə geniş bir sahəni əhatə edir ki, buraya e-ticarət, e-səhiyyə və digər sahələr daxildir. Bu gün dünyanın əksər ölkələrində e-ticarət daha geniş yayılıb və bu, insanların vaxt itirmədən tez bir zamanda öz işlərini həyata keçirməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, e-ticarətin inkişafında müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpmaqdadır. Azərbaycan qanunvericiliyində e-ticarətlə bağlı müddəalar olmasına baxmayaraq, 2005-ci ildə “Elektron ticarət haqqında” qanun qəbul edilib. Bu qanunda e-ticarətin həyata keçirilməsi qaydaları və digər məsələlər öz əksini tapıb. Qanunun 2.1. maddəsində maliyyə bazarı, o cümlədən, sığorta və qiymətli kağızlar bazarı istisna olmaqla, həyata keçirilən bütün digər sahələr elektron ticarətə şamil oluna bilər. Bu qanunda göstərilən istisna hallardan başqa digər e-ticarətlə məşğul olmaq üçün hüquqi və ya fiziki şəxslərdən lisenziya tələb edilmir. Bu ticarət növündən istifadə isə daha çox şəffaflığa söykənir.

Azərbaycanda elektron ticarət 2000-ci ilin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Lakin bu gün də, Azərbaycanda elektron ticarət inkişaf tempinə görə əksər dünya ölkələrindən geridə qalır. 2014-cü ilin on bir ayında elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2013-cü ilin yanvar-noyabr aylarına nisbətən 2,4 dəfə artaraq 5,6 milyon manat təşkil etmişdir. Əhali onlayn rejimində sifariş verdikləri istehlak mallarının 91,2 faizini hüquqi şəxslərin, 8,8 faizini fərdi sahibkarların ticarət şəbəkələrindən almışdır. Elektron ticarət dövriyyəsinin 94,7 faizini qeyri-ərzaq malları təşkil etmişdir. Azərbaycanda elektron ticarət həcmi MDB ölkələri arasında ən pis mövqelərdən birini tutur.

Mövcud vəziyyəti xarakterizə edən amillərin nəzərə alınması. Beynəlxalq e-ticarətin çoxtərəfli tənzimlənməsi məsələlərində Azərbaycanın mövqeyinin

formalaşması zamanı mövcud vəziyyəti xarakterizə edən aşağıdakı bir sıra amillərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

2012-2015-ci illər üzrə e-ticarət dövriyyəsi (mln manatla)

- ✓ inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdə informasiya infrastrukturunun və texnologiyalarının, eləcə də əhəlinin komputer savadlılığının nisbətən aşağı səviyyəsi;
- ✓ faktiki idxal-ixrac strukturu nəzərə alınmaqla, elektron ticarətin milli xarici ticarətin inkişafına cüzi təsiri;
- ✓ İnternet-xidmətlərin stabil və artan xalis idxalçı mövqeyi;
- ✓ dünya ticarət bazarlarının qeyri-stabil inkişafı şəraitində gömrük rüsumlarının aşağı düşməsinin ölkə büdcəsinə təsiri;

- ✓ daxili bazarın açıqlıq dərəcəsinin artmasıyla rəqabətqabiliyyətli xarici məhsulların və xidmətlərin ölkəmizə gətirilməsinin (o cümlədən İnternet vasitəsilə) yerli istehsalçıların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsi;
- ✓ e-ticarətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, maliyyə sferasında neqativ halların artmasına şərait yarada bilən vergi intizamı məsələsinə diqqətin artırılması;
- ✓ İnternet xidmətləri bazarında ölkənin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması səbəbindən qlobal virtual məkana bərabər hüquqlu çıxış üçün beynəlxalq hüquqi təminatın əldə olunmasının zəruriliyi;
- ✓ iqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının artırılması və qabaqcıl texnologiyaların və “nou-hau”nun idxalının (o cümlədən e-ticarət vasitəsilə) genişlənməsinin zəruriliyi;
- ✓ səmərəli iqtisadi və ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi, xarici ölkələrin layihələrində iştirak və s. üçün qlobal informasiya resurslarına daha tam və daimi çıxışın təmin olunmasının vacibliyi;
- ✓ kiçik və orta innovativ müəssisələrin məhsullarının və xidmətlərinin e-ticarətə cəlb etmək yolu ilə ixracatının əmtəə strukturunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi;
- ✓ elektron texnologiyalar vasitəsilə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin daha effektiv şəkildə kommersiyalaşdırılmasının mümkünlüyü;
- ✓ beynəlxalq e-ticarət potensialını kəskin məhdudlaşdıran intellektual mülkiyyət hüquqlarının inkişaf etməmiş və az effektiv müdafiə sistemi;
- ✓ Azərbaycan şəraitində e-ticarətin tənzimlənməsinin əsas texniki-iqtisadi norma və mexanizmlərinin zəif işlənməsi və lazımcına inkişaf etdirilməməsi və s.

E-ticarət sahəsində həllini gözləyən problemlər. Müasir dövrdə e-ticarət sahəsindəki yuxarıda göstərilən problemlərlə yanaşı Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması üçün bir sıra digər məsələlərin də həlli zəruridir:

- ✓ e-ticarət obyektlərinin təsnifatı;
- ✓ elektron sövdələşmə tərəflərinin göndərilmə-çatdırılma üsullarının və yerinin müəyyən edilməsi;
- ✓ beynəlxalq elektron əməliyyat iştirakçılarına vergiqoyma;
- ✓ Xidmətlər Ticarəti üzrə Baş Razılaşmanın (XTBR) telekommunikasiyalara dair razılaşmalar çərçivəsində İnternet-xidmətlərin təsnifləşdirilməsi məsələləri;
- ✓ qlobal elektron bazarın tənzimlənməsində dövlətlərin rolu;
- ✓ e-ticarət şəratində intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi;
- ✓ e- ticarətin XTBR çərçivəsində danışıqlar prosesinə təsiri;
- ✓ e- ticarətdə gömrük qaydaları və prosedurları;
- ✓ e-ticarətin qloballaşma problemləri.

Bu və digər oxşar məsələlərin həlli ölkənin ÜTT-yə daxil olmaqla bağlı, eləcə də e-ticarət siyasətinin müəyyənləşdirilməsində əsaslı rol oynaya bilər.

Aparılan təhlil və proqnozlardan göründüyü kimi, Azərbaycanda İnformasiya iqtisadiyyatı formalaşır. Ölkədə müasir İKT-nin, o cümlədən e-ticarət sistemlərinin geniş tətbiqi qaçılmazdır. Bu da Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasını, bir sıra beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyünü tələb edir. Ona görə də ölkənin ÜTT-yə daxil olmaq istəyi ilə əlaqədar e-ticarət sistemlərinin tətbiqi prosesində bir sıra problemlər yaranır ki, onların vaxtında həll olunması üçün e-ticarət obyektlərinin mallara və xidmətlərə görə təsnif olunması, e-ticarət iştirakçılarının yerinin dəqiq təyini, göndərilmə-çatdırılma üsullarının müəyyənləşdirilməsi, e-

ticarətdə vergi, gömrük və s. kimi rüsum və ödənişlərin ödənilməsi, müvafiq İnternet-xidmətlərinin təsnifatı, e-ticarət bazarının tənzimlənməsi, intellektual mülkiyyətin qorunması, e-ticarətin qloballaşması və s. kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunmuşdur.

Elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi baxımından Azərbaycan hökuməti üzərinə iki əsas vəzifə düşür. Bunlardan birincisi; dövlətin əsas funksiyalarının icrası zamanı elektron ticarətin gətirdiyi imkanlardan istifadə edilməsidir. Bu çərçivədə; icra orqanları inzibati və xidməti funksiyalarını yerinə yetirərkən elektron hökumətin verdiyi imkanlardan istifadə etməli və inkişaf etdirməlidirlər. Əhalinin qeydiyyatı və şəxsi məlumatlarla əlaqəli xidmətlər, vergi qoyma və ödəmə, dövlətin mal və xidmət alması zamanı e-ticarətdən istifadə edilməsi buna nümunə göstərilə bilər.

Dövlətin bu sahədə ikinci vəzifəsi elektron ticarət üçün lazımi fiziki və hüquqi infrastrukturunu yaratmaqdır. Elektron ticarətin fiziki infrastrukturunun qurulması müəyyən texniki təchizatdan asılı olduğuna görə, böyük miqyasda texnoloji yeniliklərdən təsirlənir. Müasir dövrdə olan texnoloji inkişaf səviyyəsi, elektron ticarətin fiziki infrastrukturunun hazırlanmasına çox müsbət təsir edəcək keyfiyyətdədir. Elektron ticarət üçün lazımi infrastrukturun yaradılması isə, fiziki infrastrukturdan daha çətin kimi görünür. Bunun ən önəmli səbəblərindən biri, ənənəvi ticarətdə istifadə edilən metod və vasitələrin bir qisminin elektron ticarətə yaramaması, beləliklə də mövcud qanunvericilikdə dəyişiklik məcburiyyəti, hazırlanmalı olan yeni hüquqi tənzimləmələrin digər ölkə qanunlarına da uyğun olması zərurətinə baxmayaraq bu mövzuda hər hansı bir beynəlxalq fikir birliyinə gəlinməməsi, texniki infrastrukturda olan bəzi problemlərin hüquqi problemlərə də səbəb olması kimi çətinliklər sayıla bilər. Son olaraq, e-ticarətin inkişafı istiqamətində həyata keçiriləcək dövlət siyasəti haqqında danışmaq olar. Çünki, özü də bir istifadəçi

olan dövlətin bu mövzuda həyata keçirəcəyi hazırlıqların keyfiyyəti və sürəti ilə, texniki, inzibati və hüquqi tənzimləmələrdə hətta keçirəcəyi funksiyaları icra tərzini e-ticarətin ölkədəki inkişafına təsir edəcəkdir. Bu xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda aşağıdakı amillərin vacibliyi ortaya çıxmaqdadır:

- ✓ Dövlət orqanlarında bu istiqamətdə həyata keçirilən işlər koordinasiya edilməli və bu sahədə özəl sektorla güclü əməkdaşlıq aparılmalıdır.
- ✓ E-ticarət, qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin ayrılmaz bir parçası olduğuna görə, həyata keçirilən siyasətlər, texniki standartlar və tətbiqat vasitələri beynəlxalq normalara uyğun formada müəyyən edilməli, bu mövzuda tələsiməməlidir.
- ✓ Dövlət sektoru e-ticarətdən istifadəyə öyrəşməlidir.
- ✓ Bürolarda və ticarətdə kağız işlərindən elektron əməliyyatlara keçid bir proqram çərçivəsində həyata keçirilməlidir.
- ✓ Həyata keçiriləcək tənzimləmələrlə istifadəçilərin təhlükəsizliyi mütləq təmin edilməli, tərəflərin və vasitəçilərin məsuliyyəti aydın müəyyən edilməlidir.

Nəticə olaraq, elektron ticarət sahəsində həyata keçiriləcək dövlət siyasətinin tərkib hissələrini, müvafiq fiziki infrastrukturun hazırlanması və davamlı inkişaf etdirilməsi, dövlət və özəl sektorun tələblərinin müəyyən edilməsi və uğunlaşdırılması və hüquqi bazanın yaradılması kimi göstərmək olar

Ölkəmizdə virtual ticarətin inkişafını əngəlləyən 3 əsas problem mövcuddur. Bunlardan ən ümduəsi, ümumiyyətlə, İnternetlə bağlı olan problemlərdir. Çünki ölkədə keyfiyyətli İnternet xidmətləri təmin edilməyib. İkinci mühüm problem vergilərlə bağlıdır. Virtual ticarətlə məşğul olacaq şirkətlər ya az həcmdə vergi ödəməlidir, ya da ilkin dövrlərdə vergidən azad edilməlidirlər. Əgər real bazarda tətbiq olunan vergilər İnternet dükanlara şamil edilsə, o zaman firmalar virtual satışdan heç bir

mənfəət götürə bilməzlər. Məsələn, ABŞ, Avropa ölkələri 10 il, yaxud müəyyən bir müddətdə elektron ticarəti vergidən azad ediblər. Şərait yaradırlar ki, şirkətlər elektron ticarətin tətbiqində maraqlı olsunlar. Həm də bu, müştərilər üçün də cazibədarlıqdır. Onlar İnternet üzərindən xidmət və malları ƏDV-siz və daha ucuz ala bilirlər. Bu qaydanı Azərbaycanda da tətbiq etməklə elektron-ticarətin daha da inkişafını təmin etmək olar. Qarşıda duran üçüncü problem isə mentalitet məsələsidir. İnsanlarda nağdı qoyub, nisyəyə qaçmamaq kimi bir xüsusiyyət var. Bununla belə, normal təhlükəsizlik sistemi qurularsa, virtual ticarətin üstünlükləri real ticarətdən qat-qat cəlbedici olar. Göründüyü kimi ölkədə elektron ticarət texnologiyasının tətbiqi iqtisadiyyatımız üçün geniş imkanlar vəd edir, lakin həmin texnologiyanın yaranacaq yeni şəraitdə daha səmərəli nəticə verməsi üçün müvafiq şərait, qayda, qanun, mexanizm və mühit formalaşdırılmalıdır. Artıq İnternet həyatımızın əvəzolunmaz bir hissəsinə çevrilib. Real mühitdə icra etdiyimiz bir sıra məsələləri də virtual məkanda həyata keçirə bilirik.

MÖVZU 12. AVTOMATLAŞDIRILMIŞ BANK İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ BANK İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN XÜLASƏSİ

Banklar xüsusi bir qurumdur və iqtisadiyyatın inkişafında özünəməxsus yeri var. Bankların yaranması və inkişafı da dünya mədəniyyəti və cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər getmişdir. Cəmiyyətin inkişafı tarixində isbata ehtiyacı olmayan bir həqiqət də bankların inkişaf səviyyəsi ilə bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafın düz mütənasibliyindən ibarətdir. Hansı ölkədə bankların yüksək səviyyəsi müşahidə olunursa, orada sürətli iqtisadi inkişaf, yüksək mədəniyyət var. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, bank, dedikdə, hüquqi və fiziki şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən maliyyə-kredit təşkilatı hüquqi status baxımından hüquqi şəxsdir.

Bankların ilk yaranma dövrü bəzi mənbələrə isə əsasən XIV-XV əsrlərə kapitalizm dövrünə təsadüf edir, bəzi mənbələrdə isə bankların feodalizmdə mövcud olduğu qeyd edilir. Hal hazırda isə dünyanın təxminən bütün ölkələrində bankların fəaliyyətindən istifadə edilir. Bütün dünya banklarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə isə nəzarəti 1944-cü ildə Bretton-Vuds konfransında təsis edilmiş Dünya Bankı həyata keçirir. Dünya Bankının fəaliyyətinin əsas istiqaməti inkişaf etməkdə olan, yoxsul ölkələrə kreditlərin ayrılması, yoxsulluğun azaldılması, həmçinin, üzvlükdə olan ölkələrinin inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir.

Ölkənin öz fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün əsas olan iqtisadi amillərdir. Bu amillərin də içərisində ən əsası maddi vəsaitlərdir. Hər bir ölkədə maddi vəsaitlər

əsasən banklarda cəmləşib. Bunun isə bir neçə səbəbi mövcuddur. Bunlardan ən əsası yüksək məbləğlərdə vəsaitin depozit şəklində bankda saxlanması daha səmərəlidir, çünki həm təhlükəsizlik təmin edilir, həm də qoyulan əmanətlərin müqabilində müəyyən məbləğdə faizlər hesablanır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu cür depozitlərin cəlb edilməsi banklara da sərf edir. Banklar cəlb edilmiş vəsaitləri öz adından kredit şəklində fiziki və hüquqi şəxslərə müəyyən müddətə, geri qaytarılmaq şərti ilə, əsas məbləğlə bərabər müəyyən faizlərin ödənilməsi müqabilində verir. Banklar bundan əlavə ölkə daxilində və xarici ölkələrlə pul köçürmələrinin həyata keçirilməsində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ənənəvi üsullarla bu əməliyyat bir neçə gün çəkirdisə, bankların vasitəsilə artıq bir neçə dəqiqə ərzində köçürmənin reallaşdırılması mümkündür. Bununla bərabər kommunal xərclərin ödənilməsində, müxtəlif tip vergilərin ödənilməsində və s. bank fəaliyyətindən geniş şəkildə istifadə edilir. Bank sektoru bütün sürəti ilə inkişaf etməkdədir. İndiki vaxtda banklar strateji əhəmiyyət daşıyırlar. Elektron bank işinə qarşı maraq getdikcə artmaqdadır. Texnoloji məhsullar, gənc, təhsilli, iqtisadi və ictimai statusu yüksək müştərilər tərəfindən istifadə edilməkdədir

Bank əməliyyatları indiki vaxtda texnologiyanın inkişafı ilə daha asanlaşmış, xərc, vaxt və risklərin minimuma endirilməsi, effektivliyin maksimuma qaldırılması üçün yeni kanallar dövrüyyəyə girmişdir. Bu kanallardan ən əhəmiyyətli, bank üçün dönüş nöqtəsi ola biləcək bir yenilik olan "İnternet bankçılığı" dır. Bank sahəsində stabil kredit sisteminin yaradılmasını həll etmək üçün bank inkişafı üzrə kredit inteqrasiya tempi sürətləndirilməlidir. Onun üçün də tələb edilən amillərdən biri müasir texnologiyanın yaradılması və informasiya strukturunun inkişaf etdirilməsidir. Bu isə onu göstərir ki, banklarda effektiv fəaliyyətin təmin edilməsi üçün informasiya sistemlərindən istifadə ləbüddür. İnternet bankçılığı tarixinin İnternet yaranması ilə başladığı aydındır. "İnternet" anlayışı ilk dəfə 1974-cü ildə ortaya çıxsada, 1990-cı

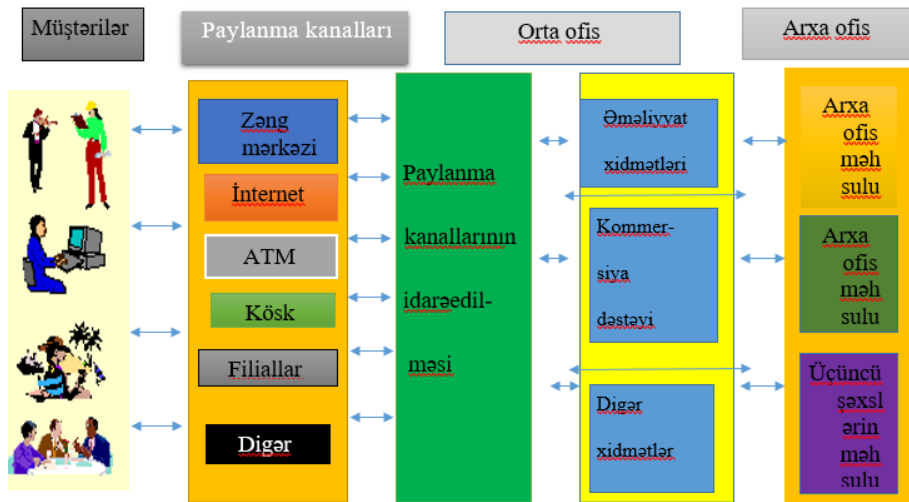
illərə qədər, İnternetin istifadəsi çox da inkişaf etməmişdir. İnternet 1990-cı illərdə çox sürətli inkişafa başlamış və insanların istəklərini daha rahat yerinə yetirmələri üçün fərqli axtarış vasitələri və şəbəkə rəhbərləri yaradılmışdır. 1997-ci ildə bir çox bank İnternet bankaçılığını inkişaf etdirərək, müştərilərin kompüter, cib telefonu və ya interaktiv monitor ilə əməliyyat etmələrini təmin etməyə başlamışdır. İnternet bankaçılığı; ev və ofis bankaçılığının həyata keçirilməsinə imkan verən interaktiv proqramların yerini İnternetin alması və təhlükəsizlik probleminə müxtəlif həllər yaratması ilə inkişaf edən və veb əsaslı olaraq həyata keçirilən bankaçılıq əməliyyatıdır.

Ümumiyyətlə, bankda yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi, təşkilati quruluşda dəyişikliklərə, banklardakı məlumat axış sisteminin standartlaşmasına, fəaliyyətin təmin edilməsinə imkan yaratmaqdadır. Bundan başqa, eyni əməliyyatların təkrarının qarşısını almağa və daha qısa zamanda daha çox əməliyyat edilə bilməsinə, rəhbərliyin məsuliyyətinin bölüşdürülməsi ilə hər qrupa fərqli vəzifə, səlahiyyət və məsuliyyət verilməsi mümkün olmaqdadır. Bankların, gerçək mənada elektron bank işinə keçəsi, fərdi bankaçılıq xidmətlərinin 1980-ci illərin sonlarına doğru hər kəsin öz banka əməliyyatlarını özünün etməsi imkanı təmin edən pul çəkmə maşınları (ATM) ilə başlamışdır. ATM-lərdə, bank müştərisinə verilən bir elektron bank kartı köməyiylə, bütün əsas banka əməliyyatları aparılır.

Texnologiya istifadəsinin banklar üçün əhəmiyyətli hala gəlməsi ilə birlikdə, banklar müştərilərinə xidmət təqdim etmək üçün inkişaf etdirdikləri yeni üsulları da istifadə etməyə başlamışlar. Bu xidmətlərdən bəzilərinə, Avtomatik kassa maşınları (ATM), kredit kartları, telefon bankaçılığı və İnternet bankaçılığı nümunə olaraq göstərilə bilər. İnternet istifadəsində meydana gələn artımla birlikdə İnternet vasitəsilə edilən banka əməliyyatları gün keçdikcə artmaqdadır. İnternet bankaçılığı, banka

Əməliyyatlarının İnternet mühitində bankların web saytları vasitəsilə istənilən anda dünyanın hər yerindən istifadə edilməsini təmin etməkdədir. İnternet bankçılığında, bank personalı ilə birbaşa əlaqə tətbiq edilir. Müştəri, bank əməliyyatlarını öz girdiyi təlimatlar istiqamətində avtomatik olaraq həyata keçirir.

Avtomatlaşdırılmış şəkildə banklarda informasiya sistemlərinin köməyiylə fəaliyyətin reallaşdırılması, əməliyyatların onlayn rejimdə həyata keçirilməsi, daha operativ prinsiplər çərçivəsində müştərilərə xidmətlərin təqdim edilməsini çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müştərilər bank xidmətlərindən zəng, İnternet, ATM, köşk və digər vasitələrdən istifadə etməklə yararlanırlar. Bu zaman müştərilərin əsasən sorğuları ön ofisdə qəbul edilir, istəkləri qeydə alınır, əsas əməliyyatlar, proseslərin reallaşması isə orta və arxa ofislər vasitəsilə həyata keçirilir.

Avtomatlaşdırılmış bank fəaliyyəti

İnternet bankçılığında, İnternetin yüksək və ucuz əməliyyat tutumu sayəsində pul qoyub, götürmək istisna olmaqla bütün bank əməliyyatlarının ən ucuz xərclə edilməsi mümkündür. İnternet bankçılığıyla bank müştəriləri, pul qoyub götürmə xaricində qalan əməliyyatlar aşağıdakılardır;

- Hesablarındakı pul miqdarının və hesab məlumatlarının öyrənilməsi,
- Pul transfer əməliyyatları,
- Kredit kartı məlumat öyrənmək və borc ödəmə əməliyyatları,
- Valyuta əməliyyatları,
- Hər cür investisiya hesabı qiymət məlumatları alış-veriş təlimatlarının verilməsi,
- Vergi və daha bir çox gerçək bank əməliyyatını yer və zamandan asılı olmayaraq İnternet üzərindən reallaşdırıla bilir.

İnternet yeni müştərilər əldə etmək, müştəri əlaqələrini inkişaf etdirmək və satışlarını artırmaq üçün banklara böyük imkanlar yaradır. Hal-hazırda İnternet bankçılığı xidmətini təqdim etmək banklar üçün bir zərurət halını almışdır. Satış və xidmət mərhələsində İnternet texnologiyalarının geniş tətbiq olunmasını və insan əlaqələrini birləşdirən təşkilatların fəaliyyətini daim inkişafda olan bir sahə hesab olunur.

İnternet bankçılığı istifadəsinin müsbət və mənfi cəhətləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

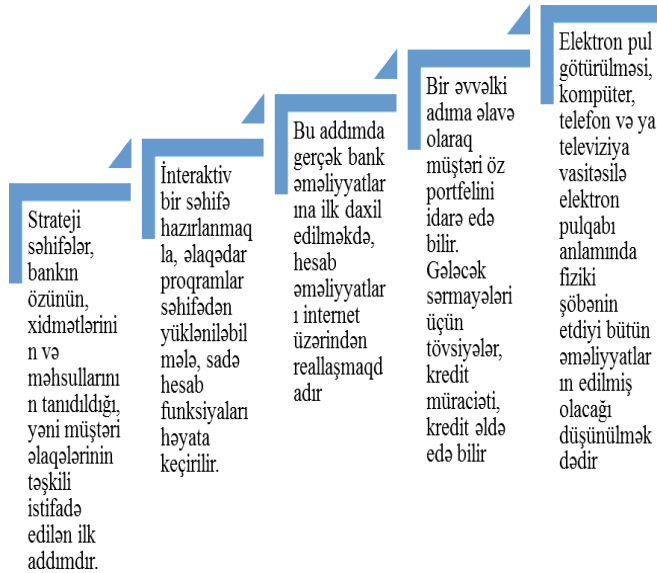
- İnternet üzərindən edilən əməliyyat xərci şöbədən edilən əməliyyat dəyərinə görə olduqca ucuzdur.
- İnternet bankçılığının ən mənfi cəhəti böyük miqdarda investisiya tələb etməsidir. Güclü rəqabət şəraitində İnternet bankçılığı tətbiqinə

keçildikdən sonra uzun bir müddət bu əməliyyatlardan qazanc əldə olunması mümkün olmur. Ancaq bu investisiya sərf edilmədiyi təqdirdə bankların sektordakı rəqabət gücləri azalmış olur.

- Daha çox təhsil səviyyəsi yüksək və texnologiya ilə böyüyən gənclər arasında daha geniş yayılmış olan İnternet bankçılığın müvəffəqiyyətində təhlükəsizlik, məxfilik və ictimai etimadın təmin edilməsi əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

- İnternet bankçılığında təməl riskləri təhlükəsizlik, etibar, qanunilik, kredit, likvidlik, faiz dərəcəsi və bazar meydana gətirməkdir. İnternet bankçılığının digər bir mənfi cəhəti isə şöbələrə reallaşan birə bir müştəri əlaqələrindəki müsbət istiqamətlərin aradan qalxmasıdır.

İnternet bankçılığının reallaşma mərhələləri nöqtəy-nəzərindən beş ana addımda reallaşır.

İnternet bankçılığı şübhəsiz yenidir. Etibarlı olan əsaslar və prinsiplər baxımından ənənəvi bank əməliyyatları ilə paralel işləməkdə, zaman -zaman klassik bank əməliyyatlarına də müraciət edilməkdədir. İnternetin inkişafı ilə əlaqləli olaraq inkişaf edən bir başqa sahə elektron ticarətdir. Bu yanaşma ilə e-ticarət və İnternet bankçılığının inkişafında bir paralellik müşahidə olunur. Bankların İnternet bankçılığı tətbiqini seçmələrinin bir çox səbəbləri vardır. Bunu təmin edəcək olan bütün imkanlar və yeniliklər qiymətləndirilməlidir. Bu yeniliklərdən bəlkə də ən əhəmiyyətli elektron bankçılıqdır. İnternet bankçılığı da elektron bankçılıq xidmətlərinin ən əsasıdır. İnternetdəki texnoloji inkişafı irəlilədikcə, həm bank şöbələrinin sayı həm də ATM ilə ev və ofis bankçılığının əhəmiyyəti azalacaq. Artıq nağd pul yatırmaq və çəkmə əməliyyatları xaricindəki bank əməliyyatlarının çoxu İnternet üzərindən həyata keçirilməkdədir. İnternet istifadəsinin inkişafı özü ilə müştəri meyllərində bir dəyişiklik meydana gətirmişdir. Müştərilərin artıq bir çox kanaldan əməliyyat etməyə istəklili olduqları müşahidə olunur. Banklar müştərilərini ən çox iqtisadi cəhətdən üstünlük təmin edəcək kanala istiqamətləndirir. İnternet, bu kanalların ən başında durur. Bunun səbəbi müştəri tərəfindən online əməliyyatın banka çox daha az vəsait sərfi nəticəsində başa gəlməsidir.

Avtomatlaşdırılmış bank informasiya sistemlərinin bank işinə təmin etdiyi fəaliyyətləri bu şəkildə açıqlamaq mümkündür:

- Birə-bir ünsiyyət imkanı təmin etməkdədir;
- Elektron poçt və ya interaktiv səhifələrdən istifadə bank müştərisinə fərdlər və ya şirkətlər ilə birbaşa ünsiyyət imkanı verir ki, bu da daha sürətli, səhsiz və asan işləməklə bərabər xərcləri də azaldır;

- İnternet şəbəsi səhifələrində şəxslərə xüsusi bank məlumatları təqdim etmək mümkündür. Bu da müştəri məmnuniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Banklar məhsullarını müştərilərinə satmağa çalışarkən eyni zamanda müştəri ilə ünsiyyət qururlar. İnternet mühiti ilə təqdim etmiş olduqları xidmətlər həm əməliyyat xərclərini azaltmaqda, həm də müştərinin istədiyi formada təhlükəsizliyin yüksək səviyyədə tutulmağa çalışıldığı, öz əməliyyatını özünədə bilərsən tənzimləməsi ilə insan üçün qiymətli zamanı yenə insana təqdim etdiyi xidmət ilə sanki müştərilərinə zamanı hədiyyə edərkən, müştəriləri ilə ünsiyyət əlaqələrini elektron mühitə daşıyaraq, mümkün qədər daha çox müştəriyə, zaman və məkan məhdudlaşdırması olmadan çatmağı hədəfləyən bir iş ortaya çıxararaq, məhsuldar bir marketinq reallaşdırmışlar. Bank sektoru informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının və xüsusilə İnternetin yayılmasından əhəmiyyətli ölçüdə təsirlənməkdədir. İnternet bankçılığı, hesab açma və ya fərqli hesablara pul transfer etmə və s. bank xidmətlərinin uzaqdan edildiyi paylama kanalını ifadə etməkdədir. İnternet bankçılığı, elektron bankçılığının inkişafının bir davamı olan və platforma olaraq Açıq Şəbəkə Sistemləri-İnternetin istifadə, fərdi və ticarət bütün bank əməliyyatlarının, bankların virtual mühitdə qurmuş olduqları şəbəkə xarici xidmətlərin təqdim edildiyi alternativ paylama kanalı olaraq fəaliyyət göstərir. İnternet bankçılığı zaman və yer sərhədi olmadan bir kompüter ilə bank xidmətlərinin İnternet üzərindən təqdim edilməsi üçün hazırlanan alternativ paylama kanalıdır. 24 saat İnternet daxil olması mümkün olan hər hansı bir kompüter vasitəsilə dünyanın hər yerindən istifadə edilən bir xidmətdir.

Virtual bankların olması, bütün əməliyyatların evdən televizoru açıb-bağlama qədər sadə şəkildə edilməsi, fiziki olaraq pulun mümkün qədər az əl dəyişdirməsi arzularından əmələ gəlmişdir. Texnologiya bəzən digər sektorları arxasından

sürüməkdə, dəyişmə vacibliyini zəruri etməkdədir. Bank sektoru da texnologiyanı yaxından təqib etməsi lazım olan sektorlardandır. İnternet bankçılığı qısaca, indiki vaxtda fiziki şöbələrdən edilən bütün əməliyyatların İnternet üzərindən həyata keçirilmək kimi başa düşülə bilər. Müştərinin bank xidmətini ala bilməsi üçün İnternetə bağlı kompüterü və ya televiziyası olması kifayətdir. Günümüzdə texnologiya daha da irəliləyərək, cib telefonlarından İnternetə bağlanma imkanı olduğu üçün ciblərimizə girmək qədər yaxınlaşmışdır. Əlaqə vasitəsi olan hər müştəri işi düşündüyü bank ilə edəcəyi müqavilə nəticəsində, bankın təqdim edəcəyi bu xidmətdən, bankda təyin olunan əsaslar çərçivəsində 7 gün 24 saat faydalana bilər.

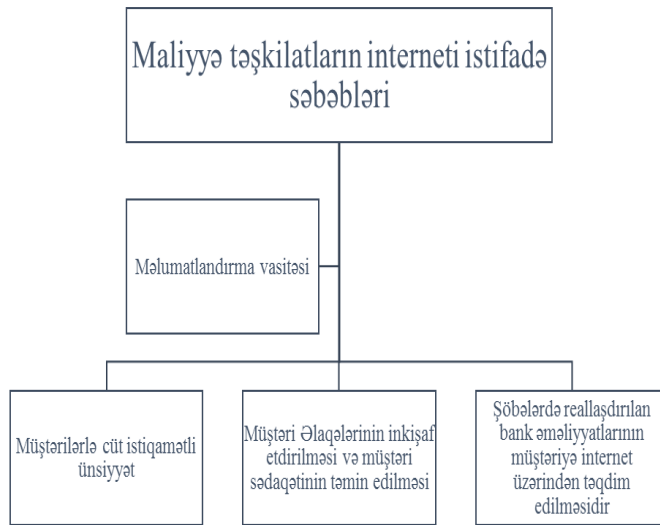
Bir başqa üsul olan telefon bankçılığı, müştərinin banka zəng etməsini tələb edir. Müştəri üçün şöbə bankçılığına nisbətə daha rahat və faydalıdır. Müştərilər mərkəzi bir telefonu axtarıb hesablarını idarə edə, pul transfer edə, xidmətlər haqqında məlumat ala və ya telefon düymələrinə toxunaraq faktura ödəyə bilərlər. Banklar bunu bir alternativ olaraq və ya şöbə şəbəkələri vasitəsilə ənənəvi bir paylama kanalını tamamlayıcı olaraq istifadə edirlər. Banklar üçün bunun əsas faydası, şöbə bankçılığına görə xərcinin daha aşağı olmasıdır. Telefon bankçılığından istifadəsinin müştəriyə faydası rahatlıqdır. Müştərilər həftənin 7 günü 24 saat ev kimi istədikləri xüsusi yerlərdən bankçılıq əməliyyatlarını həyata keçirə bilərlər. Müştərilər həmçinin, daha az xərc ödəməkdə, banklar da əməliyyatları daha az xərcə edə bilməkdədir. Əməliyyatların böyük qismi ənənəvi şöbə bankçılığı yerinə İnternetə əsaslanan və telefon bankçılığı vasitəsilə edilməyə başlamışdır. Bu işə özlüyündə informasiya sistemlərinin bank sahəsinə tətbiqi nəticəsində əldə edilən avtomatlaşdırılmış fəaliyyətin hansı dərəcədə yararlı olmasının bariz nümunəsidir.

Rəqabət təzyiqi və alternativ kanalların ortaya çıxması, bankların hal-hazırda mövcud olan kanal strategiyalarını təkrar qiymətləndirməyə məcbur etmişdir. Maliyyə

xidmətlər sektorundakı artan rəqabət mühiti, alternativ paylama kanallarının inkişaf etdirilməsinə və istifadə edilməsinə olan təzyiği artırmışdır. Elektron bankçılıq termini banklarda məlumatın və xidmətlərin müştərilərə kompüter və ya televiziya vasitəsilə təmin edilməsini ifadə etmək üzrə istifadə edilir. Elektron bankçılıq ümumiyyətlə, İnternet bankaqlığını ifadə etməkdə və ATM, kredit və bank kartları, telefon bankçılığı, elektron faktura ödəmə və şəbəkəyə söykənən bankı əhatə edir.

İlk İnternet bankçılığı "Ev / Ofis bankçılığın" ilk dəfə 1980-ci illərin əvvəlində Amerikanın ən böyük bankları (Citibank, Chase Manhattan) tərəfindən həyata keçirilmişdir. 1980-ci illərdə "Avropa və ABŞ" da bank və maliyyə təşkilatları "Ev/Ofis bankçılığı" anlayışı üzərinə proqramlar yaratmağa başlamış, başlanğıcda kompüter şəbəkəsinin çox da inkişaf etmiş olmamasından ötürü müştərilərə kömək etmək üçün faks maşınları və telefonlardan istifadə edilmişdir.

İlk İnternet bankçılığının tətbiqi ABŞ-da Presidential Savings Bank tərəfindən inkişaf etdirilərək 1995-ci ildə müştərilərinin istifadəsinə təqdim edilmişdir. Citibank və Wells Fargo kimi köklü banklar da öz tətbiqlərini inkişaf etdirərək müştərilərin istifadəsinə açdılar. İnternetin ev istifadəçiləri arasında yayılması ilə insanların texnologiyaya uyğunluğu artmış və İnternet bankçılığı xidmətlərindən faydalanan fərdlərin sayı getdikcə artmaqdadır. Avropada İnternetdən istifadə nəticəsində fəaliyyətlərini reallaşdıran ilk virtual şəkildə təşkil edilmiş bank 1996-cı ildə Almaniyanın Drezden bank qrupuna aid olan Advance Bankdır. Bundan başqa Netbank, Compubank və s. bankları da qeyd etmək olar. Artıq indiki vaxtda İnternet maliyyə təşkilatları üçün strateji bir vasitə olaraq qəbul edilməkdədir.

Maliyyə təşkilatlarının İnternetdən istifadə səbəbləri

Hazırda rəqabət ünsürlərindən daha çox "olmazsa olmaz" xüsusiyyəti daşıyan İnternet bankçılığı ilə müştərilər bütün bank əməliyyatlarını 7 gün 24 saat həyata keçirir, həm də bütün portfeli 24 saat boyunca nəzarət altında saxlaya bilir. Bankçılıq sektorundakı bu cür inkişaf müştərilər baxımından qiymətləndirilməklə yeni proqramlar "ən yaxşı xidmət verən bankı seçmə" şansını yaradır.

Bankların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri müxtəlifdir və bir sıra amillərə görə təsnif oluna bilər.

Sistemlərin idarəetmə obyektinin fəaliyyəti sahəsi üzrə təsnifi aydın olduğundan, aşağıdakı əlamətlərə baxaq. İdarəetmə proseslərin növlərinə görə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri aşağıdakılara bölünür. Texnoloji proseslərin idarəetmə AİS – bu insan maşın sistemləridir, onlar texnoloji qurğular, dəzgahlar, avtomatik xətlərə idarəetməni təmin edir. Təşkilati-texnoloji proseslərin idarəetmə

AİS – bu texnoloji proseslərin idarəetmə AİS və müəssisə idarəetmə AİS birləşdirən çoxsəviyyəli sistemlərdir. Təşkilati idarəetmənin AİS üçün obyekt kimi istehsal-təsərrüfat, sosial-iqtisadi fəaliyyət prosesləridir, onlar iqtisadiyyatın idarəetməsinin bütün səviyyələrində həyata keçirilir, bank sektoru qlobal iqtisadiyyatda xüsusilə əhəmiyyətli bir rol oynamaqdadır. Sektor, bir çox ölkədə daxili və xarici dəyişikliklərə açıqdır. Sektora bağlı xarici dəyişmələrin ən əhəmiyyətliləri iqtisadi, ictimai və texnoloji dəyişmələrdir. Sektorda baş verən xarici dəyişmələr ən əhəmiyyətlisi isə İnternet istifadəsinin yayılması ilə birlikdə İnternet bankçılığı tətbiqləridir. Banklar yeni texnologiyaların əhəmiyyətinin fərqləndirilib, bu sahədə geniş miqyaslı investisiyalar yatırmaqdadırlar. Banklar yüksək texnologiyanın imkanlarından sona qədər istifadə edərək müştəri ehtiyac və dəyişikliklərini yaxından təhlil etmək və bu tələblərə cavab verə bilmək üçün proqramlardan istifadə edirlər.

BANK İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN ARXİTEKTURASI

Bank informasiya sistemlərinin arxitekturasını müəyyənləşdirmək üçün ümumilikdə informasiya sistemləri sahəsində istifadə edilən arxitekturaları nəzərdən keçirmək lazımdır. İnformasiya sistemləri özlüyündə kompüterdən, verilənlər bazasından, verilənlər bazasının idarəetmə sistemindən və sistemin administratorundan ibarət mürəkkəb “insan-maşın” kompleksidir. İnformasiya sisteminin əsasını verilənlər bazası təşkil etdiyindən, bəzən ona verilənlər bazası sistemi də deyilir.

İnformasiya sistemlərinin fəaliyyət dairəsi

Lokal sistemlər bir kompüterdə reallaşdırılır, bir verilənlər bazasına malik olur və həmin verilənlər bazası daxilindəki sorğulara cavab verir. Verilənlərin məntiqi və fiziki müstəqilliyini təmin etmək üçün onlar 3 səviyyədə təsvir olunur: Hər səviyyəyə uyğun verilənlərin modeli yaradılır. Xarici model istifadəçinin verilənləri necə görməsi deməkdir. Başqa sözlə, xarici model istifadəçinin VB-dən tələb etdiyi verilənlərin strukturunu və tərkibini əks etdirir. Xarici modelə başqa sözlə altsxem də deyilir. Xarici model istifadəçinin ünsiyyət dili vasitəsilə sistemə verdiyi sorğuya görə formalaşdırılır.

Məntiqi model verilənlərin mücərrəd təsvirini əks etdirir. Bu təsvirdə verilənlər bazasına daxil edilən bütün verilənlərin xarakteristikaları və onlar arasında əlaqələr əks etdirilir. Məntiqi model VB-nin əsası sayılır. Ona başqa adla *konseptual model* də deyilir. Məntiqi model verilənlərin strukturunu və onlar arasındakı əlaqələri əks etdirən sxem vasitəsilə ifadə olunur. VB-nin təşkili zamanı konseptual sxem verilənlərin təsviri dili vasitəsilə (məs., dBase, SQL və s.) təsvir olunur.

Fiziki model verilənlərin kompyuterin xarici yaddaşında necə təşkil olunmasını əks etdirir. Bu modeldə verilənlər bazasının daxili (məşın) sxemi təsvir edilir. Həmin sxemdə xarici yaddaşın xarakteristikaları, fiziki yazıların formatları, indekslər, kataloqlar və s. haqqında məlumat verilir. Verilənlər bazası xarici yaddaşda fiziki modelə uyğun saxlanılır.

Xarici, məntiqi və fiziki modellər VB-nin idarəetmə sistemi vasitəsilə bir-birilə əlaqələndirilir. Beləliklə, informasiya sistemi 3 səviyyəli arxitektura üzrə qurulur. Verilənlər bazasında aparılan əməliyyatların hamısı verilənlər bazasının idarəetmə sistemi (VBİS) adlanan proqram kompleksi vasitəsilə yerinə yetirilir. Əməliyyat aparmaq üçün sorğular VBİS-in interfeysi vasitəsilə sistemin tələb etdiyi dilə və formaya çevrilərək icra olunur. VBİS öz işini əməliyyat sisteminin idarəsi altında aparır.

İnformasiya sistemi tətbiq olunan müəssisədə verilənlərin mərkəzləşdirilmiş idarə olunmasına məsuliyyəti verilənlərin administratoru (VA) adlanan bir və ya bir neçə şəxsdən ibarət qrup daşıyır. VB-nin tələblərinin yerinə yetirilməsi verilənlər bazasının administratoru (VBA) tərəfindən aparılır. Verilənlər bazasının administratoru bir və ya bir neçə peşəkar mütəxəssisdən ibarət qrupdur. VBA-nın əsas vəzifəsi VB-ni yaratmaq, onun yeniləşdirilməsini, təshihini və istifadəçilərin sorğularına cavabları təmin etməkdir. VBA həmçinin, sistemin operativliyinə, texniki, informasiya və proqram təminatına da cavabdehlik daşıyır. Banklarda əsas əməliyyatların reallaşması, avtomatlaşdırılmış fəaliyyətin təmin edilməsi üçün İnternet çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vahid şəbəkə sisteminə müxtəlif vasitələrin köməyi ilə qoşulmaq nəticəsində banklarda onlayn rejimdə iş prosesinin həyata keçirilməsi baş verir. Bunun üçün də bank informasiya sistemlərinin arxitekturasını müəyyənləşdirən zaman şəbəkə arxitekturasının mənimsənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Topologiya termini ilə şəbəkənin strukturu - kompüter, server, periferiya qurğuları və digər şəbəkə komponentlərinin yerləşmə sxemi ifadə olunur. Şəbəkə qurğularının növlərindən və xarakteristikalarından, şəbəkənin genişlənmə imkanlarından, şəbəkənin idarəetmə üsulundan asılı olaraq şəbəkə əsasən 3 baza topologiyası:

- xətti (bus)
- ulduz (star)
- halqa (ring)

və onların kombinasiyaları olan

- xətti-ulduz

Xətti topologiya. Bu topologiya sadə və ən geniş yayılmış topologiyadır. Şəbəkədə kompüterlər, serverlər, periferiya qurğuları magistral və ya segment adlanan vahid kabelə ardıcıl olaraq qoşulur. Kabelin başlanğıc və sonunda siqnalın sönməsi üçün terminatorlar yerləşdirirlər.

Fayl şəklində saxlanılan informasiyanın həcmi 4 kb - dan artıq olduqda informasiya ötürülməzdən əvvəl kompüter onu paket və ya kadr adlanan kiçik bloklara bölür. Hər paket aşağıdakı struktura malik olur:

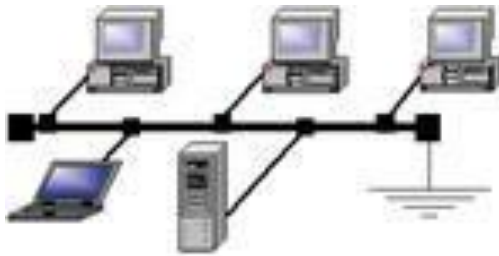
- başlıq
- verilənlər
- treylər

Başlıq informasiya ötürücüsünün və alıcısının ünvanlarını, paketin ötürülməsi və vahid fayl şəklində birləşməsi haqda məlumatı daşıyır. Verilənlər ötürülən fayl fraqmentidir və həcmi 4 kb-dan çox olmur. Treyler özündə paketin ötürülməsinin korrekliyini yoxlayan və şəbəkə komponentləri arasında əlaqə üsulundan asılı olaraq digər məlumatları daşıyır.

Paket elektrik siqnalı şəklində magistral boyu ötürülür. Bu zaman paketi yalnız ünvanı başlıqda daşdığı informasiya alıcısının ünvanına uyğun gələn kompüter qəbul

edir. Qəbul edici kompüter başlıqdakı təlimatı uyğun olaraq paketləri vahid fayl şəklində birləşdirir və bu zaman treyler bu prosesin korrektliyini yoxlayır. İki kompüter eyni zamanda informasiya ötürə bilərmi? Belə hadisəyə kolloziya hadisəsi deyilir (yəni paketlərin toqquşması). Bunun qarşısını almaq üçün kolloziyanı müəyyən etmək və kolloziyanı dəf etmək istifadə üsullarını tətbiq etmək olar. Kolloziyanı müəyyən etmək istifadə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kompüter və ya server magistralın informasiya ötürülməsi üçün boş olduğunu müəyyən edir, sonra informasiyanı ötürür və bu zaman digər kompüterlərdən heç biri informasiya ötürə bilməz. Lakin, kabelin uzunluğu 2500 m-dən artıq olduqda magistralda siqnalın zəifləməsi nəticəsində kolloziya hadisəsini müəyyən etmək prosesi çətinləşir.

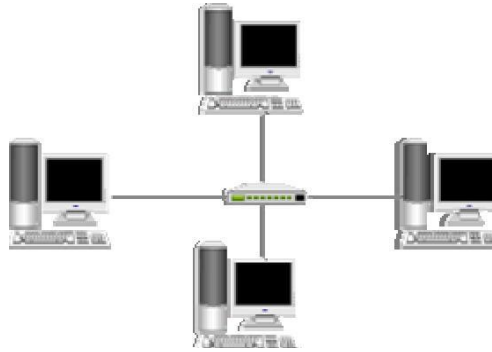
Digər üsulu tətbiq etdikdə hər bir kompüter informasiya ötürməzdən əvvəl bu haqda xəbərdarlıq siqnalı ötürür və digər kompüterlər bu siqnalları qəbul edərək informasiya ötürülməsini müvəqqəti olaraq təxirə salır. Bu üsulun tətbiqi şəbəkənin məhsuldarlığını (işləmə sürətini) azaldır. Xətti şəbəkə passiv şəbəkədir. Belə ki, kompüterlərdən biri sıradan ç ıxarsa, şəbəkə işini davam etdirəcək. Şəbəkə yalnız magistral bu və ya digər səbəbdən xarab olarsa işləməyəcək. Şəbəkəni genişləndirmək zərurəti olduqda, magistralı uzatmaq üçün borel-konnektordan istifadə etmək olar. Lakin, bu ucuz başa gəlsə də, elektrik siqnalının sönməsi nəticəsində çoxsaylı borel-konnektorlardan istifadə heç də həmişə effektiv olmur. Şəbəkədə ayrı-ayrı kabel seqmentlərini birləşdirmək üçün repiterdən istifadə məqsədə uyğundur. Repiter konnektordan fərqli olaraq siqnalı digər seqmentə ötürməzdən əvvəl siqnalı gücləndirir və sonradan ötürür.

Xətti şəbəkə

Ulduz şəbəkəsi. Ulduz şəbəkəsində bütün kompüterlər kabel seqmentləri vasitəsilə mərkəzi konsentratora (hub) qoşulur. Bu kabel sərfini artırır və mərkəzi konsentratordan sıradan çıxdıqda şəbəkə öz fəaliyyətini dayandırır. Kompüterlərdən biri sıradan çıxarsa və ya kabel seqmenti aralanarsa yalnız həmin kompüter informasiya mübadiləsi etməyəcək.

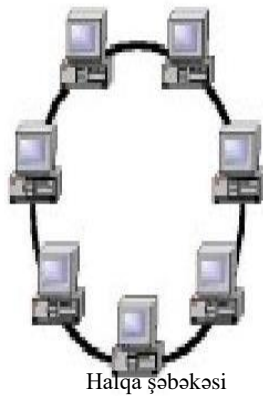
Konsentratorlar passiv və aktiv olur. Aktiv konsentrator repitor kimi siqnalı qəbul edib gücləndirir. Passiv konsentratorlar (məsələn montaj panelləri, kommutasiya blokları və s.) yalnız siqnalı qəbul edib ötürmək funksiyasını yerinə yetirirlər və onları aktiv konsentratorlardan fərqli olaraq qidalanma mənbəyinə qoşmağa ehtiyac yoxdur.

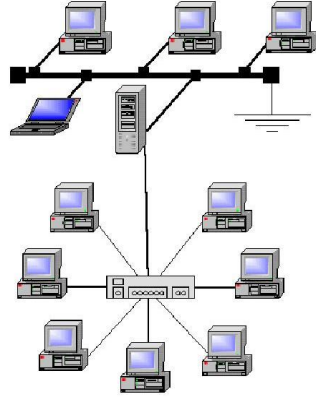
Ulduz şəbəkəsi

Halqa. Bu topologiyada kompüterlər qapalı halqa təşkil edən kabelə qoşulur. Xətti topologiyadan fərqli olaraq kabelin sərbəst ucları olmadığından terminatorlardan istifadəyə ehtiyac qalmır. Şəbəkənin hər bir kompüteri repitor rolu oynayır, yəni siqnalı qəbul edir, gücləndirərək digər kompüterlərə ötürür. Buna görə də

kompyuterlərdən biri sıradan çıxarsa bütün şəbəkə öz fəaliyyətini dayandıracaqdır. İnformasiya aşağıdakı prinsiplə ötürülür: şəbəkə fəaliyyətə başlayan kimi marker yaranır və ardıcıl olaraq halqa boyu bir kompyuterdən digər kompyuterə ötürülür. İnformasiya ötürməyə hazırlaşan kompyuter markeri qəbul edib, onu informasiya sahibinin ünvanı ilə, verilənlərlə tamamlayır. Markeri qəbuledici kompyuter qəbul edib, verici kompyutərə təsdiqedicə məlumat göndərir. Bundan sonra informasiya göndərən kompyuter yeni marker yaradaraq şəbəkəyə ötürür. Markerin ötürülməsi praktiki olaraq işıq sürətilə yayılır. Belə ki, 200 m diametrli halqada marker 10000 dövr/san tezliyi ilə dövr edir.

Ulduz-xətti. Bu topologiya «ulduz» və «xətti» topologiyaların kombinasiyasıdır. Adətən bir neçə «ulduz» topologiyalı şəbəkəni magistral kabel vasitəsilə xətti şəkildə birləşdirirlər. Şəbəkənin kompyuterlərindən hər hansı birinin xarab olması bütövlükdə şəbəkənin işləməməsinə səbəb olmayacaq. Konsentratordan biri və ya bir neçəsi sıradan çıxdıqda isə şəbəkənin yalnız müəyyən hissəsi həmin konsentratora qoşulmuş kompyuterlər və konsentratordakı öz fəaliyyətini dayandıracaqdır.

Ulduz-xətti şəbəkə

Verilənlərin ötürülməsinin yüksək sürətli magistralı kimi xüsusi ayrılmış telefon xətləri, optik liflər və peyk rabitə kanalından istifadə oluna bilər. İnterneta qoşulmaq istəyən təşkilat xüsusi kompüterdən istifadə edir ki, buna şlüz (gateway) deyilir.

Əgər şlüzün qoşulduğu lokal şəbəkəyə ünvanlaşdırılmış məlumat daxil olubsa, həmin məlumat bu lokal şəbəkəyə ötürülmüş olacaq. Əgər məlumat digər bir şəbəkəyə aid olarsa, o zaman məlumat növbəti şlüzə ötürüləcək. Hər bir şlüz və şəbəkələr haqqında müfəssəl informasiyaya malik olur. Hər bir məlumat lokal şəbəkədən şlüz vasitəsilə İnternet-ə ötürülsə, bu halda ən “tez” yol seçilir. Şlüzlər protokol vasitəsilə bir-birilə marşrutlar və şəbəkənin vəziyyəti haqqında informasiya mübadiləsini aparırlar. Bəzi kompüterlər provayder rolunda çıxış edə bilərlər. Provayder İnternetdə öz şlüzünə malik olur və o, digər kompaniyalara və ayrı-ayrı istifadəçilərə bu şlüz vasitəsilə şəbəkəyə daxil olmağa icazə verir. Şlüz, məlumatların lazımı ötürmə marşrutlarını seçməklə bərabər, şəbəkənin ayrı-ayrı hissələrində nasazlıqlar baş verən məlumatların ötürülmə marşrutlarını təshih etmək üçün daha

böyük şəbəkəyə qoşulan altşəbəkələrin parametrləri haqqında məlumata malik olmalıdır. Şlüzlər daxili və xarici olmaqla 2 cür olur. Kiçik altşəbəkədə yerləşən şlüzlər daxili şlüzlər adlanır və bunun vasitəsilə daha böyük korporativ şəbəkə ilə rabitə qurulur. Belə şlüzlər arasında rabitə daxili şlüz protokolu (İGP – İnternal Gateway Protocol) vasitəsilə təmin edilir. Xarici şlüzlər İnternet-ə oxşar şəbəkələrdə tətbiq edilir və xırda altşəbəkələrdə əmələ gələn dəyişikliklə əlaqədar onun sazlanması dəyişir. Xarici şlüzlər arasında rabitə xarici şlüz protokolu (EGP – Exterior Gateway Protocol) vasitəsilə həyata keçirilir.

İnternet şəbəkəsində işləmək–kommunikasiya protokollar ailəsindən istifadə etmək deməkdir. Bu protokollar ailəsi TCP/IP (Transmission Control Protocol/ İnternet Protocol – Verilənlərin ötürülməsinin idarə olunması/ İnternet protokolu adlanıb), qlobal şəbəkələrdə və bir çox lokal şəbəkələrdə verilənlərin ötürülməsi üçün istifadə edilir. Protokollar informasiyanın necə paketlənməyini, istifadə ediləcəyini və şəbəkə üzərindən necə göndəriləcəyini müəyyən edir və onun təhlükəsizliyini təmin edir. Yəni protokollar informasiyanın ötürülməsi qaydalarıdır. Şəbəkədəki kompüterlər, serverlər bu qaydalar çərçivəsində hərəkət edərək informasiyanı ötürürlər. Məntiqi arxitekturalara misal olaraq ISO tərəfindən hazırlanmış 7 təbəqəli OSI (Open System InterConnect) modelini göstərmək olar. OSI modeli şəbəkənin bütün funksiyalarını bir araya cəmləyərək onları təbəqələrdə qruplaşdırır.

OSI təbəqələri və onların təyinatları aşağıdakı kimidir:

- Fiziki təbəqə - elektrik və mexanik xüsusiyyətləri müəyyən edir.
- İnformasiya Əlaqəsi - informasiyanın bir nöqtədən digərinə göndərilməsi və çərçivələrə bölünməsinə müəyyən edir.

- Şəbəkə təbəqəsi - informasiya paketinin təyin olunmuş son nöqtəyə çatdırılmasını təmin edir. Bu məqsədlə düyünlərə “şəbəkə ünvanı” adlanan nömrələr verilir. Bundan sonra isə istifadə olunan protokol sayəsində informasiya təyin olunmuş ünvana çatdırılır.

- Nəqliyyat təbəqəsi - bütün informasiyanın etibarlı şəkildə çatdırılması və yaranmış xətalara aşkar edilməsini təmin edir.
- Sessiya təbəqəsi - şəbəkədəki iki istifadəçi arasındakı əlaqənin yaradılması, idarə olunmasını təmin edir.
- Təqdimat təbəqəsi - tərcümə, kodlama və dekodlama, informasiyanın sıxılmasını və açılmasını, mesajı göndərənə müəyyən edilməsi və təsdiqlənməsini təmin edir.
- Tətbiq təbəqəsi - Şəbəkə resurslarına müraciəti təmin edir. Bu səviyyə üçün faylların göndərilməsi, elektron məktublaşma, şəbəkənin idarə olunması, terminal protokolları kimi sistemlər inkişaf etdirilmişdir.

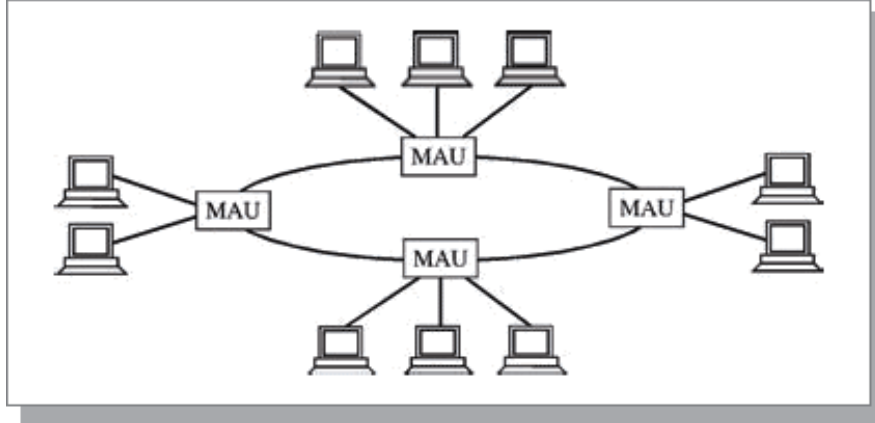

OSI modeli

Hər bir OSI təbəqəsi özündən əvvəlki təbəqələri dəstəkləyir.

Ethernet. Ethernet-arxitekturalı ilk şəbəkə 1975-ci ildə XEROX firmasının əməkdaşları Robert Metkolf və Devid Boqqs tərəfindən yaradılmışdır. O, uzunluğu 1 km olan kabel vasitəsilə 100 kompüter arasında informasiya mübadiləsini 2,94 Mbit/s sürətilə təmin edirdi. Sonralar təkmilləşərək, hal-hazırda 10-100 Mbit/s sürətilə informasiya mübadiləsi etməyə imkan verən ən geniş yayılmış şəbəkə arxitekturasıdır. Bir neçə tip Ethernet şəbəkəsini nəzərdən keçirək.

Token Ring. Bu arxitektura ilk dəfə 1954-cü ildə stolüstü kompüter, mini EHM və meynfreymləri vahid şəbəkəyə qoşmaq üçün yaradılmışdır. Token Ring lokal şəbəkəsində kompüterlər halqa topologiyası vasitəsilə birləşdirilir. Token Ring lokal şəbəkəsində informasiyanı ötürmək üçün markerdən (token) istifadə edilir. Marker alan kompüter kanalı tutmuş hesab olunur, yəni öz informasiyasını göndərə bilər. İnformasiya paketlər şəklində göndərilir. Marker alan kompüter paketini digər kompüterə ötürür. Paket öz ünvanına çatdıqda alıcı kompüter paketi özünə yazır, bu haqda paketdə lazımi qeydlər edir və paketi qonşu kompüterə ötürür. Paket yenidən onu göndərən kompüterə gəldikdə, həmin paketi halqadan geri alır və yeni paket varsa onu göndərir. Göndəriləcək yeni paket yoxdursa markeri qonşu kompüterə göndərir və proses təkrar olunur.

Token Ring topologiyası

AZƏRBAYCANDA BANK INFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN INKIŞAFI

Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına davamlı iqtisadi artıma və tərəqqiyə nail olunması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun tərkibində, həmçinin, dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi, iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Mövcud resurslardan və coğrafi mövqelərdən istifadə olunmaqla, Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi və iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi milli məhsulların dünya bazarında layiqli yer tutmasına şərait yaradacaqdır. Bu məqsədlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq

edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada əsas hədəf qarşıdakı səkkiz-on ildə Azərbaycan Respublikasında əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ümumi daxili məhsulun 2 dəfə artırılması və bu artımın respublikada innovasiyayönlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması hesabına həyata keçirilməsidir. Belə inkişafın əsas dayaqlarından biri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarıdır. İKT yüksək artım tempinə malik yeni iqtisadi sektor kimi müasir və çoxtəyinatlı infrastruktur, habelə hərtərəfli sosial-iqtisadi tərəqqinin aparıcı qüvvəsi rolunu oynayır.

Bu gün İKT respublikanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin irəliləməsi, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflığın və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli vasitə olaraq qəbul edilir. Dövlət idarəçiliyi, təhsil, səhiyyə, biznes, bank işi və digər sahələrdə yeni dəyərlər yaradan İKT ictimai-iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnternet mediasının inkişafı, İnternetdə fikir və söz azadlığının mövcudluğu, elektron qəzet və jurnalların, xarici və daxili sosial şəbəkələrin geniş yayılması İKT-nin cəmiyyətə verdiyi yeni imkanlardır.

2005-2010-cu illərdə Dünya Bankının dəstəyi ilə “Maliyyə xidmətlərinin inkişafı” layihəsinin icrası nəticəsində milli poçt operatoru “Azərpoçt” MMC-nin şəbəkəsindən istifadə olunmaqla ənənəvi xidmətlərlə yanaşı, poçt şəbəkələri vasitəsilə əhaliyə bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası üçün bank sistemi yaxın keçmişdə, yəni 1991-ci ildə formalaşmışdır. Lakin buna baxmayaraq hal hazırda ölkəmizdə kifayət qədər prestijli, rəqabətə davam gətirə biləcək səviyyədə olan banklar da mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ikipilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Belə ki,

birinci pilləyə Mərkəzi Bank, ikinci pilləyə isə kommersiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatları aid edilir. Müstəqillik dövrümüzədən etibarən iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi bank sahəsində də müxtəlif islahatların keçirilməsinə başlandı. İlk dövrlərdə dövlət banklarının sağlamlaşdırılması, özəl bank sisteminin institusional formalaşması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi. Başlanğıcda kapitala bağlı aşağı tələblər, yumuşaq tənzimləmə tədbirləri, bank sisteminə daxil olmaq üçün kifayət qədər liberal şərtlər tətbiq edilirdi. Artıq 1996-cı ildən etibarən banklara qoyulan tələblərdə kapitalın həcmnin artırılması ilə bağlı müvafiq dəyişikliklər edilməyə başlandı. Bu isə öz növbəsində kiçik bankların ya bağlanması, ya da birləşməsinə səbəb oldu.

Bankların inkişafı naminə həyata keçirilən islahatların növbəti mərhələsi 2000-ci ilə təsadüf edir. Özəl bankların kapitalın həcmnin artırılması fonunda həyata keçirilən tədbirlər onların daha da möhkəmlənməsinə və böyüməsinə səbəb oldu. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlardan biri də 2002-ci ildə bank sahələrinin restrukturizasiyası olmuşdur. Uğurla həyata keçirilən neft strategiyasının məntiqi nəticəsi olaraq böyük həcmdə neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin ölkəyə axınını və bu əsasda bankların maliyyə resurslarının starteji məqsədlərə effektiv ötürülməsinə hazır olmalarını nəzərə alaraq yeni, 2002-2005-ci illəri əhatə edən inkişaf strategiyası hazırlandı. Bank sahəsində həyata keçirilən islahatlardan biri də cəlb edilmiş əmanətlərin sığortalanması oldu. Bu addımın atılmasında əsas məqsəd olaraq əmanətlərin cəlb edilməsini stimullaşdırmaq, vətəndaşların əmanət yatırımları etməsində etibarının qazanılması dururdu.

Bank sektorunda uğurla həyata keçirilmiş islahatların nəticəsi olaraq 2008-ci ildə dünyanı bürüyən böhranla qarşıdurmada kifayət qədər dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz müvazinətini itirmədi. Böhranın kəskinləşdiyi dövrdə isə reallaşmış əlavə

tədbirlər nəticəsində bu hazırlığın daha da güclənməsi ölkədə maliyyə sabitliyinin etibarlı qorunmasına şərait yaratdı. Beləliklə, Azərbaycan bank sistemi qlobal böhranı yüksək kapitallaşma səviyyəsi, maliyyə ehtiyatlanması və likvidlik göstəriciləri ilə qarşıladı. Bu isə Azərbaycan banklarının kifayət qədər dayanıqlı, rəqabətə davamlı, düzgün şəkildə idarədildiyini açıq aşkar göstərdi. Bank sisteminin regional şəbəkəsi və maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları da sürətlə genişlənilir, banklar beynəlxalq maliyyə bazarlarında aktiv fəaliyyətə başlayır. Azərbaycanda ilk İnternet-banking sistemi 2008-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Bankında (ABB) tətbiq olunmağa başlanmışdır. Hal-hazırda respublikada fəaliyyət göstərən bankların bir çoxu müştərilərinə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edir. Xidmətlərin çeşidi bankların infrastruktur imkanından asılı olaraq fərqlənir. Ölkəmizdə banklar tərəfindən müştərilərinə aşağıdakı elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edilir:

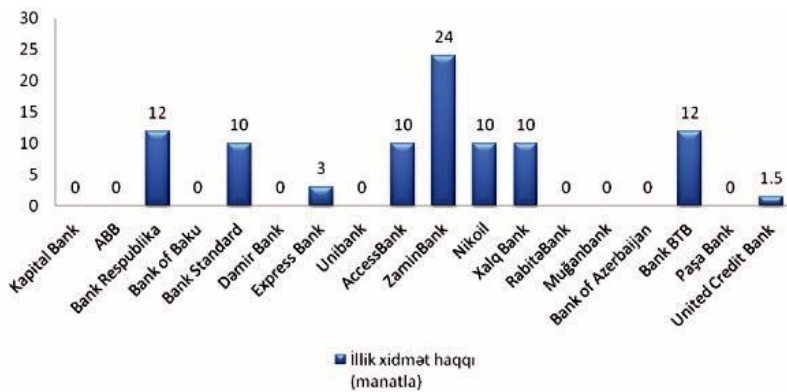
- ❖ hesab üzrə balansın yoxlanılması;
- ❖ hesab üzrə çıxarışın əldə edilməsi;
- ❖ kartdan-karta pul köçürmə (*card2card*);
- ❖ hesabdən-hesaba pul köçürmə (*ölkədaxili*);
- ❖ konvertasiya əməliyyatı;
- ❖ kartın blokladılması;
- ❖ birbaşa debidləşmə;
- ❖ ödənişlər (*kommunal, sığorta, İnternet, telefon və mobil telefon üzrə haqlar və s.*).

Müştərilərinə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edən əksər banklar tərəfindən ölkədənənar pul köçürmələri, ölkədaxili prosessinq mərkəzləri arası pul köçürmələri və birbaşa debidləşmə kimi bank xidmətləri elektron bankçılıq vasitəsilə təqdim edilmir. Elektron şəkildə bank hesabının açılması kimi xidmət isə

ümumiyyətlə heç bir bank tərəfindən təqdim edilmir.

Baltikyanı ölkələrdə fəaliyyət göstərən banklar tərəfindən qeyd edilən elektron bankçılıq xidmətləri ilə yanaşı qiymətli kağızlarla əməliyyatlar (*investisiya tipli*) kimi bank xidmətləri də müştərilərə təqdim edilir. Avstraliyada fəaliyyət göstərən banklar bütün bank xidmətlərini müştərilərinə elektron bankçılıq vasitəsilə təqdim edirlər. Bu baxımdan hesab edirəm ki, ölkəmizdə banklar tərəfindən elektron bankçılıq vasitəsilə təqdim edilən bank xidmətlərinin çeşidinin artırılması məqsəduyğundur.

Ölkədə fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC, “Kapital Bank” ASC, “Bank of Baku” ASC və “Unibank” ASC İnternet bankçılıqdan istifadəyə görə müştərilərdən illik xidmət haqqı tutmurlar. Digər banklar isə maksimum 24 manat (“Zaminbank” ASC) minimum isə 1,5 manat (“United Credit Bank” ASC) olmaqla müştərilərdən illik xidmət haqqı tuturlar.

İnternet bankçılıqdan istifadəyə görə illik xidmət haqqı

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün bankların İnternet saytlarında

(www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.uni-bank.az, www.demirbank.az və s.) göstərilən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir. Avropa ölkələrində, o cümlədən Baltikyanı ölkələrdə və Avstraliyada fəaliyyət göstərən bankların əksəriyyəti elektron bankçılıqdan istifadəyə görə aylıq və ya illik xidmət haqqı tutmurlar. Bu baxımdan ölkəmizdə elektron bankçılıqdan istifadəyə görə illik xidmət haqqının təyin edilməsi bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün məqsəduyğun deyil. Ölkəmizdə banklar tərəfindən bankda və İnternet bankçılıq vasitəsilə müştərilərə təqdim olunan bank xidmətləri üzrə tətbiq olunan xidmət haqları arasında demək olar ki, fərq yoxdur.

Latviyada “Baltik Beynəlxalq Bank”da, Litvada “SEB Bank”da, Estoniyada “Swedbank”da fiziki olaraq bankda aparılan əməliyyatlarla müqayisədə İnternet bankçılıq sistemi vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə xidmət tarifləri xeyli aşağıdır. Baltikyanı ölkələrdə fəaliyyət göstərən digər banklarda da bu xidmət haqları arasında fərqliliklər mövcuddur. Xidmət haqları arasındakı bu fərq İnternet bankçılıq vasitəsilə təqdim edilən bank xidmətləri üzrə maya dəyərinin ucuz olması ilə izah etmək olar. Ölkəmizdə də elektron bankçılıq vasitəsilə təqdim edilən bank xidmətləri üzrə xidmət haqlarının bankda təqdim edilən bank xidmətləri üzrə xidmət haqqından aşağı olması məqsəduyğundur. Elektron bankçılıq xidmətlərinin ölkədə inkişaf etməsində kompüter və mobil telefona malik olan əhəlinin üstünlük təşkil etməsi, İnternetə çıxış imkanının mövcudluğu və İnternetin sürətinin yuxarı olması kimi amillər əhəmiyyətli rol oynayır. Müştərilərin eyniləşdirilməsi baxımından Baltikyanı ölkələrdə vahid standartlar mövcuddur ki, bu da banklar üçün əlavə texnoloji xərclər yaratmır. Azərbaycanda bu sahədə minimum təhlükəsizlik standartları mövcud olmadığına görə banklar arasında pərakəndəlik yaranır.

Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, ABŞ-da, Avstraliyada,

Sinqapurda, Səudiyyə Ərəbistanında və Moldoviyada elektron bankçılıq üzrə normativ-hüquqi sənədlər vardır. Bu sənədlərin əsas məqsədi elektron bankçılıq xidmətləri üzrə təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi və onunla əlaqəli risklərin effektiv şəkildə idarə edilməsi üçün banklara metodiki göstərişlərin verilməsidir. Elektron bankçılıq üzrə əhalinin maarifləndirilməsində bankların rolu böyükdür. Bu baxımdan bank müştərilərinin elektron bankçılıq üzrə xidmətlər barədə mütəmadi məlumatlandırılması diqqətdə saxlanılmalıdır. Azərbaycanda elektron bankçılıq üzrə aparılmış təhlilin nəticələrinə və həmçinin, beynəlxalq təcrübəyə istinadən aşağıdakı tədbirlərin görülməsinə ehtiyac duyulur:

1. Normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi – Mərkəzi Bank tərəfindən elektron bankçılıq xidmətlərindən istifadə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və təhlükəsizlik tədbirləri üzrə ayrıca normativ-hüquqi sənədin hazırlanması;
2. Bank müştərilərinin elektron bankçılıq xidmətlərindən təhlükəsiz istifadəsi barədə inamının artırılması – Bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, (*Almaniya, ABŞ, Avstraliya və s.*) mərkəzi bank, banklar assosiasiyası və banklar tərəfindən elektron bankçılıq xidmətləri üzrə təhlükəsizlik tədbirlərini özündə əks etdirən tövsiyələrin hazırlanaraq müştərilərə təqdim edilməsi;
3. Bankların tarif siyasətinə yenidən baxılması – elektron bankçılıq vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə xidmət tariflərinin daha cəlbəedici təqdim olması üçün bankların bu sahəyə cavabdeh əməkdaşları üçün maarifləndirici təlimlərin təşkili;
4. Texniki bazanın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi – elektron bankçılıq üzrə geniş funksional imkanları olan proqram təminatlarının tətbiqinin genişləndirilməsi, müvafiq dövlət qurumlarının köməyi ilə regionların sürətli İnternetə çıxış imkanlarının yaradılması;

5. Elektron bankçılıqdan istifadə mexanizminin sadələşdirilməsi və bu xidmət üzrə müştərilərin eyniləşdirilməsi üçün ölkəmizdə minimal tələblərin müəyyən edilməsi;
6. Mövcud və yeni xidmətlər üzrə təbliğat tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

BANK İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ TERMİNAL-SERVER TEKNOLOGİYASI

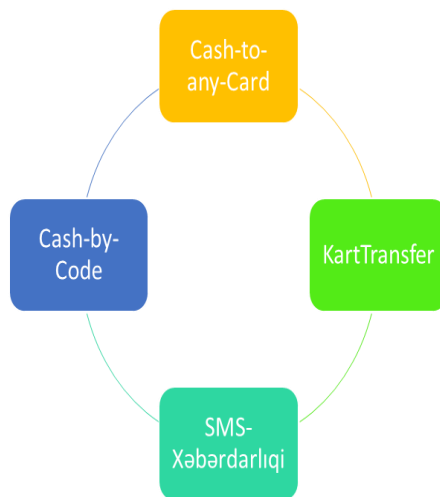
Elektron banking (Klient-bank) haqqında. Elektron bankçılıq xidməti müvafiq proqram təminatı, elektron autentifikasiya üsulu və kommunikasiya vasitələri ilə istifadəçiyə məsafədən girişi təmin etməklə aidiyyəti hesab üzrə bank əməliyyatlarının aparılması və ya məlumatların əldə edilməsini əks etdirir. Elektron bankçılıq bank filiallarına getmədən bir çox bank xidmətinin məsafədən əldə edilməsi imkanı yaradır. Belə ki, müştərilər birbaşa banka üz tutmadan müxtəlif texnoloji vasitələrin köməyiylə bank xidmətlərindən yararlanmağa bilirlər. E-bankçılıq xidməti istifadəçilərə təqdim etdiyi funksional imkanlar və məruz qala biləcəyi risk səviyyəsinə görə məlumat və əməliyyat xarakterli E-bankçılıq xidmətinə ayrılır:

1. Məlumat xarakterli E-bankçılıq xidməti yalnız məlumatın əldə edilməsinə əsaslanır. Bank və ya poçt rabitəsinin milli operatoru (bundan sonra - bank) bu xidmət vasitəsilə istifadəçilərə bank hesabı, aparılmış əməliyyatlar, həmçinin, öz məhsul və xidmətləri barədə məlumatı çatdırır.
2. Əməliyyat xarakterli E-bankçılıq xidməti istifadəçilərə ödəniş etmək, vəsaiti hesabdanköçürmək, konvertasiya əməliyyatını aparmaq və digər bank xidmətlərini həyata keçirmək imkanlarını verir.

Elektron banking vasitəsilə banka getmədən, günün 24 saati ərzində rahat və operativ şəkildə ofis və ya evdən online rejimdə kart hesabından aşağıdakı əməliyyatları keçirmək mümkündür:

- mobil və ev telefonlarının xidmət haqqının (o cümlədən beynəlxalq danışıqların) ödənilməsi
- Kommunal xidmət haqlarının ödənilməsi
- İnternet xidmət haqlarının ödənilməsi
- Kreditin ödənilməsi və s.

Hesabın effektiv idarəedilməsi üçün digər faydalı xidmətlərdən də yararlanmaq mümkündür:

Elektron bankinq faydaları

- Kart hesabında keçirilən bütün əməliyyatlar barədə xəbərdar olmaq üçün – SMS-Xəbərdarlıq xidməti;

- Kartdan digər karta təcili pul köçürmələri – KartTransfer xidməti;
- Bank kartı olmayan yaxınlarınıza bankomat vasitəsilə təcili pul köçürmələri – Cash-by-Code xidməti;
- Cash-in tipli bankomatlar vasitəsilə istənilən kartın balansını artırmaq üçün – Cash-to-any-Card xidməti.

Bu xidmətlərdən faydalanmaq üçün aşağıdakılardan istifadə edilir.

Elektron bankinq xidmətləri

Mobil bank elektron bankinqdən istifadə zamanı bank istifadəçilərinə daha rahat bir xidmət təqdim edir. Belə ki, tipik masa komputerlərindən daha çox mobil telefonlardan istifadə istifadəçilərə rahatlıq təmin edir. Hər yerdə istədiyimiz zaman istifadə edəcəyimiz bir vasitədir və getdikcə “mobil həyat üslubu” yaranacaq. MobilBank xidməti vasitəsilə günün istənilən vaxtı, online rejimində məkandan asılı olmayaraq hesabı idarə etmək və bir çox əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür.

- Hesabdakı balansını yoxlamaq;
- Hesabda olan bonus balların balansını yoxlamaq;

- Hesabdan çıxarışı əldə etmək (1 günlük, 10 günlük, aylıq, və ya üç aylıq müddət üzrə)

- Elektrik enerjisindən istifadə haqqını ödəmək;
- Mobil rabitədən istifadə haqlarını ödəmək;
- İnternetdən istifadə haqlarını ödəmək;
- Kart hesabından digər kart hesabına pul köçürmək (KartTransfer xidməti);
- Kartı blokləşdırmaq (kart itirilərsə və ya oğurlanarsa);
- Kredit ödənişi xidməti vasitəsilə kredit üzrə ödəniş aparmaq

İnternetBank xidməti vasitəsilə günün 24 saati ərzində real vaxt rejimində kart hesabını idarə etmək və aşağıdakı şəkildə göstərilən əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür.

Hesabın idarəedilməsi

- kart hesabının balansının yoxlanılması
- kart hesabı üzrə aylıq çıxarışların əldə edilməsi

Xidmətlərin ödənilməsi

- elektrik enerjisindən istifadə
- beynəlxalq və şəhərlərarası telefon danışığı haqları
- mobil rabitə haqları
- simsiz internet haqları
- kabel televiziya haqları

Bankın məhsullarından istifadə

- KartTransfer xidməti vasitəsilə kart hesabları arasında pul köçürmələrinin aparılması
- Kredit ödənişi xidməti vasitəsilə kredit üzrə ödənişlərin aparılması

İNTERNETBANK XİDMƏTİ VASİTƏSİLƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN ƏMƏLİYYATLAR

İnternetBank sistemi yüksək səviyyədə müdafiə olunur: İnternetBank sistemində bütün verilən məlumatlar şifrələnir. İş zamanı İnternetBank sistemində

yalnız həmin seansda iş müddətində etibarlı olan birdəfəlik parollardan istifadə olunur. Hüquqi şəxslər və sahibkar fiziki şəxslər üçün “İnternetBank” xidmətindən istifadənin xüsusi üstünlükləri mövcuddur. Bu xidmət, vaxta qənaət edərək, ofisdən çıxmadan biznes hesablarını idarə etmək imkanı yaradır. “İnternet Bank” sistemi vasitəsilə real vaxt rejimində biznes hesablarını idarə etmək və aşağıdakı əməliyyatları aparmaq mümkündür:

- əməliyyatlar üzrə bank çıxarışlarının alınması;
- on-line rejimində hesablara dair məlumatların əldə edilməsi;
- müştərinin və ya digər şəxsin hesabına nağdsız qaydada pul vəsaitinin köçürülməsi;
- ƏDV-nin ödənilməsi;
- konvertasiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
- depozit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

SMS-Xəbərdarlıq xidməti ilə bank kartı hesabı üzrə keçirilən bütün əməliyyatlar barədə real vaxt rejimində xəbərdar olunur. Hesaba pul vəsaiti qoyulduğu, yaxud hesabdən ödəniş edildiyi zaman mobil telefona əməliyyat haqqında məlumat verən SMS göndəriləcək. Beləliklə, əmək haqqının ödənildiyini, pul köçürməsinin gəldiyini və digər kart əməliyyatları barədə dərhal xəbərdar edilir. Həftənin 7 günü və günün 24 saati məkandan və zamandan asılı olmayaraq bank kartı hesabı nəzarət altında olur. Bundan əlavə, SMS-Xəbərdarlıq xidməti vasitəsilə hətta uğurlu olmayan əməliyyatlar barədə məlumat almaq olur. Məsələn, hesabınızda kifayət qədər vəsait olmadığından əməliyyat aparılmadığı halında, bu barədə mobil telefona müvafiq SMS gəlir.

Xidmət üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xidmətin istənilən mobil nömrəsinə qoşulma imkanı;
- Hər SMS-ə görə mobil nömrə balansından pul tutulmaması (əvəzinə, xidmət haqqı aylıq şəkildə kart hesabdan tutulur);
- Mobil nömrənin balansı 0 olduqda belə, telefona SMS-lə kart haqqında məlumat gəlir.

Hal-hazırda elektron bank, kredit maliyyə əməliyyatlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də müvəffəqiyyətlə tətbiqi daha çox bu sahədə təcrübəyə malik ölkələrin köməyi və mövcud sistemlərinin istifadəsinə əsaslanır. Elektron əməliyyatlara keçid ölkələrin beynəlxalq hesablaşmalara daha tez qoşulmasına, müxtəlif texniki kömək və proqram təminatlarından istifadəyə imkan verir. İKT-rının inkişafı son illərdə bir çox Avropa və Asiya ölkələrində bank sisteminin elektron əməliyyatlardan daha çox istifadə etməsinə, müxtəlif elektron ödəmə sistemlərinin tətbiqinə şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə beynəlxalq kredit kartlarından istifadənin yüksək sürətlə inkişafı da bu prosesə təkan vermişdir. Müasir dövrdə yüksək gəlir gətirən sahələrdən olan turizmin, digər iqtisadi sahələrin inkişafı VISA, Mastercard, American Express kimi beynəlxalq şirkətlərin kredit kartlarının dünyanın müxtəlif coğrafi məkanlarında istifadəsinə və yekunda elektron bank, kredit və maliyyə əməliyyatlarının mövqeyini möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər respublikamız da daxil olmaqla hazırda əksər dünya ölkələrində əmək haqqlarının, təqaüdlərin, sosial təyinatlı ödənişlərin elektron kart sistemində keçidi geniş vüsət almışdır. Bu isə elektron əməliyyatların bərqərar olmasına öz töhfəsini verir.

Hazırkı dövrdə İnternet vasitəsi ilə hər hansı məhsulun əldə olunması daha da populyarlaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İnternet vasitəsilə hər hansı bir malın əldə edilməsində elektron kredit və elektron maliyyə əməliyyatları geniş tətbiq olunur. Bu

cür əməliyyatların yerinə yetirilməsi isə birbaşa elektron bank əməliyyatları ilə əlaqədardır. İnternet vasitəsi ilə hər hansı məhsulun əldə edilməsi üçün alıcı xüsusi İnternet səhifəsində İnternet-mağazalardan məhsulu seçir. Daha sonra onu qane edən ödəniş formasını seçərək elektron əməliyyatlarla ödənişləri edir və seçilmiş məhsulun və ya malın ona çatdırılmasını gözləyir. Bu prosesdə adətən satıcı və alıcının hər ikisinin tələblərini ödəyən xüsusi elektron forma doldurularaq, öhdəliklər götürülür. Bu cür əməliyyatların aparılması adətən sövdələşmədə iştirak edən iştirakçıların tərkibindən asılı olaraq “Business-to-Customer” (Biznes-İstehlakçı) və ya “Business-to Business” (Biznes-Biznes) adlandırılır. Qeyd edək ki, İnternetlə əldə olunmuş məhsul və ya mallara görə ödənişlər üzrə hesablaşmaların aparılması iki qrupa bölünür: elektron şəbəkədən kənar hesablaşmalar və elektron şəbəkə çərçivəsində hesablaşmalar.

Elektron şəbəkədən kənar hesablaşmalarda ödəniş təqdim olunan hesaba görə aparılır. Belə ki, istehlakçı tərəfindən İnternet səhifədə İnternet mağazadan mal seçildikdən sonra, onun tam adı, hesablaşma nömrəsi, ünvanı, əlaqə telefonu və digər lazımi məlumatların göstərilməsi tələb edilir. Alınmış mala görə ödəniləcək məbləğ üzrə hesab alıcının ünvanına göndərilir. Alıcı İnternet mağazanın hesabına bank vasitəsilə aldığı mala görə tələb olunan məbləği keçirir və həmin mal ya mağaza tərəfindən çatdırılır, ya da alıcının özü tərəfindən mağazanın anbarından götürülür. Bu hesablaşma tətbiq edilərkən adətən alıcıya satıcı müəssisə tərəfindən xüsusi kod verilir. Bu kod həmin alıcının İnternet-mağazaya yenidən müraciət etdiyi vaxt istifadə edilir. Belə ki, bu cür kodun olması alıcı haqqında hər dəfə məlumatların təkrarın tələb edilməsi ehtiyacını aradan qaldırır. Elektron şəbəkə çərçivəsində hesablaşmalar adətən hüquqi şəxslər arasında ödənişlərdə istifadə edilir. Bu hesablaşmalarda İnternet vasitəsilə ödəmə sistemi kimi korporativ bank kartlarından istifadə edilir. Belə hesablaşmaların mövcudluğu korporativ bank kartlarından istifadənin hüquqi əsası

olan ölkələrdə yerinə yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəbəkə çərçivəsində hesablaşmaların aparılması ödəniş sistemlərində müəyyən olunan qaydalara uyğun olaraq müxtəlif cür həyata keçirilir. Orta və böyük komputer (mainframe) bazasında hesablama proseslərinin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sxemi son zamanlar “klient – server” (müşəri - server) texnologiyası ilə əvəz edilmişdir. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemində bütün hesablama resursları, verilənlər və onların emal proqramları bir komputerdə cəmləşdirilir. İstifadəçilər terminallar (displaylər) vasitəsilə maşınların resurslarına daxil olurlar. Terminallar komputərə ya interfeys vasitəsilə, ya da terminalla uzaq məsafəyə yerləşmişsə, telefon xətləri vasitəsilə qoşulur. Terminalın əsas funksiyası istifadəçiyə verilən informasiyanın təsvirindən ibarətdir. Belə sxemin müsbət cəhəti inzibati rəhbərliyin asan olması, proqram təminatının təkmilləşdirilməsinin mümkün olması və informasiyanın mühafizə olunmasıdır. Mənfi cəhəti isə aşağı etibarlılığa malik olmasıdır (komputerin sıradan çıxması bütün hesablama prosesinin dağılması deməkdir).

Aparat və proqram təminatının artırılması çətin başa gəlir və bir qayda olaraq şəbəkə istifadəçilərinin sayı artdıqda operativliyi aşağı düşür. Klient – server arxitekturasında terminalı müşəriyə məxsus olan fərdi komputer, böyük komputeri (mainframe) isə informasiya emalının ümumi məsələlərini həll etmək məqsədilə ayrılan bir və ya bir neçə güclü komputer (komputer-server) əvəz edir. Belə modelin müsbət cəhəti onun daha canlı olması və hesablama sisteminin etibarlılığı, istifadəçinin bir neçə tətbiqi proqramı eyni zamanda işləyə bilməsi, informasiya emalının yüksək operativliyi, istifadəçinin yüksək keyfiyyətli interfeysi ilə təmin edilməsidir. Şəbəkədə istənilən iki obyektin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı iki tərəf iştirak edir: müəyyən resurs (servis, xidmət) imkanlarını ayıran tərəf və bu resurslardan istifadə edən tərəf.

Resurslardan istifadə edən klient (müşəri), resursları təmin edən tərəf isə server adlanır. Resurs kimi aparat komponenti (məsələn: disk, printer, modem, skaner və s.), proqram, fayl, verilənlər bazası, hətta komputer də ola bilər. Buradan da bir sıra terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn: fayl-server və ya disk-server, printer-server və ya çap serveri, verilənlər bazası serveri, SQL – server (SQL dilində verilənlər bazasında sorğuların emal proqramları), komputer-server və s. Bütün bu serverlərin öz klientləri (müşəriləri) vardır. Proqram təminatı baxımından klient-server texnologiyası klientlərin (müşərilərin) və serverlərin ayrı-ayrılıqda öz proqramlarının olmasıdır. Klient proqramlarında mətn və cədvəl prosessorları kimi proqramlardan, server proqramı kimi isə verilənlər bazasının idarəetmə proqramlarından istifadə edilə bilər. Klient – server proqram cütünü kimi verilənlər bazasından götürülmüş informasiyalı cədvələ malik sənədi emal edən mətn prosessorunun proqramını misal göstərmək olar. Şəbəkədə yerinə yetirilən hər hansı bir proqram bir halda klient, digər halda isə server rolunda çıxış edə bilər. Müəyyən zaman intervalında bir proqramda klient və server rolları dəyişə bilər. Daha mürrəkkəb klient-server modeli kimi server əlavəsinin üçbəndli modelindən – AS modeli (application server) istifadə edilir. Bu model verilənlər bazasından istifadə edən şəbəkələrin iş prosesini təsvir edir. AS modelinə əsasən verilənlərin idarə olunması, emalı və son istifadəçiyə informasiyanın çatdırılması kimi üç funksiyadan hər biri ayrı-ayrı komputerlər tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Nağdsız ödəniş pul nişanlarından istifadə etmədən pul vəsaitlərinin bir bank hesabından digər bank hesabına köçürülməsi vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmadır.

Nağdsız pul forması bank hesablarındakı pullar və Mərkəzi Bankda tələb olunana qədər depozitlər və ya müddətsiz depozitlər, yəni kommersiya banklarının hesablarındakı əmanətlərdir. Çeklər, ödəniş kartları, veksellər, akkreditivlər, tədiyyə tapşırığı və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Bu həm müəssisələrin öz aralarında qarşılıqlı hesablaşmalarda və banklarla nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan pul vəsaitləridir, həm də vətəndaşların bank hesablarında saxlanılan pullarıdır. Nağdsız hesablaşmaların ən geniş yayılmış forması bank köçürmələri-transfərdir (debet-kredit hesablaşma əməliyyatlarının ardıcılığı. Nağdsız ödəniş vasitəsi kimi ən çox istifadə edilənlərdən biri ödəniş kartlarıdır. Ödəniş kartları özlüyündə debet və kredit kartlarına bölünür.

Ödəniş kartlarının üstünlükləri

Son 20 ildə maliyyə bazarlarının strukturunda dəyişikliklərdən və yeni maliyyə texnologiyaları və alətlərinin yaranmasından sonra texnoloji inkişaf əsas aparıcı qüvvələrdən biri olmuşdur. Əsas dəyişikliklər ənənəvi kağıza əsaslanan ödəniş mexanizmlərini tədricən əvəz edən ödəniş kartları kimi yeni elektron ödəniş platforma və alətlərinin meydana gəlməsi ilə pərakəndə ödənişlər bazarını formalaşdırır. Buna görə də ödəniş sistemləri və alətləri ilə bağlı məsələlər yalnız elmi tədqiqatlar üçün deyil, həmçinin, maliyyə bazarları üçün də müzakirə obyektinə olmuşdur. Ödəniş sistemlərinin iqtisadiyyatı müxtəlif qayda və qanunlar, bank, maliyyə iqtisadiyyatı, həmçinin, makroiqtisadiyyat, pul və rəqulyator iqtisadiyyatından olan tədqiqatçıları cəlb etmişdir. Kapitalın yerləşdirilməsi, toplanılması və artımı üzrə mümkün pozitiv təsirləri əks etdirərək elektron ödəniş alətlərinin istifadəsi ilə bağlı xərcləri və mənfəəti araşdıran bir neçə tədqiqatlar vardır. Allen N. Berger göstərmişdir ki, banklar tərəfindən təchiz edilən xidmətlərdə təkmilləşdirmələr əsasında İnternet bankçılıq, elektron ödəniş texnologiyaları və informasiya mübadiləsi kimi maliyyə sistemində texnoloji inkişaf məhsuldarlığı bir neçə dəfə artırmışdır. O müəyyən etmişdir ki, kağızdan elektron ödəniş alətlərinə keçməklə bank əməliyyat xərclərinin əksəriyyətini özündə ehtiva etdirən back office fəaliyyəti üzrə xərclərin azalmasının məhsuldarlıq və iqtisadi miqyasda faydanın əldə edilməsi baxımından əhəmiyyətli təsirləri vardır. David B. Humphrey və İftexhar Hasan müəyyən etmişdir ki, elektron ödəniş sistemlərinin, əsasən də elektron pərakəndə ödəniş alətlərinin istifadəsində inkişafın olması bank fəaliyyətində əhəmiyyətli təkmilləşdirmə işləri ilə bağlıdır.

Müştərilər vaxt və xərc baxımından əlverişli olan daha rahat ödəniş alətlərindən istifadəyə meyilli olduğu üçün onlar ödəniş kartlarından istifadəyə üstünlük verirlər. Nağdsız hesablaşmalar müvafiq bank hesablarının açıldığı banklar vasitəsilə aparılır, bu şərtlə ki, nağdsız hesablaşmaların istifadə edilən forması ilə ayrı qayda şərtləşdirilməsin. Bu nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formalarını tənzimləyir:

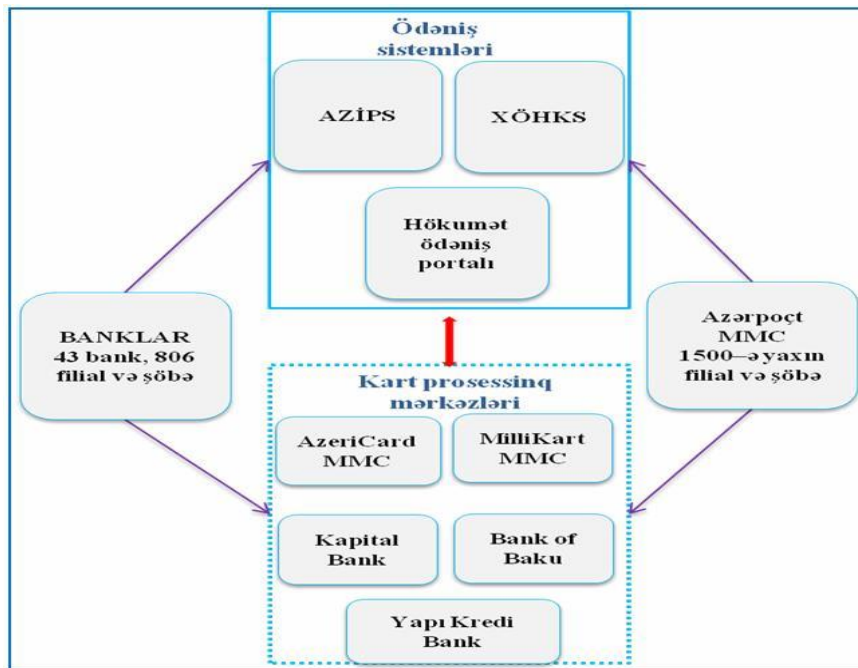
- ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
- inkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar;
- inkasso üzrə hesablaşmalar;
- akkreditiv üzrə hesablaşmalar.

Artan müştəri ehtiyaclarını ödəmək üçün geniş çeşiddə ödəniş alətlərinin olması, həmçinin, bu alətlərdən optimal istifadə zəruridir. Qəbul edilmişdir ki, pərakəndə ödəniş sistemləri sistem əhəmiyyətli olaraq qəbul edilməlidir. Çünki o, müştəridən müştəriyə və kommərsiya əməliyyatlarının aparılmasında əvəzedilməz rol oynayır və bununla da ümumi iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərir. Müştərilərin qlobal olaraq qəbul edilə bilən və depozit və dərhal kredit üzrə vəsaitlərə girişi olan geniş çeşidli ödəniş alətlərini seçim etmək imkanı olmalıdır. Oxşar olaraq, təsərrüfat subyektləri sürətli, yüksək təhlükəsiz və kağıza əsaslanan tranzaksiyalarla müqayisədə daha az xərcə başa gələn elektron tranzaksiyalarla təmin edilməlidir.

Reallıqda bazar ziddiyyətlərinin aradan qaldırılması və xərclərinin azaldılması ilə səmərəli ödəniş infrastrukturunu ticarətin, xidmətlərin, vəsaitlərin köçürülməsinin və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsinə kömək olur. Effektiv nağdsız ödəniş alətləri və yeni ödəniş texnologiyasının qəbulu iqtisadi inkişafı stimullaşdırır və iqtisadi artıma təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamentinin missiyası müasir standartlara cavab verən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə baş verən meyllər nəzərə alınmaqla daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımı və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən 2001-ci ildə Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZIPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturası aşağıdakı şəkildəki kimidir.

MİLLİ ÖDƏNİŞ SİSTEMİNİN ARXİTEKTURASI

Ödəniş sistemlərinin inkişafını əks etdirən göstəricilərdən biri olan elektron ödəniş sistemləri vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmaların ümumi həcmünün Ümumi Daxili Məhsula nisbəti Azərbaycan üzrə 2-yə bərabər olduğu halda, Rusiyada 11, Latviyada 19-a, Estoniyada isə 39-a bərabər olmuşdur.

Mərkəzi Bank tərəfindən kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji inteqrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığılı üzrə Kütləvi Ödə-nişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi (KÖMİS) yaradılaraq 2008-ci ildə istismara verilmişdir.

Dövlət büdcəsinə ödəniləcək vəsaitlərin vahid platforma üzərindən qəbul edilməsinin təmin edilməsi məqsədilə 2011-ci ildə KÖMİS-in texniki və funksional imkanları genişləndirilərək “Hökumət Ödəniş Portalı (HÖP)” yaradılmışdır. Artıq kommunal xidməti göstərən təşkilatlarla yanaşı Vergilər, Maliyyə, İqtisadi İnkişaf və Daxili İşlər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, DİN-in BDYP idarəsi və Dövlət Gömrük Komitəsi HÖP-ə inteqrasiya olunmuşdur. Nəticədə yaradılmış infrastrukturdan istifadə edilməklə ödənişlər nağd formada və sistemin İnternet

resurslarından istifadə edilməklə ödəniş kartları vasitəsilə nağdsız formada qəbul edilir. Nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılmasının ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına, ödəniş xidməti təchizatçısına və istifadəçiyə müsbət təsiri vardır. Aşağıda hər biri üzrə ayrılıqda nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılması nəticəsində hansı üstünlüklərin olması göstərilmişdir:

Ölkə iqtisadiyyatına təsiri baxımından:

- İstehlak artır və bu da ÜDM-in artması-na təsir göstərir;
- Pul kütləsi banklarda toplanır və investisiya potensialı genişlənir;
- Pulun dövriyyəsi üzrə əməliyyatların qeydiyyatı aparıldığından pul kütləsinin idarə edilməsi asanlaşır;
- Kölgə iqtisadiyyatının qarşısı alındığından dövlət büdcəsinə toplanılan büdcə gəlirlərininPulun hərəkətmə sürəti yuxarı olduğu-dan biznes sahəsində səmərəlilik artır;
- Nağd pulun idarə edilməsi üzrə xərclər azalır;
- Əhalinin maliyyə savadlılığı və banklara çıxış kanalları artır-intelektual resursların çəkisi artır.

Ödəniş xidməti təchizatçısı baxımından:

Dövriyyədən kənar nağd pul vəsaitləri banklara cəlb edildiyindən banklarda pul kütləsinin həcmi artır;

- Əhalinin əksər hissəsi banklarda hesab açır, bank müştərilərinin sayı artır və onların apardıqları bank əməliyyatları üzrə banklar xidmət haqqı şəkilində gəlir əldə edir - bankın biznesi genişlənir;

- Banklar yeni innovation texnoloji avadanlıqların tətbiqinə can atır və bank sektoru inkişaf edir.

İstifadəçi baxımından:

- müştərilərin fiziki yerləşməsindən asılı olmayaraq bank xidmətlərindən yararlanması-səmərəli paylanma, maksimum əhatə dairəsi;
- bank xidmətləri üzrə xidmət haqqının aşağı olma ehtimalı - kağız və elektron daşıyıcılar əsasında rəqabətin olması;
- səmərəlilik - vaxta qənaətin edilməsi, fiziki olaraq banka getmək stressi, növbələr gözləmək və bürokratik əngəllər kimi problemlərin aradan qalxması;
- banklar tərəfindən təqdim edilən yeni bank məhsullarından yararlanmaq imkanının olması.

Ölkəmizdə nağdsız ödəniş alətlərindən istifadənin aşağı olmasına səbəb kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu;
- qeyri-leqal və aşağı gəlir səviyyəsi;
- əsas sosial ödənişlərin aşağı olması (pensiya, dövlət büdcəsindən ödənilən əmək haqqı) və yüksək ərzaq istehlakı;
- qeyri-mütəşəkkil ticarət;
- infrastruktur məhdudiyətləri və aşağı texnoloji səviyyə;
- zəif ödəniş mədəniyyəti və maliyyə savadlılığı;
- qanunvericilikdə boşluqlar;
- zəif həvəsləndirmə siyasəti.

Nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılması üzrə müxtəlif ölkələrdə bir sıra

tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, ABŞ, Argentina, Danimarka, Gürcüstan, Koreya, Meksika, Belçika, Çexiya, Avstriya, İslandiya, İsveç, Çin, Fransa və digər ölkələrdə nağd puldan istifadənin məhdudlaşdırılması məqsədilə bəzi stimullaşdırıcı və inzibati metodlardan istifadə edirlər. Stimullaşdırıcı metodlara vergi güzəştləri, mükafatlandırma, güzəştli xidmətlər, təşviqat və maarifləndirici tədbirlər aiddir. İnzibati metodlara isə fiziki və hüquqi şəxslər üçün müəyyən məbləğdən yuxarı əməliyyatların məcburi olaraq nağdsız formada aparılmasının qanunvericiliklə təsbit edilməsi, daşınmaz əmlakın bank hesabları vasitəsilə aparılmasının məcburiliyi, daimi yaşayış yerində qeydiyyatdan keçmək üçün məcburi bank hesabının açılması tələbi kimi tədbirlər aiddir. Ölkəmizdə nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- ödəniş infrastrukturunu dəstəkləyən avadanlıqlar və proqram təminatlarının idxalına vergi və gömrük güzəştlərin verilməsi;
- kartlardan istifadəni stimullaşdıran lotereyanın keçirilməsi;
- banklar tərəfindən müxtəlif stimullaşdırıcı kampaniyaların təşkili;
- hər bir sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin məcburi qaydada bank hesabının olması tələbi;
- qeyri-dövlət sektorunda əmək haqlarının nağdsız üsullarla (bank hesabları və ya ödəniş kartları) verilməsi;
- müəyyən məbləğdən yuxarı nağd hesablaşmalara limitin qoyulması və bu limitin pozulmasına görə inzibati məsuliyyətin təyin edilməsi;
- ödəniş kartlarını qəbul etməkdən imtina hallarına görə təsərrüfat subyektlərinə qarşı inzibati məsuliyyətin müəyyən edilməsi;
- vergi, rüsum, icarə haqqı və dövlət büdcəsinə digər ödənişlərin nağdsız

formada ödənilməsi;

- dövlət orqanlarının inzibati xərclərinin ödənişində (təsərrüfat, yanacaq, nümayəndəlik və s.) korporativ kartlardan istifadə;
- istehlak və xırda biznes kreditlərinin nağdsız formada verilməsi;
- elektron ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə regionların, o cümlədən ucqar kənd yerlərinin müasir telekommunikasiya infrastrukturu ilə təmin edilməsi;
- regionlarda maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- ictimai nəqliyyat vasitələrində elektron ödəniş kartlarının tətbiqi;
- əhaliyə kütləvi xidmət göstərən özəl və hökumət qurumlarının xidmətlərinin dəyərinin nağdsız ödəniş alətləri ilə ödənilməsi imkanının yaradılması;
- banklar tərəfindən məsafəli bank xidmətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- innovativ bank texnologiyaları və ödəniş alətlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- nağdsız ödəniş alətlərindən istifadə vərdişlərinin kütləvi təbliği;
- dövlət qurumlarının mövcud resurslarından istifadə etməklə sahibkarların maliyyə savadlığının artırılması;
- təhsil müəssisələrində nağdsız ödəniş vərdişlərini inkişaf etdirən tədris proqramının əlavə edilməsi.

Nağdsız ödənişlər – bank hesablarındakı qeydlər vasitəsi ilə həyata keçirilən hesablaşmalardır, bu zaman pullar ödənişi edən hesabından silinərək, qəbul edicinin hesabına yazılır. Nağdsız hesablaşmalar təsərrüfatda müəyyən sistem əsasında təşkil olunur – nağd hesablaşmalarının təşkili prinsiplərinin məcmusu, konkret təsərrüfat növləri tərəfindən müəyyən edilən hesablaşmaların təşkili ilə bağlı irəli sürülən

tələblər, həmçinin, hesablaşma növləri və formaları, həmçinin, onlarla əlaqəli sənədləşmə işləri.

Nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı prinsipləri mövcuddur:

1. **Nağdsız ödənişlərin ilk prinsipi** – onların bank hesabları vasitəsi ilə həyata keçməsidir, banklar müştərilərə vəsaitlərini orada saxlamaq və bank vasitəsi ilə köçürmələr etmək imkanı verir. Bu həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə qarşı mülki münasibətlərdir. Pulların bank vasitəsi ilə köçürülməsi iqtisadi səmərəlilik ilə əsaslanmalı, həmçinin, bazar subyektlərinin iqtisadi müstəqilliyi və öz hərəkətlərinə görə maddi məsuliyyət daşımaları ilə uyğunlaşmalıdır.
2. Bank hesabları vasitəsi ilə ödənişlər bank tərəfindən hesab sahibinin sərəncamı əsasında onun özünün müəyyən etdiyi qaydada ödənişlərin ardıcılığına uyğun və hesabdakı qalığın miqdarı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Burada bazar subyektlərinin öz hesablarından edilən ödənişlərinin ardıcılığı ilə bağlı özlərinin qərar vermə hüququ təsbit olunur və qorunur. Bankın əsas tələbi isə ödənişlərin müştərinin hesab qalığındakı limit çərçivəsində edilməsidir.
3. Bazar subyektləri tərəfindən nağdsız hesablaşma formasını seçmək hüququ və bu hüququn bankların müdaxiləsi olmadan təsərrüfat əqdlərində və müqavilə münasibətlərində əks olunması. Bu prinsipin əsasən bazar subyektlərinin müqavilə və hesablaşma münasibətlərinin təşkili zamanı onların mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq müstəqilliyini təsdiq etməyə və bu hesablaşmaların effektivliyinə görə maddi məsuliyyəti artırmağa hədəflənmişdir. Bank hesablaşmalarının həyata keçirilməsində vasitəçidir.

4. Ödənişlərin müddətliyi prinsipi – ödənişlərin həyata keçirilməsində təsərrüfat, kredit, sığorta müqavilələri, maliyyə nazirliyi və ya mərkəzi bankın təlimatları, şirkət və onun əməkdaşları arasında imzalanmış, əməkhaqqı ödənişlərinin təşkilini nəzərdə tutan müqavilələr, əmək razılaşmalarında göstərilən müddətlərə ciddi şəkildə riayət etməklə həyata keçirilməlidir. Bunun iqtisadi əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, ödənişləri qəbul edən tərəf nəinki ümumiyyətlə ödənişin həyata keçirilməsində, həm də onun əvvəlcədən qəti şəkildə müəyyən edilmiş tarixdə əldə etməkdə maraqlıdır. Müəssisələr və digər subyektlər ödənişin təciliyi (müddəti) barədə məlumatlı olsalar, öz pul dövriyyələrini daha məntiqli şəkildə qura, borc vəsaitlərinə ehtiyacı daha yaxşı müəyyən edə və öz balanslarının likvidliyini idarə edə bilərlər.
5. Ödənişlərin təminatlılığı prinsipi – ödənişin müddətliyinə riayət edə bilmək üçün hesab sahibinin (ödənişi həyata keçirənin) və ya onun likvid vəsaitlər qaranlığının hesabında vəsait olmasını nəzərdə tutur ki, ödənişi qəbul etməli olan tərəfin qarşısında yaranan öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirmək mümkün olsun. Bu prinsip ödənişin qaranlığını yaradır, təsərrüfatdakı ödəniş nizam-intizamını, həmçinin, bazarın bütün iştirakçıların kredit qabiliyyətini və ödəmə qabiliyyətini gücləndirir.

Bütün prinsiplər bir-biri ilə bağlıdır və sıx şəkildə əlaqəlidir, onlar bir-birini şərtləndirir və tələb edir. Onlardan birinin pozulması digərinin də pozulması ilə nəticələnir. Nağdsız hesablaşmalar ilə bağlı məlumatlar cari, ödəniş və digər növ hesablarda əks olunur, bu hesablar banklar tərəfindən öz müştəriləri üçün açılır, hesab açılması üçün müştərilər banka lazımı sənədləri təqdim etməlidirlər.

Nağdsız hesablaşmaların formaları

Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) 2013-cü ildən etibarən ölkədə nağdsız hesablaşmaların həcmnin artırılması və müasir bank texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində bankların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və illik əsasda onlardan daha aktiv olanlarının seçilərək mükafatlandırılması məqsədilə müxtəlif müsabiqələr keçirir. Mərkəzi Bank tərəfindən 2015-ci ilin yekunlarına görə "Nağdsız ödənişlər üzrə lider bank" nominasiyası üzrə lider banklar aşağıdakılardır.

I yer "Bank of Baku" ASC;

II yer "Bank Silk Way" ASC ;

III yer "Bank Respublika" ASC.

Nağdsız ödənişlərin bank fəaliyyətinin reallaşması zaman oynadığı rol çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müştərilərə daha cəld xidmət göstərilməsi, ödənişlərin daha az vaxt sərf etməklə həyata keçirilməsində bu xidmətin rolu danılmazdır.

MÖVZU 13. İNFORMASIYA, BİLİK VƏ ŞƏBƏKƏ CƏMIYYƏTLƏRİ

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİ NƏDİR?

İlk öncə İnformasiya Cəmiyyətini xarakterizə edən əsas əlamətləri nəzərdən keçirək.

1. İnformasiya Cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki:

- Onda İnformasiyanın əldə olunması və paylaşdırılması hüququ Konstitusiyada təsbit olunur və mövcud qanunvericiliklə qorunur;
- Əhəmiyyətli informasiya resursları yaradılır;
- İnformasiyanın istehsal olunması, saxlanması və ötürülməsi artıq milli iqtisadiyyatın vacib elementinə çevrilir;
- Kompüter və telekommunikasiya sənayesini, proqram təminatının yaradıcılarını, element bazasını, məişət elektronikasının istehsalçılarını, multimediyaya sənayesini özündə ehtiva edən informasiya industriyası və s. təşəkkül tapır;
- Vətəndaşlar müxtəlif informasiya mənbələrinə kompleks (texniki, siyasi, iqtisadi, hüquqi və s.) əlçatanlıq imkanlarını əldə edirlər.

2. İnformasiya Cəmiyyəti bəşəriyyətin tarixi “aqrar – sənaye – postindustrial” zənciri üzrə inkişafının növbəti pilləsidir və ya “aqrar – texnogen - antropogen” zəncirinin ikinci texnogen mərhələsidir. XVI əsrə qədər cəmiyyətin fəaliyyəti hər hansı bir maddənin mənimsənilməsinə, yəni onun xassələrinin öyrənilməsinə və onlardan əvvəlcə primitiv sonra isə daha mürəkkəb əmək alətlərinin hazırlanmasına yönəlirdi. Sonralar sənaye cəmiyyətinin təşəkkül tapması ilə birinci plana enerjiyə (əvvəlcə istilik, sonra elektrik və nəhayət XX əsrdə atom enerjisinə) yiyələnmək

çıxdı. Enerjiyə yiyələnmək nəticəsində istehlak dəyərlərinin istehsalının kütləvi mənimsənilməsinə imkan yarandı. Bu işə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və onların əməklərinin xarakterinin dəyişilməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda insanlara həmişə onları əhatə edən ətraf aləm haqqında informasiyanı ifadə etmək və yadda saxlamaq tələbatı xas olmuşdur.

1980-ci ilin ortalarından informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarında baş verən inkişaf iqtisadi həyatda radikal dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. 1990-cı ilin ikinci yarısından İKT-dəki irəliləyişlə bağlı olaraq, ABŞ-da aşağı səviyyəli inflyasiya və artan əmək məhsuldarlığı ilə birləşən güclü bir iqtisadi artım tendensiyası yaşanmışdır. İnformasiya texnologiyalarındakı sürətli inkişaf və bunun İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasında rolunun təhlili ABŞ-da iqtisadçıları bu yeni sahəni araşdırmağa yönəltdi. İqtisadçılar yeni iqtisadiyyatın yaranmasını ABŞ-da informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqələndirirlər. İqtisadiyyatı dəyişdirən və yeniləşdirən bilgi və ya informasiyadakı dəyişiklikdir. Başqa sözlə, yeni iqtisadiyyat - informasiya iqtisadiyyatıdır. Sənaye iqtisadiyyatında investisiyaların əsasını avadanlıqlar, fabriklər və zavod binaları təşkil edirdisə, yeni iqtisadiyyatda investisiyalar əsasən informasiyanın artırılması, yayılması və insan zəkasının geniş şəkildə istehsal prosesinə cəlb edilməsinə istiqamətlənir.

İnformasiya iqtisadiyyatının mahiyyətini belə bir misalla izah etmək olar. Əkinçilik dövründə torpaq üzərində hegemonluq sərvətin əsas mənbəyi sayılırdı. Bu dövrdə qumdan sadəcə qum kimi istifadə edilir və bir kiloqramı da 5 sentə satılırdı. Sənaye əsrində iş insanı təbiət üzərindəki hegemonluğunu artırmaqla qumu yüksək temperaturda əridərək, içindən silisiumu çıxardıb şüşə istehsal edirdi. Bunun da kiloqramı 1,7 dollara satılırdı. İndiki informasiya iqtisadiyyatı durumunda qumdan təkə şüşə deyil, kompüterlərin mikro çipləri də istehsal edilir. Bir kiloqramlıq

kompyuterin qiyməti isə artıq 1700 dollardır. Əslində bunların hamısının xammalı eynidir, yəni qumdur. Dəyişən isə bilgidir.

İnformasiya Cəmiyyətinə keçid iqtisadi inkişafı sürətləndirməklə istehsal faktorlarında dəyişikliklərə də yol açmaqdadır. XIX əsrdə istehsalın əsas amillərinə torpaq, kapital və əmək daxil idi. XX əsrin əvvəllərində təşəbbüskarlıq bu sərəya qoşuldu. XX əsrin sonlarında isə istehsalın beşinci və həm də əsas amili rolunda informasiya çıxış edir. Bilgi XXI əsrdə xalqların qarşısında duran ən böyük rəqabət mənbəyi olacaqdır. İnformasiya Cəmiyyətində yalnız bilgiyə investisiya qoyaraq, yenilik yarada bilənlər üstünlük qazana biləcəklər.

İspan alimi M.Kastels hesab edir ki, İnformasiya Cəmiyyəti qlobal şəbəkə informasiya texnologiyaları sahəsində baş vermiş inqilabın nəticəsidir. Bu zaman “cəmiyyət” və “şəbəkə” anlayışları bir-birinə daha çox yaxınlaşırlar, sosial təşkilətmədə isə informasiyanın generasiya olunması, işlənməsi və ötürülməsi daha çox üstünlüyə malik olmağa başlayır. Bu proses yeni cəmiyyətdə məhsuldarlığın və hakimiyyətin fundamental mənbəyinə çevrilir. Buna görə də mütəxəssislərin yekdil fikrinə görə gələcək İnformasiya Cəmiyyətində informasiyanın rolu getdikcə daha da artacaqdır. Hesablanmışdır ki, maddi istehsalın həcmi iki dəfə artırmaq üçün onu təchiz edən informasiya həcmi dörd dəfə artırmaq lazımdır. Bəzi fəaliyyət sahələrində informasiyanın artım əyrisi daha kəskin dəyişərək eksponensial qanunauyğunluqla təsvir olunur. Bundan başqa, informasiya sistemin qeyri-müəyyənliyinə əks olan bir xassədir, hər bir relevant informasiya isə sistemin qeyri-müəyyənliyini mümkün qədər azaltmağa qulluq edir. Bu zaman informasiya daşıyıcısı məlumatlar, adamlar və təşkilətlər ola bilərlər. Lakin yalnız nəhəng informasiya şəbəkəsi (megaşəbəkə və ya şəbəkələr şəbəkəsi) ilə əlaqədə adamlar və təşkilətlər mahiyyətə yeni cəmiyyət formalaşdırma bilərlər. Nəticədə cəmiyyətin informasiyanın

yeni yayılma üsullərindən asılılığı əmələ gəlir ki, bu da bu üsullara malik olanlara həqiqətən böyük imkanlar verir.

Bəşəriyyət tarixində bir neçə informasiya inqilabı baş vermişdir.

Birinci informasiya inqilabı yazının meydana gəlməsi (müxtəlif xalqlarda bu fərqli zamanlarda baş vermişdir) hesab olunur. Yazının nəticəsində biliklərin formal saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi imkanları yarandı.

XVI əsrin ortalarına təsadüf edən kitab çapının kəşfi ilə əlaqədar olan **ikinci informasiya inqilabı** ictimai mədəniyyəti radikal şəkildə dəyişdirdi. Faktiki olaraq bu dövrdə yeni kitab çapı texnologiyası hesabına informasiyanın yayılma sürəti dəfələrlə artmağa başladı.

XIX əsrin sonlarında elektrikin kəşf olunması **üçüncü informasiya inqilabına** səbəb oldu. Teleqraf, telefon, radio və televiziyanın meydana gəlməsi informasiyanın daha operativ ötürülməsinə imkanlar yaratdı. Yeni texnologiyalar təkcə kommunikasiya sferası ilə məhdudlaşmayaraq insanların əmək fəaliyyətində və gündəlik məişətində əhəmiyyətli dəyişikliklər etdi.

Dördüncü informasiya inqilabı XX əsrin 70 – 80-cı illərində fərdi kompüterlərin yaradılması nəticəsində baş verdi. Fərdi kompüterlərin yaradılmasından qabaq informasiya həcmnin böyük artım tempi onun kağız, qələm və digər texnologiyalar (teleqraf, telefon, radio və s.) vasitəsilə işlənməsini faktiki olaraq qeyri-mümkün etmişdi. Bu ziddiyyət elmi texniki tərəqqinin (ETT) artım tempinə mənfi təsir göstərirdi. Bu dövrdə informasiya axınının və həcmnin yüksək artım tempi “informasiya partlayışı” kimi bir anlayışı ortaya gətirdi. Nəticədə ETT cəmiyyətə fərdi kompüterləri gətirdi. Dördüncü informasiya inqilabı bu günə kimi

davam edir. Dördüncü informasiya inqilabının texnoloji bazası çox çeşidlidir. Bunların arasında əsas rolu aşağıdakı informasiya texnikası sahələri oynayırlar:

- Yeni yarımkəçirici cihazlar;
- Kompüterlərin yeni nəsilləri;
- Optik liflər;
- Mobil rabitə;
- Peyk rabitəsi;
- Kompüter şəbəkələri;
- Təkmilləşdirilmiş insan-kompüter interfeys sistemləri;
- İnnormasiyanın sızılmasını təmin edən siqnalların ötürülməsinin rəqəmsal sistemləri.

3. İnnormasiya Cəmiyyəti bəşəriyyətin inkişafının elə bir pilləsidir ki, orada istehsal və istehlakın əsas obyektı informasiya məhsulları və xidmətləridir. Bu zaman sənaye və kənd təsərrüfatı tərəfindən istehsal olunan ənənəvi istehlak malları öz aktualılıqlarını itirmirlər. Sadəcə olaraq istehlak olunan malların və xidmətlərin istehsal prosesində informasiya tutumlu əməliyyatlar və məhsullar üstünlük təşkil edirlər. İnnormasiya Cəmiyyəti digər cəmiyyətlərdən onunla fərqlənir ki, bu cür cəmiyyətdə biliklər, informasiya xidmətləri, onların istehsalı ilə əlaqədar olan bütün sahələr daha yüksək tempiylə artmaqla bərabər onlar yeni iş yerlərinin mənbəyinə çevrilir, cəmiyyətin inkişafının əsas faktorları (birinci növbədə iqtisadi) olmağa başlayırlar. İnnormasiya və onunla işləyə bilmək bacarığı strateji resursa və ictimai sərvətin əsas mənbəyinə çevrilir.

İnnormasiya Cəmiyyəti konsepsiyasının uzun bir tarixi və metodoloji əsasları vardır. “İnnormasiya Cəmiyyəti” terminini ilk dəfə Tokio universitetinin professoru

Y. Xayaşi işlətmişdir. Bu termin ABŞ və Yaponiyada praktik olaraq eyni zamanda meydana gəlmiş F. Maxlupa (1962) və T.Umesaonun (1963) işlərində istifadə olunmuşdur. Fransız sosioloqu A. Turen isə “proqramlaşdırılan cəmiyyət ” terminini daxil etmişdir. “İnformasiya Cəmiyyəti” nəzəriyyəsi ABŞ-dan olan M.Porat, Y.Massuda, T.Stoynyer, R.Karts kimi tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyənin tədqiqatçıları diqqəti bu və ya digər dərəcədə informasiya texnologiyalarının tərəqqisinə deyil, texnoloji və ya texnetron (yunanca, technetronic) cəmiyyətə və ya biliklərin sosial rolunun artmasından çıxış edərək müasir sositumu ifadə edirlər. 1992-ci ildə ABŞ prezidentinin icraedici bürosu U.C.Klinton və A.Qor “Amerikanın iqtisadi inkişaf texnologiyası. Yaradılmalı olan yeni istiqamət” memorandumunu dərc etdilər. Burada göstərilirdi ki, texnologiyaya investisiya Amerikanın gələcəyinə investisiyadır, çünki texnologiya iqtisadi gücü yaratmağa, iqtisadi inkişafı sürətləndirməyə kömək edir. Bu sənəddə ABŞ dövlətinin milli strateji inkişafının bir neçə məqsədi öz əksini tapmışdır:

- **Birincisi**, yeni texnologiyalar əsasında uzunmüddətli iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən iş yerlərinin yaradılması.
- **İkincisi**, hökumətin yeni texnologiyalar əsasında daha məhsuldar işləməsinə və vətəndaşların ehtiyaclarına daha qayğıkeş yanaşmasına nail olmaq.
- **Üçüncüsü**, ABŞ özünə baza elmində, riyaziyyat və texnikada dünya liderliyini təmin etməlidir.

“İnformasiya Cəmiyyəti” anlayışı İnformasiya Cəmiyyəti üzrə M. Banqemannın rəhbərliyi altında ən nüfuzlu ekspertlərdən ibarət Avropa komissiyasının İnformasiya Cəmiyyəti proqramları üzrə sənədlərində, “informasiya magistralları və supermagistrallar” anlayışları isə Kanada, Böyük Britaniya və Amerika nəşrlərində yer almışdır. XX əsrin sonlarında “İnformasiya Cəmiyyəti” və “informasiyalaşdırma”

terminləri təkcə informasiya sahəsində mütəxəssislər arasında deyil, həm də siyasi liderlərin, iqtisadçıların, alimlərin, müəllimlərin leksikonunda özünə möhkəm yer tutdu. Beləliklə, “İnformasiya Cəmiyyəti” dedikdə informasiya texnologiyalarının və telekommunikasiya vasitələrinin inkişafı ilə vətəndaş cəmiyyəti platformasında yeni təkamül sıçrayışını həyata keçirmək başa düşülür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 27 mart 2006-cı il tarixli, A/RES/60/252 nömrəli qərarı ilə 17 May gününü Beynəlxalq İnformasiya Cəmiyyəti günü elan etmişdir.

BİLİK CƏMIYYƏTİ

İnformasiya (məlumat, verilənlər) bilik qismində faydalı, dezinformasiya qismində ziyanlı, maneələr, maraqsız məlumatlar və s. kimi nəzərdə tutulan “informasiya küyü” qismində isə fəaliyyətsiz, hərəkətsiz bir şey olur. Razılaşmaq lazımdır ki, dezinformasiya və informasiyanı deyil, məhz biliyi yaratmaq və qorumaq lazımdır. Ona görə də “İnformasiya Cəmiyyətinin” deyil, məhz “bilik cəmiyyətinin” qurulması haqqında danışmaq daha düzgün və konkret olardı. Bu cür strateji yanaşmadan bəşəriyyət yalnız qazanardı ki, uduzmazdı. Belə ki, bu halda qlobal İnformasiya Cəmiyyəti konsepsiyası əvəzinə lokal bilik cəmiyyəti konsepsiyasına üstünlük verilməsi siyasi gərginlik hökm sürən ölkələrdə cəmiyyətin bir ideya ətrafında birləşməsi naminə yeni stimül yaradardı, yəni “millətçilik”, “milli ideya”, “uravətənpərvərlik” və bu kimi qardaş qırğınına aparan şuarlar və tezislər arxada qalardı.

Beynəlxalq aləmdə bilik cəmiyyətinin yaradılmasına istiqamətlənmiş ümumbəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşan, amma yaşadığı cəmiyyətdə və qlobal kiberfəzada öz yeri haqqında müstəqil fikirli üzvləri olan ölkələr prioritet qazanacaqlar. Qloballaşma o demək deyildir ki, hər hansı bir ölkə nə isə bir “ümumi kollektivləşmə” xatirinə öz xüsusiyyətlərindən əl çəkməlidir. O kollektivləşmə faydalı sayılmalıdır ki, o informasiyaya deyil, biliyə əsaslanır. Beləliklə bilik – gələcək

cəmiyyətlərin əsas istehsal qüvvəsidir. Lakin informasiyadan biliyi ayırmaq orada biliyin olduğuna əmin olmaq lazımdır. Anoloji olaraq aptekdən dərman alarkən xəstə əmin olmalıdır ki, bu dərmanın tərkibində müalicə üçün müvafiq komponentlər mövcuddur. Dərmandan fərqli olaraq informasiyaya təlimat əlavə edilmir, informasiyadan biliyin seçilib ayrılmasının ilkin mürəkkəbliyi də elə buna görə yaranır. Bəzən insanlar yanlış məlumatı düzgün kimi qəbul edərək, bu informasiya ilə uzun müddət işlədikdən sonra "aldandıqlarını" dərk edirlər. İnformasiyadan biliyin seçilib götürülməsi bilik cəmiyyətinin funksional əsası və baş xüsusiyyətidir. Qeyd edək ki, "bilik cəmiyyəti"ni və "bilikli cəmiyyət"i eyniləşdirmək lazım deyildir. Aydındır ki, təhsilli olmaq hələ bilikli olmaq demək deyildir. Bəşər tarixində öz-özünə öyrənmiş, yəni təhsil haqqında sənədləri olmayan adamların bir çox diplomlulardan fərqli olaraq elmdə, fəlsəfədə, texnikada mühüm uğurlar əldə etməsinə dair çoxlu nümunələr vardır. Təhsilli adamlar heç də həmişə bilikli olmurlar. Bu o demək deyildir ki, təhsillə bilik bir-birilə əlaqədar deyillər, əksinə onlar sərt korrelyasiya əlaqələrinə malikdirlər, lakin eyni deyildirlər.

Bilik mədəniyyəti təşkil edən əsas komponentlərdən biri olan elmin məhsulu olduğu üçün biliyin və elmin daşıyıcıları olan ziyalılar, birinci növbədə alimlər cəmiyyətin aparıcı qüvvəsidirlər. Deməli, İnformasiya Cəmiyyətinin təşəkkül tapması ümumi mədəni səviyyənin qaldırılmasından başlanmalıdır, nəticədə elmin, o cümlədən, elmtutumlu "fikir iqtisadiyyatının" sosial statusu yüksələcək, "hi-tech" texnologiyaların tətbiqi və cəmiyyətin informasiya infrastrukturunun yaradılması yüksək istehsal mədəniyyətini tələb edəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye cəmiyyətində istehsal münasibətləri Karl Marksın təbirincə desək, "əmək – kapital" siyasi-iqtisad cütlüyünə gətirilib çıxarılırdı. Bu zaman əməyin istənilən maddi məhsulda qeyri-aşkar şəkildə mövcud olan bilikdən asılı olduğuna məhə qoyulmurdu. Axı, nə işə etmək lazım olduqda məhz nəyi və necə etməyi həmişə bilmək lazımdır.

Marksın araşdırdığı o vaxtkı cəmiyyətdən fərqli olaraq "fikir iqtisadiyyatı" "bilik - əmək - kapital" triadasına (üçlüyünə) əsaslanmalıdır. Ziyalılar isə mütləq olaraq konfliktlərdən azad istehsal münasibətlərinə qoşulmalıdırlar. Bilik cəmiyyətində mülkiyyət münasibətlərinə də yenidən baxılmalıdır. Sənaye cəmiyyətində idrak prosesi formal olaraq maddi mülkiyyətdən ayrılmış, onun əmlak və sosial münasibətlər ilə əlaqələri sanki pozulmuşdu. Elə bil ki, alimlər də gündəlik aləmdən uzaqlaşmış, guya ki, onlar intellektual azadlığa çıxıb təbiət və əbədiyyətlə təklidə, baş-başa qalmışdılar. Faktiki olaraq isə idrak məhsulu – bilik heç zaman mülkiyyətdən ayrılıqda mövcud ola bilməz, çünki o maddi istehsal obyektinə olmasa da, xüsusi bir faktor (resurs) kimi istənilən maddi əmtəədə mövcuddur. Digər tərəfdən, keçmişin iqtisadçıları və filosofları bu barədə susmuş olsalar da, bilik həmişə dəyər kəsb etmiş, mübadilə vasitəsi xassəsinə malik bir əmtəə olmuşdur. Bilik hətta sənaye cəmiyyətində də bilik cəmiyyətində isə xüsusilə, intellektual mülkiyyət hesab olunaraq, plagiatorlar, asan, zəhmətsiz gəlir əldə etmək istəyənlərin əmlak və qeyri-əmlak qəsdlərindən qanunla müdafiə olunacaqdır. Deməli, bilik cəmiyyətində biliklər istehsal münasibətləri və uyğun olaraq kapital anlayışından yan keçməyəcəkdir. Elmə gəldikdə isə, onun fundamental bölmələri ilə bərabər sosial ehtiyaclara yönəlmiş və buna görə də mülkiyyətlə bilavasitə əlaqəli olan tətbiqi elmlər həmişə olmuş və gələcəkdə də olacaqdır. Marksın görə cəmiyyətdə yaşayıb ondan azad olmaq olmaz (hətta alimlərə belə).

ŞƏBƏKƏ CƏMİYYƏTİ. KİBERMƏKAN

Bütün ilkin İnformasiya Cəmiyyəti konseptləri kommunikasiyanı İnformasiya Cəmiyyətinin ən əsas elementlərindən biri kimi qəbul etdiklərinə görə bu və ya digər formada “şəbəkə cəmiyyətinin” yaradılmasına zəmin yaratmışlar. Belə bir konsepsiya XX əsrin sonlarında meydana gəlməyə başlamışdır. Onun təşəkkül tapmasında

Amerika sosioloqu M. Kastelsin böyük xidmətləri olmuşdur. Əlbəttə, informasiya mübadiləsi bütün cəmiyyətlərdə bəşər tarixi boyu sivilisasiyanın inkişafını həmişə müşayiət etmişdir. Lakin qloballaşdırma prosesi bu məsələyə daha yeni keyfiyyət əlavə etmişdir. Rabitənin kompüterləşdirilmiş informasiya xətləri müasir dünyada ictimai həyatın bütün sahələrinə - həm üfqi, həm də şaquli istiqamətlər üzrə ayrıca götürülmüş ölkələr daxilində və ya regionlarda transmilli miqyasda geniş budaqlanmış kommunikasiya şəbəkəsini yaratmaqla öz təsirini göstərməkdədir. Bu təsiri yalnız qlobal “əsəb sisteminin” “insan orqanizminin” idarə olunmasında oynadığı rol ilə müqayisə etmək olar. İnsanın əsəb sistemində olduğu kimi, bəşəriyyət çoxlu sayda ayrı-ayrı insan birlikləri yaratdığı kimi fərdlərin konkret funksiyalarını idarə edən neyron strukturlarını yaratmaq mümkün olur, necə ki, Ümumdünya şəbəkəsində konkret insan birlikləri tərəfindən yaradılmış, öz orijinal fəaliyyət dairələrini dəstəkləyən şəbəkə strukturları yaradılır.

Nəticədə bütün şəbəkə cəmiyyətlərini, dövlətindən, millətindən, sosial statusundan asılı olmayaraq şəbəkə istifadəçilərini virtual olaraq birləşdirən Ümumdünya şəbəkəsi qlobal şəbəkə cəmiyyətinin yaradılmasının texnoloji bazisini təşkil edir. Şəbəkə cəmiyyətində keçmiş sənaye erasının, vətəndaş, milli dövlət institutları və onlara xas olan funksiyalar mənasını və legitimliklərini itirirlər. Sosium daxilində, sosiumla dövlət arasında münasibətlər yeni – şəbəkə, əgər belə demək olarsa, şan-anarxik (сотово-анархический) prinsipləri əsasında qurulacaqdır, necə ki, bazar münasibətlərində şan rolunu ayrılıqda hər birinin daxilində və ümumilikdə bir-birləri arasında rabitələr anarxiyası hökm sürən şəbəkələr oynayır. Zahirən idarə olunmayan kimi görünən bazar öz-özünü uğurla təşkil etdiyi və anarxiya yeganə “nizam-intizam anası” (P.J. Prudon) ola bildiyi kimi, şəbəkə də ənənəvi dövlət institutlarının müdaxiləsi olmadan özü-özünü təşkil etmək qabiliyyətinə malikdir. İnsan birlikləri birləşərək xalqları və özlərinin suveren dövlətlərini əmələ gətirdikləri

kimi şəbəkə birlikləri də özlərinin “xalqlarını” təşkil edib suveren “dövlətlərinə” (qanunvericilik də daxil olmaqla bütün dövlət atributları olan) malik olurlar.

Şəbəkə dövləti fiziki deyil, virtual fəzada yerləşir və kiberfəza adlanır. Təbii ki, kiberfəzanın müstəqilliyinə edilən hər bir qəsdin, onun “sərhədlərində” informasiya karantini qoymaq cəhdlərinin (məlumdur ki, belə insidentlər bir çox dünya ölkələrində olmuşdur və yenə də olmaqdadır) qarşısı “şəbəkə xalqı” tərəfindən qətiyyətlə alınır. Belə ki, ABŞ-ın 1776-cı ildə elan olunmuş müstəqillik Deklarasiyasına analogi olaraq 1996-cı ildə Elektron sərhədlər Fondunun (1996) təsisçisi və vitse-prezidenti C. P. Berlou (John Perry Barlow) tərəfindən “Kiberfəzanın müstəqilliyi Deklarasiyası ” irəli sürülmüşdür. “Dünyanın Sənaye ölkələrinə” ünvanlanmış Deklarasiyanın bütün pafosu Berlounun aşağıdakı çağırışından ibarətdir: “Gələcəyin adından mən sizdən – hər şeyi keçmişdə qalantardan xahiş edirəm – bizi rahat buraxın.” Kiberfəzanın öz mədəniyyəti, etikası və yazılmamış qanunları vardır. Bəzi yazılmamış qanunlar yazılmış qanunlardan daha sərtir. O şeyi ki, qanun qadağan etmir, abır-həya qadağan edir. Kiberfəzanın “istifadəçiləri” güzəştərsiz, diskriminasiyasız, iqtisadi və hərbi gücündən, doğulduğu və yaşadığı yerdən asılı olmayaraq yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Kiberfəzada “xalq” adından da göründüyü kimi özünün yazılmayan qanunlarına tabe olaraq kibernetikanın yazılmış qanunlarına da hörmət edir. Belə ki:

1. İstənilən idarəetmə informasiya ilə başlayır.
2. İdarəetmə sistemi əks əlaqə zəncirinə (dövrəsinə) malik olmalıdır.

Kiberfəzada informasiya potensial olaraq şəbəkə cəmiyyətinin hər bir fərdindən (idarəetmə subyektindən) başlanğıc götürərək başqa bir fərdə (idarəetmə obyektinə) istiqamət götürür. Bu düz əlaqə (idarəetmə) zənciridir. Əks əlaqə - bu siqnalların obyektədən subyektə ötürülməsinin nəzarət zənciridir. Misal: “Hərəkət edin! Başa

düşdünüzü? Qəbul” (düz əlaqə); “Sizi başa düşdüm. Hərəkət edirəm” (əks əlaqə). Hər bir dövətdə olduğu kimi Kiberfəzanın da daxili problemləri vardır. Kastelsə görə bunlar aşağıdakılardır. İnternet infrastrukturunun kiminsə mülkiyyətinə keçməsi və onun nəzarət obyektinə çevrilməsi qorxusu; Şəbəkə cəmiyyətlərinin orijinallığının şəbəkənin vahidliyi ilə ziddiyət əmələ gətirməsi; Bəşəriyyətin şəbəkə ilə tam əhatə oluna bilməməsi ayrı-ayrı sosial qrupların şəbəkə cəmiyyətindən izolə olunmasına gətirib çıxara bilər; İnformasiya-kommunikasiya sitemlərinin və texnologiyalarının insan nəzarəti altından çıxması nəticədə bütün Kiberfəza üçün qlobal faciəvi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Nəzərə alsaq ki, hər bir subyekt – obyekt cütlüyündə (əlaqə kanalında) hər iki $ВХМКЭВЭ$ siqnallar birdəfəlik göndərilir, o zaman kombinatorikaya əsasən təkrar olunmayan kombinasiyaların sayı C_n^m ədədinə bərabər olacaq. Burada n kommunikantların potensial sayını, $m=2$ isə cütlükləri göstərir.

$$C_n^m = \frac{n!}{m!(n-m)!}$$

Beləliklə əgər nisbətən kiçik şəbəkə cəmiyyətində kommunikantların sayı $n = 100$ isə, onda

$$C_{100}^2 = (1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot 99 \cdot 100) / [(1 \cdot 2) \cdot (1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot 97 \cdot 98)] = 4950$$

olur. Lakin idarəetmədə Kiberməkanın bütün çoxmilyonlu “əhalisi” iştirak edərsə, bu artıq milyardlarla birdəfəlik əgər bu prosesdə Kiberməkanın çox milyonlu əhalisi iştirak edərsə, bu isə şəbəkəyə milyardlarla bürokratiyasız ötürülən birdəfəlik idarəetmə deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kibeməkandakı yuzerlərin anonim olması onların fiziki toxunulmamazlığına gətirib çıxarır, bu da öz növbəsində cəzasız şəkildə

dezinformasiyanın yayılması, psixoloji stress ilə bağlı məlumatların ötürülməsi, “yuzerlərə” kələk gəlinməsi ilə müşahidə oluna bilər. Bu isə o deməkdir ki, Kiberməkanda da istənilən cəmiyyətdə olduğu kimi xeyirlə şəər bir-birilə yanaşı olacaqlar. Apardığımız təhlillər hökm etməyə imkan verir ki, deyək: “İnformasiya Cəmiyyəti” və “şəbəkə cəmiyyəti” anlayışları kəsişirlər, çünki bunlardan birincisi istehsal üsuluna görə ikincisi idarəetmə formasına və sosial struktura görə təsnifatlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алгулиев Р.М., Махмудов Р.Ш. Многоаспектное значение государственной программы “Электронный Азербайджан” // Право и политология, 2007, №1, с.56-58. (Тбилиси)
2. Алгулиев Р.М., Аббасов А.М., Алиев Э.Р. Стратегия информатизации в Азербайджане // Известия АН Азербайджана: серия физико-технических и математических наук, 2001, том XXI, №2, с.3-8.
3. Алгулиев Р.М., Аббасов А.М., Алиев Э.Р. Стратегия информатизации в Азербайджане // Известия АН Азербайджана: серия физико-технических и математических наук, 2001, том XXI, №2, с.3-8.
4. Əliquliyev R.M., Mahmudova R.Ş. İnsanların İnformasiya Cəmiyyətinə hazırlığı və onlarda informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasının bəzi aspektləri // Təhsildə İKT, 2010, №2, s.10-27.
5. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi: aktual tədqiqat istiqamətləri // İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, 2010, №1, s.3-13.
6. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Yusifov F.F. Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə dair bəzi konseptual baxışlar // İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, 2011, №2, s.3-9.
7. Əliquliyev R.M. İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasının multidissiplinar elmi-nəzəri problemləri və onların ölkəmizdə araşdırılma vəziyyəti // AMEA-nın Xəbərlər Məcmuəsi, 2014, cild 1, №1, s. 30-35.
8. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya Cəmiyyətində bazar iqtisadiyyatının transformasiyası məsələləri // İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, 2013, №2(8), s.31-41.
9. Əliquliyev R.M., Yusifov F.F. Elektron dövlətin formalaşmasının bəzi aktual elmi-nəzəri problemləri və həll perspektivləri. İnformasiya Cəmiyyəti problemləri. 2014, №2, s.3-13.
10. Алгулиев Р.М., Алиев А.Г. Общее состояние и направление развития информационных технологий в Азербайджане // Труды первого международного радиоэлектронного форума “Прикладная радиоэлектроника. Состояние и перспективы развития”, Харьков, 8-10 октября 2002, с.16-19.
11. Алгулиев Р.М., Фаталиев Т.Х., Гаджирагимова М.Ш. Интеграция систем электронного документооборота и архива // Материалы 10-ой юбилейной международной научной конференции “Теория и техника передачи, приема и обработки информации”, Харьков-Туапсе, 28 сентября-1 октября 2004, часть 2, с.8-9.

12. Alguliyev R.M. Problems of integration of Azerbaijan republic to the global information society and their solutions // Proceedings of the BAKUTEL-2006 International Exhibition and Conference, 3-6 October 2006, Baku, pp.135-149.
13. Алгулиев Р.М., Ахмедова А.С. Организация и реализация государственного сервиса в электронном правительстве // Материалы шестой международной конференции “Интернет- Образование-Наука-2008”, Винница, 7-11 октября 2008, том 1, с.33-35.
14. Əliquliyev R.M., Fətəliyev T.X., Hacırahimova M.Ş. Korporativ şəbəkə mühitində elektron sənədlərin dövrüyyəsinin mühafizəsi // “İnformasiyalaşdırma, kibernetika və informasiya texnologiyalarının müasir problemləri” II Respublika elmi konfransı, Bakı, 26-28 oktyabr 2004, I cild, s.113-115.
15. Əliquliyev R.M., Əliyev Ə.Q. İKT-yə və biliklərə əsaslanan yeni cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması problemləri // “Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları” II Respublika elmi konfransı, Bakı, 27-28 noyabr 2012, s.141-143.
16. Əliquliyev R.M., Kazımov S. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi indikatorları // İnformasiya təhlükəsizliyi problemləri üzrə I respublika elmi-praktiki konfransı, Bakı, 2013, s.89-91.
17. Аббасов А.М., Алгулиев Р.М., Касумов В.А. Проблемы информационной безопасности в компьютерных сетях. Баку, “Элм”, 1998, 235 с. • Алгулиев Р.М. Теоретические основы построения виртуальных частных сетей с перестраиваемой структурой. Москва, “ИСА РАН”, 1999, 104 с. • Алгулиев Р.М. Методы синтеза адаптивных систем обеспечения информационной безопасности корпоративных сетей. Москва, “УРСС”, 2001, 248 с. • Alguliyev R.M., Ağayev N.B., Alıquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları”, 2015, 165 s.
18. İmamverdiyev, Y.N. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinin konseptual modeli / Y.N. İmamverdiyev // İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri. - 2013. - N: 1. - S. 53-58.
19. İmamverdiyev, Y.N. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üzrə tədqiqatların müasir vəziyyətinin analizi / Y.N. İmamverdiyev // İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri. - 2012. - N: 2. - S. 19-26.
20. R.M. Əliquliyev , Y.N. İmamverdiyev. Rəqəm imzası texnologiyası - Bakı. : "Elm", 2003. - 132 s.
21. Гаджирагимова, М.Ш. Электронный документооборот в корпоративной сети, Фаталиев Т.Х. Материалы международной научно-технической конференции «Информационные системы и технологии», Новосибирск, Россия, 22-25 апрель, 2003, том 1, с.78.

22. Hacırahimova, M.Ş. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərində standartlaşdırma məsələləri: beynəlxalq təcrübə // İnformasiya Cəmiyyəti problemləri, 2012, №1, s.59-68. <http://www.jpis.az>
23. Hacırahimova, M.Ş. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin təhlükəsizliyinin bəzi aspektləri / İnformasiya təhlükəsizliyinin multi-disiplinar problemləri üzrə II Respublika elmi-praktiki konfransı, Bakı, Azərbaycan, 14 may, 2015, səh. 159-162.
24. Hacırahimova M.Ş. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin təhlükəsizliyinin bəzi aspektləri // İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, 2015, №2, səh.50-58. <http://www.jcit.az>
25. Mehdiəliyev A.İ., Bədəlov Ə. K. Dövlət idarəetməsinin informasiya təminatı. “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə”, 2004, № 1
26. Mehdiəliyev A.İ. Azərbaycanın dövlət strukturlarında İNTERNET-dən istifadənin ümumi vəziyyəti. Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş “Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyalarının tətbiqi” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri, Bakı, 2008ş
27. Mehdiəliyev A.İ., Şikarlı E. Ə. Dövlət idarəçiliyində elektron imzanın rolu. Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş “Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyalarının tətbiqi” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri, Bakı, 2008.
28. Mehdiəliyev A.İ. Paytaxt və regionlarda rəqəmsal sistemin tətbiqi, İNTERNET-in inkişafı olduqca əhəmiyyətlidir (müsahibə). “Palitra” qəzeti, 24 dekabr 2010-cu il.
29. Mehdiəliyev A.İ., Balakışiyev. Dövlət portallarının yaradılması prinsipləri. “Gömrük işində İnformasiya sistemləri və texnologiyaları” möv-zusunda 1-ci Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2010.
30. Mehdiəliyev A.İ. Respublikada elektron hökumət təşəbbüsləri və onların həyata keçirilməsi yolları. “Palitra” qəzeti. 27 avqust 2013-cü il.
31. Mehdiəliyev A.İ. Azərbaycanda elektron hökumət təşəbbüsləri və onların həyata keçirilməsi yolları. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” çərçivəsində “Respublikada “Elektron hökumət”: mövcud vəziyyət, problemlər, perspektiv və gözləntilər” mövzusunda keçirdiyi analitik məqalə müsabiqəsi. <https://www.e-gov.az/Upload/MeqaleFiles/129.docx>
32. Mehdiəliyev A.İ. Dövlət portallarının yaradılmasının əsas prinsipləri. “Elektron dövlət quruculuğu problemləri” mövzusunda I Respublika elmi-praktik konfransın əsərləri, Bakı, 2014

33. Mehdiəliyev A.İ. Ekspert qiymətləndirmələrinin bələdiyyə idarə etməsinə tətbiqi. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı 2017. Mehdiəliyev A.İ. Müasir dövlət idarəçiliyinin informasiya strukturunun bəzi sosial-siyasi aspektləri. "Elektron imza İnformasiya Cəmiyyətinin (Elektron hökumətin) vacib atributudur: Elektron imza tətbiqinin üstünlükləri və aktual problemləri" mövzusunda Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları. Bakı, 2017 (çapda)
34. Mehdiəliyev A.İ. Müasir dövlət idarəçiliyinin informasiya strukturunun bəzi sosial-siyasi aspektləri. "Elektron imza İnformasiya Cəmiyyətinin (Elektron hökumətin) vacib atributudur: Elektron imza tətbiqinin üstünlükləri və aktual problemləri" mövzusunda Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları. Bakı, 2017 (çapda)
35. Yusifov F.F. , "İnformasiya Cəmiyyətinin monitorinqi: mövcud problemlər və onların həlli yolları İnformasiya Cəmiyyəti problemləri" , Bakı 2010, №2, s. 30-
36. Cəfərov Z. Ə. İnformasiya təhlükəsizliyininin təşkilati-huquqi təminatı. Dərs vəsaiti, 480 səh. Bakı, Az.TU, 2012.
37. Cəfərov Z. Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi. Metodik vəsait. 29 səh. Bakı, Az.TU, 2003.
38. Cəfərov Z. Ə. İnformasiya Cəmiyyətinin telekommunikasiya əsasları. "Gömrük işində İnformasiya sistemləri və texnologiyaları" 1-ci Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, 21-22 dekabr 2009-cu il, Bakı şəhəri 3 səh.. (səh.. 69-71)
39. Cəfərov Z. Ə. Elektron hökumət Azərbaycanında: nailiyyətlər və perspektivlər. Beynəlxalq konfrans, 26-28 aprel 2010-cu il, Bakı şəhəri 5 səh.. (səh.. 10-14)
40. Cəfərov Z. Ə. Elektron hökumət Azərbaycanında: nailiyyətlər və perspektivlər. Beynəlxalq konfrans, 26-28 aprel 2010-cu il, Bakı şəhəri 3 səh.. (səh.. 178-180)
41. Cəfərov Z. Ə. E-hökumət sisteminin telekommunikasiya infrastrukturunu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş "e-Hökumət: Gömrük sahəsində innovasiyalar" Gömrük xidmətində İKT-nin tətbiqi üzrə V Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans(Qəbələ şəhəri, 6-7 may 2013-cü il) 4 səh.
42. Марина Соколова. "ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В БЕЛАРУСИ: преодолеть инерцию информатизации"; 2011 г.

43. Фергюс Хансон «Об электронной дипломатии на основе практик Государственного департамента США»; 2012 г.
44. Дуглас Холмс «Стратегии электронного бизнеса для государства» 2004 г.
<https://www.livelib.ru/tag/%D1%8D%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>
45. В.Е. Черемисин. «Электронное правительство» 2012 г.
https://www.directmedia.ru/bookview_143084_elektronnoe_pravitelstvo/
46. Пекка Химанен, Мануэль Кастельс – «The Information Society and Welfare State: The Finnish Model» 2002,
<http://www.ozon.ru/context/detail/id/1595026/?partner=ostmetallbook>
47. Маршалл Маклюэн - «Understanding Media: The Extensions of Man». 2014 г.
48. Александр Швецов - "Информационное общество". Теория и практика становления в мире и в России – 2012 г.
49. Александров Д.Д. О некоторых социально-политических последствиях становления сетевой структуры общества (2008) futura/index.php3?idart=109
50. Ачкасов В.А., Чугунов А.В. Демократия и интернет: роль интернет в формировании "просвещенного понимания". – Спб: Санкт-Петербургский государственный университет, 2008
51. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе -Спб.: Издательство Михайлова В.А., 2001 -- 253 с. ISBN 5-8016-0250-X. polit.spb/edu/ob30.html
52. Глобальное исследование состояния национальных электронных правительств ООН – 2003. – Статистический сборник, 2004
53. Голобуцкий А., Шевчук О. Электронное правительство. – М.: Знание, 2007.
54. Дрожжинов В.И. Мониторинг услуг электронного правительства. // Социс, 2008, № 5.
55. Клифт С. Электронное правительство и демократия // Слово, 2007, № 5.

56. Олсон М. Трансформация экономических и социально-политических институтов в условиях перехода к информационному обществу.
rvles.ieie.nsc/parinov/artem1.htm
57. “Elektron dövlətin formalaşmasının bəzi aktual elmi-nəzəri problemləri və həll perspektivləri” http://dqm.gov.az/az/downloads/testprograms/it/pdf/18_elektron%20dovletin%20formalashmasi.pdf
58. “İnformasiya və cəmiyyət”, www.kaspi.az/news.php?id=13752
59. “Mənim Elektron hökumətim” <https://reg.e-gov.az/Upload/MeqaleFiles2014/296.docx>
60. “Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin rəsmi saytı”,
<http://www.mincom.gov.az/fealiyyet/it/e-cemiyet/>
61. “Təhsilin informatlaşması pedaqoji elmin yeni sahəsidir” muallim. edu.
az/www.old/arxiv/2013/10/33.Htm
62. Azərbaycan Respublikasının “Elektron Hökumət” portalı www.e-gov.az/
63. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
www.stat.gov.az/
64. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi saytı
www.president.az/files/future_az.pdf
65. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri //vəb - saytın informasiya seqmentləri. -
[Elektron resurs]- 2010 URL: <http://www.evfrat.ru/about/e-docs/>
66. İTU, “Electronic Government for Developing Countries. Mövcud olduğu link:
67. https://www.itu.int/ITU-D/cyb/app/docs/e-gov_for_dev_countries-report.pdf
68. Anders Persson and Göran Goldkuhl, Stage-models for public e-services -
investigating conceptual foundations, 2005
www.vits.org/publikationer/dokument/492.pdf

69. Asia-Pacific Telecommunity, “APT report on e-government implementation in Asia-Pacific developing countries and its challenges and obstacles”, Bangkok, 2012.
www.apt.int/sites/default/files/Upload-files/ASTAP/Rept-5-e-Govt.pdf
70. Dyurbek E. Sweden: Digital nation. E-government concepts for Belarus: The best world practices; 2014. <http://e-gov.by/best-ractices/shveciya-cifrovayanaciya>
71. Elektron hökumət haqqında ümumi məlumat. <https://www.e-gov.az/az/content/read/2>
72. European Journal of ePractice, “Best practices in eGovernment: on a knife-edge between success and failure”, February 2008.
<https://www.yumpu.com/en/document/view/8269594/best-practices-in-egovernment-on-a-knife-edge-between-success->
73. Farrell, Chui, and Jackson, How government can promote open data, 2014
<http://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/how-government-can-promote-open-data>
74. German: E-government. State Management; 2014. 2/14. Məqalənin mövcud olduğu link: <http://www.gosman.ru/electron?news=34129>
75. United Nations, E-Government survey, 2008.
<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2008>
76. United Nations, E-Government survey, 2010.
<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2010>
77. United Nations, E-Government survey, 2012.
<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2012>
78. United Nations, E-Government survey, 2014.

<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2014>

79. United Nations, E-Government survey, 2016.

<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016>

80. UNESCO, “E-Government in developing countries: Lessons learned from Republic of Korea”, 2006. http://unesdoc.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?catno=155663&set=0055A75BB1_1_126&gp=1&lin=1&ll=1

81. <http://www.ict.az/>

82. “Azərbaycan Respublikasının 2003—2012-ci illər inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 17 fevral 2003-cü il.

83. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 9 mart 2004-cü il.

84. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı , 21 oktyabr 2005-ci il.

85. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010 - 2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 11 avqust 2010-cu il.

86. “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı , 23 may 2011-ci il.

87. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları

tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında”- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 3 iyul 2012-ci il.

88. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 29 dekabr 2012-ci il.

89. “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamə”Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 5 fevral 2013-cü il.

90. “Azərbaycan 2020 Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 2 aprel 2014-cü il.

91. “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Telekommunikasiya_v%C9%99_informasiya_texnologiyalar%C4%B1n%C4%B1n_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_x%C9%99rit%C9%99si.pdf